

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

काद

लेखक

शं.रा. शतवल्के

सन

१८८०

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

सद्गोवामंदिर

४७

काद.

10.60

सं. का. ७६

Presented to the Grantha Sangrahalaya, Trivandrum

Trivandrum
1st Nov. 1895

W. H. ...

स्वयंसेवा
अ. सं. सं. २३७

स्वयंसेवा
अ. सं. सं. २३७

सद्बोधमंदिर.

सुशिक्षित स्त्री.

हा ग्रंथ

शंकर रामचंद्र हतवळणे

ह्यांनी केला.

मुंबई.

“ निर्णयसागर ” छापखान्यांत छापिला.

हा ग्रंथ इसवी सन १८६७ चा आक्ट २५ अन्वये
नोंदिला आहे.

ह्या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांनी आपलेकडे राखून
ठेविले आहेत.)

सन १८९०.

किंमत एक रुपया.

प्रस्तावना.

आपलीं मुलें चांगलीं निपजावीं अशी आपली इच्छा आहे, तर सुविचार कोणते हें त्यांस समजून त्याप्रमाणें त्यांचें आचरण असलें पाहिजे. अशा सुविचारांचा संग्रह करण्याच्या उद्देशानें “सद्बोधमंदिर” ह्या नांवाची पुस्तकमाला लिहिण्याचा आर्हां विचार केला आहे. या पुस्तकाचे सहा भाग करण्याचें योजिलें आहे. पहिल्या भागांत स्त्रियांच्या कर्तव्यांविषयीं, दुसऱ्या भागांत गृहशिक्षणाविषयीं ह्मणजे आईवापांचे कर्तव्यांविषयीं, तिसऱ्या भागांत मुलांचे कर्तव्यांविषयीं, चवथ्या भागांत सामाजिक सुधारणा, पांचव्या भागांत राज्यव्यवहार, व सहाव्या भागांत धर्म ह्यांविषयीं विचार करण्याचा हेतु आहे. त्यांपैकीं हा पहिला भाग आहे. ह्यास सुशिक्षित स्त्री हें नांव दिलें आहे.

नुसत्या नीतीविषयींचे प्रश्नाचा विशेष विचार करून इष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याचा संभव कमी आहे. मनुष्य नीतिमान असून गृहशिक्षण, सामाजिक सुधारणा, राज्यव्यवहार वगैरे बाबतींत त्याचे विचार कदाचित् कोते असतील; व त्यामुळें जितका फायदा होणें इष्ट आहे तितका होणार नाहीं. ह्मणून ह्या निरनिराळ्या बाबतींत सुविचार कोणते हें समजण्यास, व त्यांपैकीं आपल्या स्थितीच्या मानानें जे ग्रहण करण्यासारखे असतील ते घेण्यास कांहीं साधन असावें, ह्या हेतूनें प्रस्तुत उद्योग हातीं घेण्याचें मनांत आलें.

नीतिशिक्षणास अथवा इतर शिक्षणास गृहशिक्षणाचें पाठवळ असलें ह्मणजे विशेष उपयोग होतो; गृहशिक्षणांत स्त्रियांची मातबरी फार असते; तेव्हां स्त्रियांचे स्थितींत न्यूनता राहिल, तर गृहशिक्षणांत व त्यामुळें इतर शिक्षणांत न्यूनता राहण्याचा

संभव आहे. ह्यासाठीं स्त्रियांविषयीं, ह्यणजे त्यांचीं कर्तव्यें कोणतीं, त्यांनीं मुलांचें संगोपन कसें करावें, त्यांस शिक्षण कसें द्यावें, व त्यांचे विचार कसे असावे ह्याविषयीं प्रथम विचार करणें अवश्य आहे. हें समजून प्रकृत भाग प्रथम हातीं घेतला.

स्त्रियांच्या डोळ्यांपुढें कित्ता असल्यानें सुविचार ग्रहण करण्यास सोपें पडेल, व हे विचार गोष्टीच्या रूपानें कळले असतां ते वाचण्यास त्यांस कंटाळा येण्याचा संभव कमी आहे, असें वाटल्यावरून तशी योजना करण्याचा यत्न केला आहे. हा यत्न कितपत सिद्धीस गेला आहे हें सांगतां येत नाहीं.

मॉरल टेल्स (नीतिकथा) ह्यणून इंग्रजींत एक ग्रंथ आहे. ह्याचा प्रस्तुतच्या पुस्तकास वराच उपयोग झाला आहे, हें येथें सांगणें अवश्य आहे.

धुळें,
जुलई १८९०. }

शंकर रामचंद्र हतवळणे.

स्वच्छप्रत

प्र. प्र. सं. सं. सं.

का.

सुशिक्षित स्त्री.

जनार्दनपंत या नांवाचा एक गृहस्थ होता. सर्व लोक त्यास भाऊसाहेब ह्मणत. त्याचे वाडवडील उत्तर हिंदुस्थानांतील संस्थानांपैकी एका संस्थानांतील मूळचे राहणारे होते. भाऊसाहेब यांस लहानपणीं चांगलें शिक्षण मिळालें होतें. त्यांनीं संस्थानांत बरेच दिवस नोकरी केली. शेवटीं त्यांस मोठ्या हुद्द्याचें काम मिळालें. ते प्रामाणिक असून कामांत चोख असत; ह्मणून संस्थानिकाची त्यांजवर मर्जी होती. ते निस्पृह असल्यामुळें कांहीं लोकांस अप्रिय होते. भाऊसाहेबांवर सरकारची मर्जी असावी, हें दरबारांतील लोकांस बरें न वाटून त्यांनीं त्यांवर कांहीं कुभांड रचिलें. संस्थानिक हा चंचल वृत्तीचा होता. त्यामुळें त्यानें भाऊसाहेबांस कामावरून दूर केलें व त्यांस जें इनाम दिलें होतें तें जप्त केलें. भाऊसाहेबांस संस्थानांत राहण्याचें न आवडून ते आपली पत्नी आनंदीवाई, व मुलगा पुरुषोत्तम यांस घेऊन कलकत्ता, लखनौ, प्रयाग, काशी, दिल्ली, आग्रा, जयपूर, पुष्कर, फरदापूर व वेरुळ येथील लेणीं वगैरे पुष्कळ शहरें व क्षेत्रें पाहत पाहत मुंबईस येऊन राहिले. कांहीं दिवसांनीं त्यांचे मनांत इंग्लंड देशाचा प्रवास करण्याचें आलें. त्यांस प्रवास करण्याची लहानपणापासून फार हौस असे. ती केवळ मौजेसाठीं नसून प्रवासापासून निरनिराळे आचार, विचार व कारखाने यांचें परीक्षण करावयास सांपडून जी माहिती उपलब्ध होते, व जें एका प्रकारचें शिक्षण मिळतें, त्यासाठीं होती. ज्या ज्या वेळेस भाऊसाहेब प्रवास करीत, त्या त्या वेळेस ते आनंदीवाईस आपल्यावरोबर घेऊन जात. इंग्लंड देशाचा प्रवास मोठा खरा, परंतु

आनंदीवाईची इच्छा फार असल्यामुळे त्यांनी तीस व मुलास घेऊन जाण्याचा निश्चय केला. सांप्रत इंग्लंड देश सर्व जगभर गाजत आहे. कोणता कसाही मनुष्य असला; तथापि त्यास तेथें थारा मिळतो. ज्या ठिकाणी ३००० कपाशीच्या गिरण्या असून त्यांत ६० लाख लोक काम करीत आहेत, व जगांत जो कापूस पिकतो त्यापैकी जेथें निमे खपतो, ज्या ठिकाणी १५०० लोंकरीचे कारखाने असून त्यांत लाख सव्वा लाख लोकांचा उदरनिर्वाह होत आहे, ज्यास लक्ष्मीनिवास व स्वातंत्र्यसुखाचें माहेरघर असें समजतात, तो देश पाहण्याची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे. मागील सर्व व्यवस्था करून भाऊसाहेब बोटींत बसले. ती बोट बरीच वेळ सुरक्षित चालली. परंतु कपतान दारूच्या अमलांत असल्यामुळे ती भलत्या मार्गानें जाऊ लागली व बुडेल अशी भीति उत्पन्न झाली. समोरून इंग्लंडाहून दुसरी आगबोट येत होती. तिजवरील कपतानास ही गोष्ट दिसून आल्यावर त्याने बुडणाऱ्या बोटींतील माणसें आपल्या बोटींत घेण्यासाठीं होड्या पाठविल्या. ज्याला त्याला प्रथम जाण्याची घाई असते; ह्मणून होड्यांत बसण्यासाठीं लोकांची घांदल उडाली. या गर्दींत, भाऊसाहेबांवरोंवर जो ब्राह्मण होता तो सामानाचें बोजकें व आनंदीवाई यांसह पुढें गेला. भाऊसाहेब मुलास घेऊन मागाहून येत होते. ब्राह्मण निसटला तों आनंदीवाईसह होडींत बसला. ती होडी सुरक्षितपणें पोहोंचली. भाऊसाहेबांस धक्काबुक्की करणें बरें वाटलें नाहीं; त्यामुळे त्यांस मागे रहावें लागलें. भाऊसाहेब ज्या बोटींत बसले होते तींत पोणी येत आहे असें समजल्यावर पूर्वीच्या होड्या परत आल्या नाहींत. आनंदीवाईनें बक्षीसही देण्याचें कबूल केलें, परंतु कोणी हिंमत धरीना. ती बोट वाऱ्यानें ढकलत ढकलत गेली; व तिचें काय झालें हें सम-

जलें नाहीं. बोट बुडाली असावी असें समजून दुसऱ्या बोटी-
वरचे कपतानानें आपली बोट हाकारिली. ती मुंबई बंदरांत
येऊन पोहोंचली. अशा प्रकारें आनंदीबाईंवर दुःखाचा प्रसंग
येऊन गुदरला. आतां जावें कोठें व करावें काय, ही विवंच-
ना तीस उत्पन्न झाली. शेवटीं तीस सुचलें कीं, पुण्यांत
आपली मानलेली एक बहिण आहे; तिचे येथें कांहीं दिवस
राहून मग पुढील व्यवस्था करावी. हा विचार मनांत येऊन
ती पुण्यास आली व बहिणीचे घरीं उतरली. ह्या बहिणीचें नांव
यशोदाबाईं होतें. तिचा नवरा मरण पावून कांहीं वर्षे होऊन
गेलीं होती. त्याची मिळकत पुष्कळ होती. शिवाय, साली-
नाही त्याचें बरेंच उत्पन्न होतें. यशोदाबाईं स्वभावानें चां-
गली असे; परंतु तिचा नवरा ज्याप्रमाणें रंगेल व चैनी होता,
त्याप्रमाणें तीही कांहीं अंशीं तशी होती. तिला सुशील स्त्रि-
यांचा सहवास नसे. मोठ्या शहरांतून चांगल्या गोष्टी दृष्टीस
पडतात व वाईटही दृष्टीस पडतात. अशा शहरांत सुधारणा
करण्यास जशीं साधनें असतात, तशा नीति विघडण्यासही पुष्कळ
गोष्टी असतात. यशोदाबाईंस कोणत्याही गोष्टीची कमतरता
नव्हती; व तीस कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध नसल्यामुळें ती
आपला काळ घरीं अथवा बाहेर स्वच्छंदानें घालवी. यामुळें तीस
स्वतःची सुधारणा करण्यास अथवा मुलांस शिक्षण देण्यास सवड
नसे. तीस बहुत करून सकारळीं उठण्यास उशीर होई. उठ-
ल्यानंतर वेणीफणी, स्नान, तुळशीला पाणी व जेवणखाण इतकें
आटोपतें, तों बारा वाजून जात. मग शेजारिणींबरोबर इकडल्या
तिकडल्यां गप्पा मारल्यावर ती तास दोन तास झोंप घेत असे.
निजून उठल्यावर घरांत उगीच फेरफटका करून ती कांहीं
वेळ कर्मणुकीसाठीं कादंबऱ्यांसारखे ग्रंथ वाचीत बसे. संध्या-

काळीं कधीं तुळशीवाग अथवा वेलवाग, कधीं पर्वती अथवा विठल-
वाडी, कधीं नानाचा वाग अथवा चिमणवाग इकडे, अथवा दुस-
रीकडे फिरून आल्यावर जेवणखाण करी. नंतर पुनः मैत्रिणीं-
बरोबर नाटकें पाहणें, संगीत्या खेळत बसणें, संगीताच्या चालीवर
हणणारा कथेकरी असल्यास बोवाचे कथेस जाणें, किंवा अशाच
प्रकारचे निरूपयोगी कामांत तिचा वेळ जाई. ज्या स्त्रियांचा वेळ
असा जातो, त्यांस मुलांकडे लक्ष देण्यास सवड सांपडणें कठीण.
परंतु स्त्रिया अथवा पुरुष चैनी असले, तथापि, त्यांस आपलीं
मुलें तशीं असावीं असें वाटत नाहीं. हणून मुलांचे शिक्ष-
णासाठीं व विशेषेंकरून आपलें समाधान होण्यासाठीं यशोदा-
बाईंनें शिक्षक ठेविला होता. परंतु तो दुसरीकडे काम लाग-
ल्यामुळें नुकताच गेला होता. यशोदाबाईंस काशी व माई
अशा दोन मुली, व मुलगा बाळ्या अशीं तीन मुलें होतीं.
काशी सुमारें तेरा वर्षांची होती, व दुसरीं दोन मुलें अकरा व
आठ वर्षांचीं होतीं. काशी दिसण्याला तरतरीत दिसे व हुशार
हणून वाखाणलेली होती; तिला थोडें इंग्रजी शिकविलें होतें;
तीस संगीताच्या चालीवर कविता हणतां येत असत; ती इति-
हासांतील तारखा भराभर सांगे, हणून मंडळीस मोठा अचंबा
वाटे. माईस यांपैकीं कांहीं एक येत नव्हतें; ती दिसण्याला गरीब
दिसे, हणून तिला मूढ समजत; व तिलाही आपण मंद आहों
असें वाटे. बाळ्या मोठा खोडकर व हूड असे; दुसऱ्या मुलां-
बरोबर अथवा कुळंबिणीबरोबर अथवा स्वयंपाकीणबाईंबरोबर
त्याचें भांडण नाहीं, असा एकही दिवस जात नसे; त्यास श्रीग-
णेशाय नमः सुद्धां काढतां येत नसे; तो ज्याचें त्याचें बोलून
येत असे; जो तो त्यास दावीत असे; हणून त्याचा स्वभाव
हट्टी व तिरसट होता. शेजाऱ्याच्या मुलांबरोबर कलागती हो-

ऊन रोजचे रोज घरांत फिर्यादी येत; यासुळें यशोदाबाई त्यास नेहमीं रागें भरत असे. अशा प्रकारें यशोदाबाईची गृहस्थिति होती. आनंदीबाई चाणाक्ष होती. तेव्हां तिच्या नजरेस सर्व गोष्टी येऊन चुकल्या होत्या. तीस असें वाटूं लागलें कीं, आपण नुसतें बसून खावें, त्यापेक्षां या मुलांचे शिक्षणाचें काम पतकरावें हें बरें, हणजे यशोदाबाईसही संतोष होईल व आपला वेळही चांगल्या रीतीनें जाईल. आनंदीबाई सुशिक्षित आहे व तिच्या नांवाप्रमाणें तिचा स्वभाव आहे, हें यशोदाबाईस माहीत होतें. हणून आठ पंधरा दिवस होऊं दिल्यावर तिनें एके दिवशीं आनंदीबाईपार्शीं मुलांच्या शिक्षणाच्या संबधानें गोष्ट काढिली. आनंदीबाईच्याही मनांत ही गोष्ट होतीच; तेव्हां तिनें ती मोठ्या आनंदानें कवूल केली. हें चाललें असतां काशी व माई तेथेंच होत्या. बाळ्या शेजारीं चावकानें खांबाला बडवीत होता. त्यास आनंदीबाईनें वाळ हणून प्रेमानें आपलेकडे बोलाविलें. त्यास 'बाळ्या' ह्या नांवाशिवाय कोणीं कधीं हाक मारित नसे; हणून तोही हाक ऐकतांच कोणाकडे लवकर कधीं जात नसे. परंतु आनंदीबाईचे प्रेमाचे शब्द ऐकून तो तिजकडे वळला व हणाला, तुम्ही मला शिकविणार काय ? मला फार वेळ लिहीत नाहींना बसविणार ? असो. यशोदाबाईनें मुलांचे संबधानें सर्वमुखत्यारी आनंदीबाईकडे सोंपवून ती आपल्या उद्योगास लागली. आनंदीबाईस मराठी भाषेचें चांगलें ज्ञान असून संस्कृत व इंग्रजी ह्या दोन भाषांचेंही बरेंच ज्ञान होतें. हें तीस तिच्या नवऱ्यापासूनच प्राप्त झालें होतें. शिवाय, आल्यागेल्याचा समाचार घेणें, काटकसरीनें संसार करून प्रपंचांत दक्ष असणें, आत व इष्टमित्र यांशीं प्रेमानें वागणें व विशेष प्रसंगीं त्यांचा समाचार घेणें, मुलांचें

योग्य प्रकारें संगोपन करणें, जसा प्रसंग येईल तशी पाठ देणें वगैरे गोष्टींचें शिक्षण तीस मिळाल्यामुळें ती सर्वांस प्रिय होती, व नवऱ्यासही तिजपासून फार उपयोग होत असे. याच गुणांमुळें नवीन स्थितींत तीस अवघड असें काहीं वाटलें नाहीं.

कविता, इंग्रजी धडे व तोंडपाठ केलेल्या तारखा ह्या आनंदीबाईस केव्हां हणून दाखवीन, व लोंकरीचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलें तीस केव्हां दाखवीन असें काशीस झालें होतें. आनंदीबाई एकटीच दिवाणखान्यांत बसलेली पाहून काशीनें आपलें सर्व भांडार तिजपुढें ओतलें. आनंदीबाईनें हें सर्व ऐकून मात्र घेतलें. तीस अचंबा वाटला नाहीं. हें पाहून काशीस आश्चर्य वाटलें; परंतु ती पुढें काहीं बोलली नाहीं.

एके दिवशीं काशीनें मुसलमानी राजे, मोंगल बादशहा, व गवरनर जनरल यांनीं हिंदुस्थान देशावर कोठपासून कोठपर्यंत राज्य केलें, हें ओळीनें हणून दाखविलें; छापखाने, आगगाड्या, तारायंत्रें व गिरण्या हीं प्रथम केव्हां सुरू झालीं हें तिनें सांगितलें; व ती हणाली कीं, मावशीबाई, तुमच्या वेळीं अशा तारखा हणून दाखवीत असत का ? मी या तारखा हणून दाखवितें त्या वेळेस लोक तोंडांत बोट घालतात. ह्यावर आनंदीबाईनें उत्तर केलें कीं, मी तुझ्या एवढी असतां मला तारखा माहीत नव्हत्या इतकेंच नाहीं, तर आतांमुद्धां कित्येक माहीत नाहींत.

काशी—तर मग या सर्व गोष्टी निरूपयोगी आहेत का ?

आनंदीबाई—नुसत्या तारखा व नांवे पाठ करण्यांत काहीं अर्थ आहे असें मला वाटत नाहीं. परंतु ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, अमुक गोष्टी उपयोगी किंवा निरूपयोगी हें त्यांचा उपयोग करणारावर अवलंबून आहे. छापखाने वगैरे केव्हां झाले हें तूं सांगितलेंस; परंतु ते सुरू होऊन बरीच वर्षे

लोटली, तथापि, त्यांस अवश्य लागणारे पांढरे कागद, या देशांत साधनें असतां, तयार झाले नाहीत. आतां कोठें तुकतीच कागदाची गिरणी स्थापन झाली आहे. परंतु उत्तम कागद निघण्यास किती वर्षे पाहिजेत हें सांगतां येत नाही. दुसरें असें कीं, स्वभाषेंत साधारण ग्रंथापेक्षां पलीकडे मजल पोहोंचली नाही. विद्वान् लोकांनीं लिहिलेले असे थोडेच ग्रंथ दृष्टीस पडतात. यावरून सुधारणा फार हळू हळू होत आहे व स्वभाषेविषयीं विद्वान् लोकांची अनास्था आहे हें समजून येतें. कपाशीच्या गिरण्या व आगगाड्या सुरू होऊन वरच दिवस झाले; परंतु या आपणांस आपल्या जबाबदारीवर चालवितां येत नाहीत; व ओवड धोवड कापडापेक्षां आपली मजल पलीकडे पोहोंचली नाही व कारखाने उभारण्यास जें शिक्षण अवश्य तें अद्याप मिळालें नाही. यावरून महत्त्वाचे गोष्टीं-साठीं लोकांस परदेशांवर बरेच दिवस अवलंबून रहावें लागणार व लोकांचे आंगीं स्वपराक्रमावलंबनाचा अभाव हा साधारण दोष अद्याप पुष्कळ अंशीं कायम आहे हें समजतें. या गोष्टी समजण्यास तारखांचा उपयोग आहे. जी गोष्ट तुला मी इतिहासाचे संबंधानें सांगितली, तीच भूगोलाचे संबंधानें लागू आहे.

तूं आज आठ वर्षे शिकत आहेस; परंतु भूगोलांतील व इतिहासांतील शेंपन्नास नांवें व पांच पंचवीस कविता तुला तोंडपाठ येतात, किंवा अशाच प्रकारचें तुला दुसरें वरवर शिक्षण मिळालें आहे. या पलीकडे तुला विशेष येत नाही, हें तुझें तुला समजून येईल.

काशी—मी आजपर्यंत इतिहासांतील व भूगोलांतील फक्त नांवें पाठ करीत असें, व कविता एकामागून एक तोंडपाठ

हणवून दाखवीत असें; परंतु तुह्नीं आतां सांगितलें त्याप्रमाणें मला येईल तर वरें होईल.

काशीच्या मनांत नवीन विचारांची थोडी प्रेरणा झाली, हें पाहून आनंदीबाई स्वस्थ बसली; कारण, तीस माहीत होतें कीं, जे लोक हुशार असतात त्यांस विचाराची दिशा फक्त दाखवून स्वतः श्रम करूं द्यावें; त्यांस अगदींच लहान पोरानासारखें जवळ बसवून काम करावयास लावूं नये. असें समजून ती माईकडे वळली.

माईला प्रत्येक जण ढ समजत असे; हणून तीस कांहींच उद्योग करण्याची हौस नसे. दिवसांतून तिचा बराच वेळ साडी नेसणें व सोडणें, बाहुलीला नटीवणें, बोळक्यांची उतरंडी मांडणें, व सागरगोटे खेळणें यांत जात असे. शिकण्याकडे अथवा कांहीं उपयुक्त उद्योग करण्याकडे तिचें कमी लक्ष असे.

एके दिवशीं आनंदीबाईनें तिला आपला थोडक्यांत वृत्तांत सांगितला. त्यापैकीं आनंदीबाईनें आपल्या मुलीचे मरणाची जी हकीत सांगितली, तिचा मात्र माईचे मनावर ठसा उमटला. माईनें तिचें नाक, डोळे व वर्ण यांविषयीं सर्व हकीकत विचारली. आनंदीबाईनें तिचे सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे दिल्यावर ती हणाली, तुमची मुलगी गोदावरी ही कशी असावी, हें मला पूर्णपणें समजून आलें आहे. आनंदीबाई सुस्कारा टाकून हणाली, बेटा, बायका एके ठिकाणीं जमल्या हणजे, नाक, डोळे, शरीराचा रंग, अलंकार व वस्त्रें यांवर त्यांचें भाषण सुरू होतें; व त्यांवरून त्या दुसऱ्या बायकांची परीक्षा करितात. मनाचे गुण व आचरण यांकडे त्यांचें कमी लक्ष असतें. यामुळें त्यांजकडून जशी परीक्षा व्हावी तशी होत नाही. मी सौंदर्याबद्दल आपल्या मुलीची फारशी प्रशंसा करीत नाही. कारण, सुंदर अ-

सणें ही आपल्या हातची गोष्ट नाही. मी गोदावरीच्या गुणां-
विषयी बोलत आहे. इतकें बोलत असतां आनंदीबाईच्या
डोळ्यांस पाणी येऊन तीस मोठा गर्हावर आला. हें पाहून
माई ह्याणाली, मावशीबाई, तुझाला मी आतां प्रश्न विचारणार
नाहीं.

आनंदीबाई—माई, तूं मला वाटेल तितके प्रश्न विचार;
मी आपले मुलीचे संबंधानें तुला वाटेल तें सांगण्यास त-
यार आहे.

माई—तर मग तुमच्या गोदावरीला मी आवडलें असतें
किंवा ताई आवडली असती ?

आनंदीबाई—तिला तुम्ही दोघी आवडल्या असतां. एका-
वर कमी व दुसऱ्यावर जास्ती प्रेम करणें हा प्रकार कुटुंबांत
फार वाईट आहे, व प्रेमासाठीं मुलांची चढाओढ लावणें अथवा
त्यांमध्ये मत्सर उत्पन्न करणें हें वर्तन दोषास्पद आहे हें तिला
पूर्णपणें माहित होतें.

माई—मावशीबाई, तुमची गोदावरी असती तर तिची
माझी चांगली मैत्री जमली असती; परंतु मला वाटतें कीं,
आमची ताई फार हुशार आहे, मला कांहींच येत नाही,
तेव्हां मजपेक्षां ताईचें व तिचें फार जमलें असतें.

आनंदीबाई—जर तुला कांहीं येत नाही असें वाटत आहे,
तर पुष्कळ येत आहे असें मी समजतें; कारण, ज्यांस आपणांस
कांहीं येत नाही असें वाटतें त्यांची सुधारणा लवकर होण्याचा
संभव असतो. ज्यांस आपणांस सर्व गोष्टी माहित आहेत
असें वाटतें त्यांची सुधारणा होणें कठीण असतें. एके दिवशीं
ग्रीस देशांतील प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता साक्रेटीज याजकडे कांहीं लोक
गेले; व ते त्यास सांगूं लागले कीं, तुम्ही आपणाला अज्ञान असें

समजतां, परंतु तुम्ही सर्वांत शहाणे आहां असें देवतेचें ह्मणणें आहे, याचा अर्थ काय ? त्यानें उत्तर केलें कीं, “ इतर लोक आपणांस सर्वज्ञ समजतात तसें मी आपणास समजत नाहीं; यावरून त्यांची सुधारणा होण्याचा कमी संभव आहे असा देवतेचे ह्मणण्याचा भाव असावा.”

माई—तर मग मला कांहीं येईल असें तुम्हास वाटतें.

आनंदीबाई—वाटतें कां ह्मणतेस; माझी पक्की खातरी आहे कीं, तूं श्रम करशील तर वाटेल तें तूं करशील.

माई—तुम्ही ह्मणतां हें खरें, परंतु तुमच्या गोदावरीसारखी मी हुशार व सुशील होईन असें मला वाटत नाहीं. ही गोष्ट मला थोडीशी अशक्य दिसते. वरें तें असो. गोदावरी माझ्या एवढी असतां काय करीत असे, कोणतीं पुस्तकें वाचीत असे, व कोणते उद्योग करीत असे तें मला सांगा.

आनंदीबाईनें हें ऐकून घेऊन उत्तर केलें कीं, ही सर्व हकीकत मी तुला उद्यां सांगेन. चित्रांचें पुस्तक तुला दाखवीन असें मीं वाळाला कवूल केलें आहे. तो माझी वाट पहात बसला असेल.

अशा प्रकारें स्वतःच्या हुशारीविषयीं काशीची वेडेपणाची समजूत घालवून तिचे मनास नवीन वळण लावून दिल्यावर, व माईचे मनांत आपणास कांहीं येईल अशी आशा उत्पन्न करून दिल्यावर, आनंदीबाई वाळ्यास चित्रें दाखविण्याकरितां चित्रबोध पुस्तकें कपाटांतून काढीत होती, तों वाळ्यास दम न निघून तो त्या खोलींत आला व चित्रांचें पुस्तक कोठें आहे ह्मणून त्यानें विचारलें. पुस्तक पाहण्यास मागण्याची त्याची ही प्रथमच खेप होती.

आनंदीबाईनें वाळ्याच्या आंगावरून हात फिरवून त्यास

आपले जवळ वसविलें व त्यास काहीं चित्रें दाखविलीं. तीस माहीत होतें कीं, मुलांस ऋ, लृ, छ, झ, ध वगैरे मूळाक्षरें, व श्री, ऋ, थ्व, क्ष, ञ, श्य, ह्य वगैरे जोडाक्षरें प्रथमच काढायास लावून त्यांस कंटाळा आणणें व त्यांस तीं काढतां न आलीं ह्मणजे, अथवा र, ज, ड, ष, क्ष वगैरे अक्षरांचा बरोबर उच्चार करण्यासाठीं उरस्फोड करून तीं त्यांस बरोबर उच्चारतां न आलीं ह्मणजे, अथवा शांताकारं भुजगशयनं ह्मणतां आला नाहीं ह्मणजे, संताप करून घेणें अथवा त्यांस धोपटीत सुटणें यांत शहाणपणा नाहीं. मुलें वर्ष सहा महिने उशिरां वाचण्यास, लिहिण्यास अथवा ह्मणण्यास शिकलीं असतां फारसें अहित आहे असें नाहीं. प्रथम या गोष्टींविषयीं त्यांच्यांमध्ये आवड उत्पन्न करणें, ही महत्त्वाची गोष्ट आहे.

ज्या वस्तूपासून मुलांस मौज वाटून थोडा बोध होतो त्या वस्तु त्यांस प्रथम देणें चांगलें, असें समजून आनंदीवाईनें काहीं जिनसा विकत घेण्याचें मनांत आणिलें. जरी यशोदावाईस, मुलांस स्वतः शिकविण्यास मनापासून कंटाळा होता, तरी, त्यांस लिहितां वाचतां यावें अशी तिची फार इच्छा होती; ह्मणून या कामासाठीं लागेल तो खर्च करण्यास तिची तयारी होती. हें समजून आनंदीवाईनें प्रथम चित्रांचीं पुस्तकें व पत्ते आणिले. मुलांस चित्रें पाहण्याची व पत्ते खेळण्याची मोठी हौस असते.

जीं जनावरें, पक्षी, अथवा झाडें मुलांच्या पाहण्यांत येतात किंवा त्यांस स्वल्पायासानें दाखवितां येतात त्यांचीं चित्रें तिनें पैदा केलीं. तीं कशाचीं आहेत, हें त्यांवर मोठ्या अक्षरांनीं लिहिलेलें होतें; व त्यांचे ठळक ठळक भाग हे अक्षरांनीं दाखविले होते. पत्त्यांवरही नांवें मोठ्या अक्षरांनीं लिहिलीं होती. बाळ्यास या चित्रांचा व पत्त्यांचा नाद लागत चालला. तो

उठल्या बसल्या पत्ते व चित्रे चाळीत असे. यामुळे पुष्कळ अक्षरे रोजचरोज शेंकडों वेळां त्याचे नजरेखालून जात. त्यांपैकी त्यास कांहीं येऊं लागलीं. जेवढीं येत नसत, तेवढीं आनंदीबाई कागदावर काढून भिंतीवर डकवून ठेवी. अशा रीतीनें कांहीं दिवस लोटल्यावर, छापखान्यास सुट्टीचा दिवस पाहून सर्व मुलांस छापखाना दाखविण्यास आनंदीबाई घेऊन गेली. तेथें छापण्याचा कारखाना पाहून बाळ्यास कौतुक वाटलें. शेजारील खोल्यांतून कांहीं खिळे जुळलेले व कांहीं सुटे पडले होते. ते पाहून तो कांहीं उचलून व्यावयास लागला. इतक्यांत आनंदीबाई ह्मणाली बाळ, तूं वेडा का आहेस ? दुसऱ्याच्या जिनसांना विचारल्याशिवाय हात लावणें चांगलें नाहीं. तें काय आहे ह्मणून विचारल्यावर आनंदीबाईनें त्यास खिळ्यांचा उपयोग काय आहे तो समजावून सांगितला; तेव्हां बाळ्या ह्मणाला तुम्ही ते मला घेऊन देत असलां तर मी घरीं येतां. आनंदीबाईनें खिळे घेऊन देण्याचें कबूल केलें. कारण, हें तिच्या मनांत कर्तव्यच होतें. दुसरे दिवशीं बाळ्यानें पुन्हां गोष्ट काढिल्यावर आनंदीबाई मुलांसह बाहेर गेली. ती ह्मणाली, मी आज तुम्हांस मोठी मौज दाखवीन. असें सांगून ती त्यांस एका कारखान्यांत घेऊन गेली. तो नवीनच स्थापन झाला होता. त्यांत मुलांचे निरनिराळे प्रकारचे खेळ, लहान यंत्रे, हत्यारे, चित्रे, वीं वगैरे जिनसा होत्या. त्या दिसण्याला सुबक असून थोड्या किमतींत मिळण्यासारख्या व उपयुक्त होत्या. त्या पाहत पाहत बाळ्या व माई इकडे तिकडे थोडा वेळ हिंडल्या; परंतु त्यांचे मनाजोगी जिनस त्यांस सांपडली नाहीं. बाळ्या ह्मणाला, मला येथें कांहीं एक मौज वाटत नाहीं. येथें चावूक नाहीं, संत्री नाहीं, किरकिरें नाहीं, वाजा नाहीं, घोडा नाहीं, कांहीं एक नाहीं.

माई ह्मणाली या जिनसा काय हिडिस. येथें बाहुली नाही, गवळण नाही किंवा कांहीं नाही. हत्यारें घेऊन काय करावयाचें आहे ? आह्मांस कां सुतार बनावयाचें आहे ? मावशीबाई ह्मणाल्या मौज दृष्टीस पडेल ह्मणून मी येतें ह्मटलें; परंतु येथें तर कांहींच नाही.

अशा प्रकारें मुलांनीं कारखान्यांतील जिनसांवर चरचरीत टीका केली. आनंदीबाईनें ती ऐकली न ऐकल्यासारखें केलें. इतक्यांत एक गाडी बाळ्याच्या दृष्टीस पडली. गाडीला घोडा नव्हता, ह्मणून तोच स्वतः घोडा होऊन आपणाला मारीत मारीत गाडी ओढीत चालला. आनंदीबाईनें बाळ्याला अक्षरें जुळून लिहितां यावीं ह्मणून मोठमोठाले खिळे विकत घेतले. माई-करितां शिवण्याचें यंत्र, दोरा व सुया हीं घेतलीं. तीं अशा सार्ठीं कीं तिला शिवणकलेचा नाद लागावा. स्त्रियांस ही कला येणें फार अवश्य आहे. हें शिक्षण त्यांस मिळाल्यापासून प्रपंचांत फार उपयोग होऊन भूषण असतें, असें आनंदीबाईस अनुभवावरून समजून आलें होतें. बाळ्या व माई यांकरितां जिनसा विकत घेतलेल्या पाहून काशी ह्मणाली मावशीबाई, मजकरितां नाही कां कांहींच घेत ? काशीस चित्रें काढण्याचा थोडासा नाद होता हें आनंदीबाईस माहीत होतें; ह्मणून तिनें तिजकरितां कांहीं नकाशे, चित्रें व चित्रकलेचें शिक्षण देण्यास जीं साधनें लागतात तीं, असें सर्व सामान कारखान्यांतील नोकराबरोबर पाठवून देण्यास दुकानदारास सांगितलें. हें चाललें असतां मला हें पाहिजे, मी हें खाणार, असे शब्द लांबून ऐकूं आले. तेव्हां काशी ह्मणाली मावशीबाई, तो पहा बाळ्या कारखान्यांतील मनुष्याबरोबर शेंबी घेत आहे, व त्याचे हातांतून कांहीं हिस्कावून घेत आहे. हें पाहून आनंदीबाई तिकडे लवकर गेली;

व बाळ्या टोमाटोचें बीं खाण्याच्या वेतांत आहे असें तिच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां तिनें त्याचा हात धरिला व सांगितलें कीं बाळ, हें बीं आहे. हें, जमीन खणून तींत पेरिलें असतां चांगलें फळ येतें व तें खाण्याला रुचकर लागतें. बीं खाल्लें तर गोड लागत नाहीं. तुला पाहिजे असल्यास खाऊन पहा. त्यावरून बाळ्यानें तें लागलींच तोंडांत टाकिलें व तोंड वेडें वांकडें केलें. तो रागावून ह्मणाला मावशीवाई, हें नको, तें नको, असें ह्मणून तुम्ही मला कांहींच देत नाहीं, तर मला आतां कांहींच नको. आनंदीवाईनें त्याची समजूत घालून टोमाटोचें बीं, एक लहान कुदळ व खोरें अशा जिनसा घेतल्या. मुलें जी जी चमत्कारिक घस्तु पाहतात ती ती मागत सुटतात, असा साधारण नियम आहे. त्याप्रमाणें मुलांनीं पुष्कळ जिनसा मागितल्या. त्यांपैकी कांहीं घेऊन देण्याविषयीं आनंदीवाईस मोह उत्पन्न झाला होता; परंतु पूर्वीच ज्या घेतल्या होत्या, त्यांपेक्षां जास्त घेणें तीस प्रशस्त वाटलें नाहीं. कारण, मुलांच्या मनाप्रमाणें आणखी निरनिराळ्या जिनसा घेऊन त्यांचें प्रेम संपादन करणें तीस बरें वाटलें नाहीं. नवीन नवीन जिनसा फार घेऊन दिल्या असतां, मुलांची तृप्ति न होऊन पुनः नवीन जिनसा ते मागतील अशी भीति असते, हें तीस माहित होतें. मुलांमध्ये उद्योगाविषयीं आवड उत्पन्न करणें व स्वतंत्र व उपयुक्त काम करण्याविषयीं त्यांस गोडी लावणें, हा तिचा मुख्य हेतु होता. हा हेतु मनांत आणून व मुलांचे मनाची स्थिति लक्षांत आणून त्याप्रमाणें तिनें बहुतेक जिनसा विकत घेतल्या होत्या. बाळ्यानें कांहीं चमत्कारिक अथवा खाण्याचा पदार्थ मागितला असतां तो त्यास कोणी घेऊन देत नसे इतकेंच नाहीं, तर, जो तो त्यास दावीत असे; ह्मणून तो कधीं हट्ट धरून, कधीं लुबाडून, अथवा कधीं चोरून

घेत असे. परंतु या वेळेस आपण मागितलेल्या कांहीं जिनसा आनंदीबाईनें घेऊन दिल्या, हें पाहून त्यास फार आनंद झाला. त्यानें आनंदीबाईचा हात धरिला व शेजारीं एक स्टूल होतें तें पुढें करून ह्मणाला मावशीबाई, तुम्ही यावर थोडा वेळ बसा. मी सर्व कारखाना पाहून लवकर येतो. काशी इकडे तिकडे पाहत फिरत असतां, बाळमित्र व इसापनीति हीं पुस्तकें तिच्या दृष्टीस पडलीं. तीं चाळून पाहून ती आनंदीबाईस ह्मणाली, मावशीबाई, हीं पुस्तकें तुम्हास आवडणार नाहीत असें मला वाटतें; कारण, हीं गोष्टींचीं पुस्तकें दिसतात. आनंदीबाईनें उत्तर केलें कीं, नुसत्या नांवावरून पुस्तकांची परीक्षा करूं नये. कादंबरीचें अथवा गोष्टीचें पुस्तक एवढ्यावरून तें टाकून देणें चांगलें नाही; त्यांतील विषय उपयुक्त व व्यवहारास लागू आहे किंवा नाही व भाषा सुबोध व सम्यपणाची आहे किंवा कसें हें पाहिलें पाहिजे. मराठी भाषेंत असलीं पुस्तकें फारच थोडीं दृष्टीस पडतात. हीं मी तुम्हांस घेऊन देणार होतें, परंतु बाळाच्या धांदलीत मला त्यांचें विस्मरण पडलें. तूं त्यांचें नांव काढलेंस हें चांगलें केलेंस. हें बोलणें चाललें असतां बाळ्या धांवत धांवत त्यांजकडे आला. तें पाहून आनंदीबाईस वाटलें कीं, त्याच्या मनांत कांहीं जिन्नस घेण्याचें आलें असावें; परंतु तसा प्रकार कांहीं नव्हता. बराच वेळ झाल्यामुळें त्यास कंटाळा येत चालला होता; व घरीं जाऊन जमीन खणून तींत टोमाटोचें बीं पेरीन केव्हां असें त्यास झालें होतें. घरीं जाऊन पोहोचतांच त्यानें कोट व टोपी हीं कुळंबिणीचे अंगावर फेंकून दिलीं व तो, आनंदीबाई माजघरांत यशोदाबाईपार्शीं बोलत उभी होती तिकडे गेला. तेथें कांहीं वेळ तो उभा राहिला व ह्मणाला मावशीबाई, वियांचा पुडा मीच घेऊन आलों आहे. पाण्याची

झारी व कुदळ आली का ? मीच तपास करणार होतो, परंतु नोकरांपाशी किंवा घरांतील दुसऱ्या माणसांपाशी तू काहीं मागत जाऊ नकोस असें तुहीं मला परवां सांगितलें, ह्मणून मी कोणापाशी बोललों नाहीं. बाळ्या इतक्या नम्रपणानें कधींही बोलला नव्हता; ह्मणून त्याचे आईस फार आश्चर्य वाटलें, व आपण सांगितलेली गोष्ट ऐकून तिजप्रमाणें बाळ्या वागला हें पाहून आनंदीबाईसही फार आनंद झाला. चाकर नोकर अथवा घरांतील मंडळी ह्यांबरोबर बाळ्याचे नेहमीं तंटे होत; व त्यांनीं त्याचें ऐकिलें नाहीं ह्मणजे तो हट्ट धरून बसे. अशा प्रकारें तंटे करण्याचे अथवा हट्ट धरून बसण्याचे प्रसंग वारंवार न यावे ह्मणून, व त्यास जी संवय लागली होती ती हळू हळू नाहींशी व्हावी ह्मणून, आनंदीबाईनें बाळ्यास ताकीद दिली होती. परंतु त्याजपासून कबूल करून घेतलें नव्हतें. कित्येक आईबाप वारंवार मुलांपासून एखादी गोष्ट न करण्याविषयीं कबूल करून घेतात. अज्ञानामुळें वचन देण्यास मुलांची जितकी तयारी असते, तितकी तें मोडण्याविषयींही असते. यामुळें वचनाचें महत्त्व किती आहे हें त्यांचे लक्षांत येत नाहीं. असें होणें फार वाईट आहे, हें आनंदीबाईस माहित होतें. मुलांस उद्योग नसला ह्मणजे तीं रस्त्यांत जाऊन मुलांबरोबर खेळतात व कलागती करितात, किंवा चाकर नोकरांबरोबर तंटे करितात; ह्मणून तिनें मुलांचे मागें निरनिराळे प्रकारचे उद्योग लावून दिले. चाकर नोकर वगैरे अशिक्षित लोकांच्या सहवासानें मुलांस हांजी हांजी करून घेण्याची संवय लागते. आपणांस पुष्कळ गोष्टी माहित नाहींत, हें मोठ्यांच्या सहवासानें त्यांस कळून येऊन त्यांच्यांतील ताठरपणा कमी होतो हें लक्षांत आणून आनंदीबाई, काशी वगैरे मुलांस इतर मुलांबरोबर अथवा

चाकरांबरोबर कारणाशिवाय सहवास ठेवू देत नसे. तिनें मुलांचे मागे अशा रीतीनें उद्योग लावून दिले होते कीं, क्षणोक्षणीं त्यांजवर नजर ठेवण्याचें कारण न पडतां, तीं काय करीत आहेत हें मात्र आपणास समजावें. मुलांनीं एखादी देण्यासारखी वस्तु मागितली असतां, ती त्यांस लागलीच देत असे; ह्मणून कोणतीही वस्तु लागली असतां यशोदाबाईंचीं मुलें प्रथम आनंदीबाईजवळ मागत. बाळ्यानें झारी व खोरें मागितल्याबरोबर आनंदीबाईनें तीं त्यास दिलीं व तो लागलीच खणावयास लागला. यशोदाबाईंचे घराचे पिछाडीस मोठें आवार होतें; त्यांत झाडें पुष्कळ होतीं; व एक मोठी विहीर असून रहाट गाडगेंही होतें; परंतु त्याची व्यवस्था नीट नव्हती. जागा पुष्कळ, विहिरीला पाणी पुष्कळ, व काम करण्यास नोकर चाकर पुष्कळ इतकीं साधनें असतां, रोजचे रोज भाजीपाला व फुलें विकत घ्यावीं लागत यांत नवल नव्हतें. कारण, यजमानिणीचेंच घरांत लक्ष नाहीं, तर चाकरमाणसें असल्या कामांकडे कशाला लक्ष देतील? तीं फक्त तिचे पुढें पुढें करून एरवीं स्वस्थ बसतील हें उघड आहे.

शिमगा व ताबूत ह्या दिवसांत लहान मुलांची व अज्ञान लोकांची फारच धांदल असते. ह्या दिवसांत ठिकठिकाणीं जितकी चळवळ असते, तितकी दुसरे दिवसांत बहुतकरून नसते. ह्या दिवसांत शहर जितकें दणदणून जातें, तितकें दुसरे दिवसांत जात नाहीं. यात्रा, रथोत्सव, दसरा वगैरे कारणांमुळे मेळा जमून शहर गजबजून राहतें; परंतु ती धांदल पुष्कळ अंशीं सौम्य प्रकारची असते. ह्या दिवशीं गडबड असते; परंतु ती निराळ्या प्रकारची असते. तींत अचकट विचकटपणा अथवा भीमत्सपणा प्रायः नसतो, किंवा दांडगाईंचा प्रकार फारसा न-

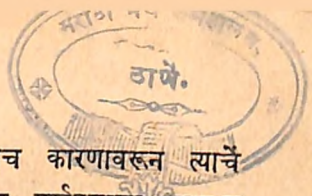
सतो. तावुताचे दिवसांत सोंगें घेऊन नाचणें, हें कित्येक मुसलमान लोकांसमुद्धां पसंत नाहीं. तावूत तयार करणें व ते मिरविणें हेंसुद्धां त्यांपैकीं कित्येकांस संमत नाहीं. हें करणें धर्मकृत्य आहे असें कांहींस वाटत नाहीं, असें असून हिंदु लोकांनीं सोंगें घ्यावीं, शहरांतून नाचत बसावें व तमासगीर जमवावे, व स्वतःचा तमाशा लोकांस दाखवावा व आपलें हसूं करून घ्यावें, यासारखा मूर्खपणा तो कोणता ? स्वतःचीं हजारों दैवतें असतां तावूत दैवत ह्मणून समजावें, फकीर व्हावें, रेवड्या उधळाव्या व तमाशा पहावा हें वेड नाहीं काय ? तमाशे करणारे पुष्कळ असले ह्मणजे, तमासगिरांनीं विचार करूं नये का ? तमासगिरांपैकीं पुष्कळ समजस आहेत. त्यांनीं ह्या गोष्टीचा विचार करणें अवश्य आहे. जर तावूत करून ते मिरविणें हा धर्म आहे असें मुसलमान लोक मानीत असतील, तर ते मानोत; परंतु घरीं सोंगें असतां हिंदु लोकांनीं आणखी सोंगें घेऊन आपला वेडेपणा जगास कां दाखवावा हें समजत नाहीं. मुसलमान लोकांच्या दुसऱ्या कांहीं चांगल्या चाली असतां त्यांचा स्वीकार न करणें, व धिंगाणा करण्याच्या चालीचें अनुकरण मोठ्या हौसेनें करणें बरें आहे का ? सोंगें घेऊन धिंगाणा करण्याची तरी चाल त्यांची मूळची असेल असें वाटत नाहीं. ह्या चालीस हिंदु लोकांकडून सहाय्य मिळून ती बलवत्तर होत गेली असावी असें वाटतें. तावुताच्या दिवसांत जो धिंगाणा हिंदु लोक करितात, त्याचें कौतुक समजस मुसलमान करीत असतील असें वाटत नाहीं. कारण, त्यांपैकीं जे धार्मिक आहेत त्यांची वृत्ति शांत व गंभीर असते. ते गंभीरपणानें जातात व गंभीरपणानें परत येतात. तावुतांस तमाशाचें रूप आणण्याचें श्रेय हें प्रायः आमचे लोकांनीं घेतलें आहे. अज्ञूनही आहीं या बाबतींत विचार करूं नये का ? आतां

जर विचार करूं नये तर करावा तरी केव्हां ? मोठा मेळा एकत्र जमणें चांगलें; परंतु नाचण्यासाठीं अथवा तमाशा पाहण्यासाठीं नको आहे. शहरांत चळवळ व हालचाल पाहिजे; परंतु तमाशा करण्यासाठीं व आपलें हसूं करून घेण्यासाठीं नको आहे. जर आपणच मोठ्या हौसेनें तमाशा पाहतों, तर मुलांस ह्याची गोडी वाटेल ह्यांत काय नवल आहे ? आपल्या चांगल्या कृतीपेक्षां वाईट कृतीचें अनुकरण मुलें तेव्हांच करितात; सौम्य गोष्टीपेक्षां धिंगाण्याचें त्यांस मोठें कौतुक वाटतें; व सौम्य गोष्टीपेक्षां विलक्षण गोष्टींचा ठसा त्यांचे मनावर लवकर उमटतो.

तावुताचे संबधानें जसा प्रकार सांगितला, तसा, किंवाहुना जास्ती मूर्खपणाचा प्रकार शिमग्याचे दिवसांत दृष्टीस पडतो. परंतु ह्यावद्दलही समजस लोकांपैकीं कांहीं कैवारी दृष्टीस पडावे हें आश्चर्य आहे. आंगाला राख फासणें, मातीनें आंग भरविणें, गुलालानें कपडे व आंग लाल करणें, गोवऱ्या व लांकडें चोरणें, कमेटीचे खांब उपटणें व कंदील फोडणें, लोकांच्या सामानाची नासधूस करणें, तांबेचेतांबे रंग उडवून कपडे व आंग खराव करणें, शंखध्वनि करून घसा कोरडा करून घेणें, अचकट विचकट शब्द उच्चारून जिव्हा विटाळणें, मातृत्रयी अथवा पितृत्रयी ह्यांचा उद्धार करणें अथवा करवून घेणें, व तमाशा करण्यांत अथवा पाहण्यांत पुरुषार्थ मानणें, तात्पर्य, ज्या गोष्टी रानटी लोकांस देखील शोभत नाहींत, किंवा जें आचरण पशुवत् आहे असें आपण एरवीं समजतो व त्याचा तिटकारा करतो, त्या गोष्टी व तें आचरण ह्या वेळीं करण्यास आपणास हौस वाटावी, ह्या गोष्टी झाल्या नाहींत ह्मणजे शिमगा गाजला नाहीं असें समजून आपण खेद मानावा, व आपल्या घाणेरड्या कृतीचें अनुकरण

मुलांस करावयास लावावें व तीं चटोर निघालीं ह्मणून रडगाणें गात वसावें, हें वर्तन शहाणपणाचें आहे असें कोणी ह्मणेल का ?

हे सर्व विचार आनंदीवाईचे मनांत घोळत असत. वरील बहुतेक प्रकार धर्माच्या नांवानें होत आहे, हें समजून तीस आश्चर्य वाटे; व हिंदु लोकांच्या मनाची निकृष्ट स्थिति फार झाली आहे हें समजून तीस वाईट वाटत असे. लोकांनीं सण करूं नयेत किंवा विश्रांति घेऊं नये असें तिचें मत नसे. सण करावा, विश्रांति घ्यावी व आनंदोत्सव करावा; परंतु त्यास मर्यादा आहे; व तें रीतीनें करावें. पशुवत् आचरण करणें ही रीत नाही, ही मर्यादा नाही, किंवा हा आनंद नाही. संक्रांत, दसरा, दिवाळी वगैरे सणांचे संबंधानें नांव ठेवण्यासारखें कांहीं नसतें. मग शिमग्याचे दिवसांत आपलें मनुष्यपण कां विसरावें, व ह्याविषयीं लोकांनीं अद्याप विचार कां करूं नये, ह्याबद्दल राहून राहून तीस नवल वाटत असे. इतर बहुतेक सण व शिमगा ह्यांविषयीं विचार करतां, शिमग्याचा सण व इतर बहुतेक सण हे मूळचे एकाच लोकांचे असावेत असें दिसत नाही. हिंदुस्थान देशांत आर्य लोक येण्यापूर्वीं मूळचे लोक राहत असत. भिल्ल, खोंड, सोंठल वगैरे हे मूळचे लोक होत. शिमगा हा सण मूळच्या लोकांचा असून आर्य लोकांपैकीं कांहीं अज्ञान लोकांस तो बरा वाटून प्रचारांत येत येत तो पसंत पडला असावा; व लोकसमाजास पसंत पडल्यामुळें त्याचा शास्त्रांत प्रवेश झाला असावा. ज्या लोकांस सौम्य गोष्टीपासून आनंद होतो व जे लोक दिवाळी, दसरा वगैरे सौम्य प्रकारचे सणांत आनंद मानतात, तेच लोक धिंगाणा करण्यांत व रानटी लोकांप्रमाणें आचरण करण्यांत आनंद मानीत असतील हें कमी संभवतें. शिमग्याचा सण हा मूळचा आहे असें जरी घेऊन

चाललें, तरी तो मूळचा आहे एवढ्याच कारणावरून त्याचें अवलंबन करणें व त्यांतील बीभत्स व मूर्खपणाचा प्रकार न मोडणें हा असमंजसपणा आहे असें आनंदीबाईस वाटे. वरील सर्व विचार तिचे मनांत येण्यास कारण उत्पन्न झालें. ती यशोदाबाईचे घरीं आल्यावर व तिचे मुलांचे शिक्षणाचें काम तिनें हातीं घेतल्यावर थोडे दिवसांनीं शिमग्याचा सण आला. पौर्णिमेचे दिवशीं आकाश निरभ्र होतें; चांदणें शुभ्र पडलें होतें; ठिकठिकाणीं होळ्या पेटल्या होत्या; होळ्यांभोंवतीं मुलें जमा होऊन मोठ्यानें ध्वनि करीत होतीं; जाणाऱ्या येणाऱ्याच्या नांवाचा उद्धार चालू होता; कांहीं लोक पागोटीं घालून व कांहीं तसेच होळ्या पाहण्याकरितां घराबाहेर पडले होते. अशी रस्तोरस्तीं एकच गर्दी चालू होती. यशोदाबाईचे घरची होळी संध्याकाळींच झाली होती व ती जेवणखाण करून आपले शेजारणीचे घरीं गेली होती. आनंदीबाई वाचीत होती; काशी व माई निजल्या होत्या; परंतु बाळ्या जागा होता, कारण त्यास होळ्या पाहण्याची फार इच्छा होती. तो, आई बाहेर जाण्याची वाट पाहत होता. आनंदीबाई नुकतीच आल्यामुळें त्यास तिचा विशेष धाक नव्हता. खालून वर, व वरून खालीं, असें त्याचें भ्रमण चालू होतें. इतक्यांत त्याचे दारावरून मुलांचा मेळा चालला. मुलांचा ओरडा ऐकून बाळ्या बाहेर आला. त्यास पाहतांच मुलांनीं ध्वनीवर ध्वनि चालविला. या मेळ्यांत बाळ्याचे खेळगडी होते. त्यांपैकीं एकानें त्याचा हात धरून त्यास खालीं ओढिलें. दुसऱ्यानें त्यास गचांडी देऊन एका मुलाच्या आंगावर लोटून दिलें, तेव्हां तो बाळ्याच्या आंगावर चवताळून आला. बाळ्या जात्या हूड होता. त्याचे खाण्यापिण्याविषयीं चांगली व्यवस्था असल्यामुळें, व घरांतील माणसांचा अथवा

शाळेचा धाक नसल्यामुळे त्याचे वयाचे मानानें पाहतां त्याचें शरीर मजबूत होतें. मुलगा त्याचे आंगावर आल्याबरोबर त्यानें धिंगामस्तीस सुरुवात केली. परंतु मुलें पुष्कळ असल्यामुळे त्याचा इलाज चालला नाहीं. मुलांनीं त्यास ओढीत नेलें. मी आईला विचारून आलों नाहीं, मावशीवाई मला रागें भरतील असें त्यानें सांगितलें, परंतु व्यर्थ. मुलांस वाळ्याचे आईची अथवा मावशीवाईची भीति वाळगण्याचें कारण नव्हतें. त्यांनीं त्यास ओढीत नेलें. वाळ्याचे मनांत जावयाचें होतें, झणून त्यानें फारसे आढेवेढे घेतले नाहींत. नंतर मुलांचा मेळा होळ्या पाहत पाहत मोठा रस्ता सोडून गल्लींतून चालला. बोळांत गेल्यावर मुलांनीं पुनः दांडगाई करण्यास सुरुवात केली. त्यांपैकीं चौघांनीं एका मुलास उचलून नदीचा रस्ता धरिला. त्यांबरोबर आणखी कांहीं मुलें गेलीं. बाकीच्या मुलांना हें पसंत पडलें नाहीं. गल्लींत दोन तीन गाढवें उभीं होतीं. त्यांपैकीं एकावर एक मुलगा बसला. बाकीचे विचाऱ्या गाढवास मारीत मारीत मागून चालले. पाळीपाळीनें बहुतेक मुलगे गाढवावर बसले. वाळ्याची पाळी आल्यावर तोही गाढवावर बसला; परंतु बसतां बसतां खालीं पडला. तेव्हां मोठा हशा पिकला. मोठ्या मुलांनीं वाळ्यास उचलून गाढवावर बसविलें. वाळ्या चालला असतां मुलांनीं धूळ उडविण्यास आरंभ केला. अशा रीतीनें मुलांनीं बराच वेळ दांडगाई केली. शेवटीं तीं आपआपल्या घरीं गेलीं. वाळ्याही मागल्या वाटेनें घरांत आला व निजला. वरील कांहीं प्रकार एका गृहस्थाचे दृष्टीस पडला होता. हा गृहस्थ यशोदावाईचे नवऱ्याचा स्नेही होता. हा प्रकार पाहून त्यास फार वाईट वाटलें. दुसरे दिवशीं त्यानें यशोदावाईस ही सर्व हकीकत कळविली. तीस फार राग आला. तो

गृहस्थ गेल्यावर यशोदाबाईंन बाळ्यास बोलाविलें. बाळ्या आल्यावर तिनें त्याचे थोवार्डींत मारिलें. नंतर झाडाचा फोक काढून दोन तीन फोक त्याचे पाठीवर ओढिले. तो मोठ्यानें ओरडूं लागला; परंतु यशोदाबाईं फार रागावलेली असल्यामुळें त्यास सोडविण्याची कोणाची छाती झाली नाहीं. बाळ्याचें ओरडणें ऐकून आनंदीबाईं खालीं आली; व पाहते तों बाळ्या घामाघूम होऊन जमिनीवर पडला आहे व त्याचे आंगावर वळ उठले आहेत असें तिचे दृष्टीस पडलें. तेव्हां तीस फार वाईट वाटलें. तिनें प्रथम बाळ्यास उठवून दूर केलें. नंतर ती यशोदाबाईंस ह्मणाली, काय हा अविचार? वरें तर वरें, नाहीं तर, छडी वर्मी लागून मुलाची काय स्थिति झाली असती? यशोदाबाईं रागांतच होती. तिनें उत्तर केलें, तुह्मास ह्या पोर्याची कृति माहित नाहीं; नाहीं तर, तुह्मी असें बोललां नसतां. असला पोरगा असण्यापेक्षां नसला तर वरें. चांगलीं मुलें असलीं तर वरें, नाहीं तर, असलीं मुलें असून काय करावयाचें आहे? आज हा गाढवावर बसला; उद्यां लोकांचीं धरें जाळील. हा काय करील ह्याचा नियम सांगवत नाहीं. ह्यास कोणाचा धाक नाहीं. असें बोलून यशोदाबाईंनं सर्व हकीकत सांगितली.

यशोदाबाईंनं सांगितलेली हकीकत ऐकून आनंदीबाईंस वाईट वाटलें. ती ह्मणाली यशोदाबाईं; तुह्मी ह्मणतां हें सर्व खरें आहे; परंतु मुलांस अविचारानें शिक्षा करणें चांगलें नाहीं. त्यांस धोपटीत सुटणें हें तर फारच वाईट आहे. मुलांस धाक असावा व त्यांस जरब असावी, ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत; परंतु ह्यांस तरी मर्यादा आहे व ह्या तरी रीतीनें झाल्या पाहिजेत. दुसरें असें कीं, मुलांस शिक्षा करण्यापूर्वीं त्यांचा स्वतःचा दोष कितपत आहे, ह्याविषयीं विचार केला पाहिजे. ज्या ठिकाणीं त्यांचा स्व-

तःचा दोष आहे, त्या ठिकाणी त्यांस शिक्षा करणें बरोबर आहे; परंतु ज्या ठिकाणी सामाजिक स्थितीतील दोषामुळे त्यांचे हातून अपराध झाला आहे, त्या ठिकाणी त्यांस धोपटीत सुटण्यांत अर्थ नाही. त्यांस स्वतःस त्या दोषाविषयी वाईट वाटलें पाहिजे. रथ ओढणें हें पुण्यकर्म आहे व हें करणें चांगलें आहे, असें समजून मोठालीं माणसें ओढावयास लागतात, तर मुलांसही तीच इच्छा होणें स्वाभाविक आहे. पोरस्वभावाप्रमाणें बाललीला करण्याची हौस वाटणें स्वाभाविक आहे. तुम्ही दांडगाई करा असें सांगावयास नको. रथ ओढावयास लागलें असतां धक्काबुक्की अथवा हिसकाहिसक व्हावयाचीच, व ह्यांत कौतुक वाटून त्यांचे हातून थोडीशी दांडगाई होणें हें आश्चर्य आहे असें नाही; न होणें हें आश्चर्य आहे. त्याचप्रमाणें ताबुताचे अथवा शिमग्याचे संबंधानें गोष्ट आहे. शिमग्याचे दिवसांत बीभत्स प्रकार करण्यांत अथवा मूर्खपणाचें आचरण करण्यांत कित्येक मोठ्या माणसांस हौस वाटते, निदान तीं कानाडोळा करतात, अथवा ह्यावद्दल आपणांस वाईट वाटतें असें दाखवीत नाहीत, ह्याणून मुलांस हौस वाटते व तीं दांडगाई करतात ह्यांत आश्चर्य नाही. बाळानें काल जो अपराध केला, त्यास तो कारण नसून सामाजिक स्थिति कारण आहे. ही स्थिति सुधारली पाहिजे, ह्याणजे असले अपराध होण्याचे प्रसंग कमी येतील; किंवा त्यासच वाईट वाटलें ह्याणजे त्याचे हातून दोष होण्याचा संभव कमी होईल. सामाजिक स्थिति एक दोन दिवसांत सुधारेल अशी आशा नाही. ही स्थिति सुधारण्यास लोकमतांत बदल झाला पाहिजे. लोकमत ह्याणजे समाजांतील बऱ्याच व्यक्तींचें मत होय. हें मत बदलण्यास काल लोटला पाहिजे. हें मत बदलणें एकदुसऱ्याचे स्वाधीन नाही. परंतु ज्यानें त्यानें आपल्या मुलांवि-

प्रयीं विचार करणें व त्यांस वाईट वाटविणें ही गोष्ट स्वाधीनची आहे. हें प्रत्येकास करितां येण्यासारखें आहे. मुलांस धोपटीत सुटण्यांत अर्थ नाही. मार खाऊन खाऊन तीं कित्येक वेळां कोडगीं होतात. मार खाण्याचें भय नसलें ह्मणजे, तीं मूर्खपणाचें आचरण करण्यास पुनः प्रवृत्त होतात; व जें कार्य व्हावयाचें तें होत नाही, किंवा क्षणिक असतें. ज्या गोष्टींमुळे त्यांची वृत्ति चंचल होते व त्यांस मूर्खपणाचें आचरण करावेंसें वाटतें, त्या गोष्टी त्यांच्या नजरेपुढें असूं नयेत. असें होण्यासारखें नसेल, तर त्या गोष्टींविषयीं त्यांचे मनांत तिरस्कार उत्पन्न झाला पाहिजे. असें झालें ह्मणजे, त्यांचें त्यांस वाईट वाटून निरंतरचें कार्य होण्याचा संभव विशेष असतो.

यशोदाबाई.—तुमची समजूत काय असेल ती असो. मुलांना मार मिळाल्याशिवाय तीं वठणीवर येत नाहीत. मार मिळण्याची भीति त्यांस असली पाहिजे. बाळ्यासारखे मुलांना वाईट वाटणें ही गोष्ट कठीण आहे.

आनंदीबाई.—मारण्यापासून कधींच उपयोग होत नाही असें मी ह्मणत नाही. मुलांना भीति असूं नये असेंही मी ह्मणत नाही. परंतु पुष्कळ वेळां असें घडून येतें कीं, ज्या गोष्टीबद्दल मारावयाचें अथवा भीति असावयाची, त्या गोष्टीचा तिटकारा न वाटतां मारणाराविषयीं तिटकारा उत्पन्न होतो. असें होणें चांगलें नाही, इतकेंच नाही, पण वाईट आहे. वाईट गोष्टीबद्दल तिरस्कार उत्पन्न व्हावा व मुलाची सुधारणा व्हावी अशी आपली इच्छा असते; मारणाराविषयीं तिटकारा वाटावा अशी आपली इच्छा नसते.

यशोदाबाई.—तुम्ही ह्मणतां हें सर्व खरें दिसतें; परंतु लहान मुलांस स्वतः वाईट वाटून तीं निवळल्याचें मला अनुभ-

वावरून माहीत नाही. मग तुमचे अनुभवास कसें आले असेल कोण जाणे.

आनंदीबाई.—तुमचे उलट माझा अनुभव आहे. लहान मुलांस वाईट कर्माविषयी वाईट वाटत नाही असें नाही. इतकेंच की, वाईट कर्माविषयी तिटकारा उत्पन्न करणें तो युक्तीनें केला पाहिजे.

आनंदीबाईचे ह्या भाषणावरून यशोदाबाईची खात्री झाली नाही. आनंदीबाईनें सुचविलेल्या उपायावर तिचा भरंवसा पटला नाही. तथापि असें ह्मणणें तीस चांगलें दिसलें नाही. ह्मणून तुम्हास जें योग्य दिसेल तें तुम्ही करा असें बोलून ती आंग धुवावयास गेली.

आनंदीबाईनें आपणास सोडविलें नसतें, तर आपणास आईच्या हातचा फार मार खावा लागला असता, ही गोष्ट मनांत येऊन बाळ्याच्या मनांत आनंदीबाईविषयीं प्रेम उत्पन्न झालें. आनंदीबाई त्यास घेऊन वर गेली. बाळ्यानें हूं का चूं केलें नाही. तो मुक्ताड्यानें तिचेमागून गेला व त्यादिवशीं शांत रीतीनें राहिला. अशा रीतीनें दोन तीन दिवस गेले. परंतु ही स्थिति सदोदित राहिल असें आनंदीबाईस वाटलें नाही; ह्मणून काय उपाय करावा ह्या विचारांत ती होती. शेवटीं तीस एक उपाय सुचला व तो करण्याचें तिनें मनांत आणिलें. तिनें तीन चित्रें काढविलीं. एक, बाळ्या गाढवावर बसून चालला आहे व मुलें गाढवास मारीत मारीत त्याचे मागून चाललीं आहेत असें; दुसरें, तो गाढवावर बसून चालला असतां मुलें त्याचे आंगावर धूळ उडवीत आहेत; व तिसरें, तो गाढवावरून खाली पडत आहे व मुलें त्यास उचलून पुनः बसवीत आहेत असें. हीं चित्रें आनंदीबाईनें तीन ठिकाणीं टांगून ठेविलीं. एक ओसरी-

वर, दुसरें माजघरांत व तिसरें माडीवर. हीं चित्रें पाहून बाळ्यास, त्या दिवसाची आठवण होत असे. ओसरीवरील चित्रावर “बाळ्या, गाढव” असें काशीनें लिहिलें होतें; व कोणीं विचारलें ह्मणजे ती सर्व हकीकत सांगत असे. यामुळें, व घरांतील कांहीं जण बाळ्या गाढव असें ह्मणत यामुळें, त्यास वाईट वाटे. त्यास या गोष्टीचा राग येत असे; परंतु त्याचा इलाज चालत नसे. त्यास त्वेष येई; परंतु आह्मी तुला कोठें गाढव ह्मणतो; बाळ्या, गाढव पहा असें आह्मी ह्मणतो, ह्याबद्दल तुला वाईट का वाटतें असें लोक ह्मणत; ह्मणून त्यास उगीच बसावें लागे. अशा रीतीनें कांहीं दिवस लोटले. आपणास गाढव ह्मणावें हें बाळ्यास आवडलें नाहीं; ह्मणून त्यानें हीं चित्रें काढून टाकण्याविषयीं आनंदीवाईस सांगितलें.

बाळ्यास वरेंच वाईट वाटलें आहे असें समजून आनंदीवाईनें तीं चित्रें काढून टाकिलीं. परंतु ज्या ज्या वेळेस तो मूर्खपणा करी, त्या त्या वेळेस ती पुनः चित्रें टांगून ठेवी.

एके दिवशीं यशोदावाईचे मैत्रिणींनीं बागेंत जेवणाचा वेत केला. तेथें यशोदावाईस जावयाचें होतें, ह्मणून ती पोषाक करून जाण्याच्या वेतांत होती. इतक्यांत माई तिजकडे धांवत धांवत गेली व ह्मणाली आई, आई, मी चोळीला कशी टीप भरली आहे ती पहा, व मग बाहेर जा.

इतक्यांत बाळ्या हातांत झारी घेऊन पळत आला व आईचा पदर धरून ह्मणाला आई, अगोदर परसांत चल. मीं हातानें खणून टोमाटोसाठीं कसा छानदार वाफा तयार केला आहे. पहा, कसा मी लाल होऊन गेलों आहे व घामाच्या धारांनीं निथळून गेलों आहे. हात पाय मातीनें काळे झालेले, तोंड लाल, व सर्वांगांतून घामाच्या धारा चालल्या आहेत, असें

वाळ्याचें रूप पाहून यशोदाबाई मागें सरली; कारण, तिनें उत्तम पोषाक केला होता व तीस वाटलें कीं, आपली छानी विघडेल. ती ह्मणाली वाळ्या, दुरून बोल. अंगाला झोंवूं नकोस. इतक्यांत तांगा दारापुढें आला आहे असें सांगण्यास काशी दिवाणखान्यांत आली. तिलाही दुसरीं चित्रें पुढें ठेवून आपण काढलेलीं चित्रें आपल्या आईस दाखविण्याची इच्छा होती. माई ह्मणाली ताई, दमधर. आईला अगोदर माझें शिवणकाम पाहूं दे; मग तूं आपलें काम दाखीव. यशोदाबाई माईचें काम पाहत क्षणभर उभी असतां तिला आनंद झाला; व आपणासाठीं मैत्रिणी वाट पाहत बसल्या असतील याचें तिला भान राहिलें नाहीं. इतक्यांत तांगेवाला वर येऊन सांगूं लागला बाईसाहेब, तांगा दारापाशीं आला आहे. हें ऐकून यशोदाबाई चपापली व मनांत ह्मणाली “काय मी वेडी; मला उशीर झाला नाहीं का ? रमाबाई व राधाबाई मला नांवे ठेवणार नाहींत का ? मला लवकर गेलें पाहिजे.” परंतु मुलांस पाहून ती गोंधळल्यासारखी झाली. ती पुनः मनांत ह्मणाली, “मुलें आज किती आनंदांत दिसत आहेत. आपलें काम मला दाखविण्याची त्यांस उत्कंठा असून तें मला पाहण्याची सुद्धां फुरसत नाहीं. त्यांस घरीं टाकून मी बागेंत जेवण्यासाठीं जाणें मला शोभतें काय ? लोक मला नांवे नाहीं का ठेवणार ? वरें मला त्यांशिवाय जेवण गोड लागेल का ? हे विचार मनांत घोळत असतां, मैत्रिणी नांवे ठेवतील ही गोष्ट लक्षांत येऊन ती जावयास लागली. हें पाहून वाळ्यानें हिरमुसल्यासारखें तोंड केलें. तें पाहून यशोदाबाई ह्मणाली वाळ्या, तूं आनंदीबाईपाशीं ऐस, मी आज लवकर येईन. असो.

यशोदाबाई गेल्यावर मुलें आपआपल्या उद्योगास लागलीं.

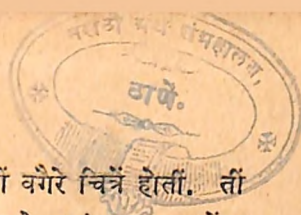
मुलांस नवीन खेळ, नवीन चित्रें, अथवा नवीन पोषाक, या योगानें एक दोन दिवस आनंद होतो. परंतु तेंच तें त्यांच्या दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांस त्याचा कंटाळा येतो; व त्यांचा आनंद व त्यांची गोडी हीं कायम कशीं ठेवावीं ही पंचाईत पडते. परंतु संवयीच्या योगानें ही अडचण बरेच अंशीं दूर होते. मुलांस उद्योग करण्याची गोडी लागावी ह्मणून, आनंदीबाईनें कांहीं दिवस मुलांसाठीं निरनिराळीं कामें हुडकून काढिलीं, व जेव्हां त्यांस गोडी लागत चालली, तेव्हां उद्योग नसला ह्मणजे मनास कसा त्रास होतो हें त्यांस समजावें ह्मणून, ती त्यांस मधून मधून उद्योगाशिवाय ठेवी. तीस माहीत होतें कीं, मोठीं माणसें थोडा वेळ स्वस्थ बसतात, परंतु मुलांस उगीच स्वस्थ बसणें ही मोठी शिक्षा वाटते.

कित्येक अज्ञान स्त्रिया मुलांनीं वस्त घेतल्याबरोबर ती त्यांचे हातची हिसकावून घेतात, त्यांस रागें भरतात, शिव्या देतात, अथवा मारतात. यामुळें मुलांची वृत्ति क्षुब्ध असते व ती सांगितलेलें ऐकत नाहींत, हें त्यांस कळत नाहीं. आनंदीबाई तसें करित नसे. ज्या वस्तु अथवा गोष्टी त्याज्य असतील त्या त्यांच्या नजरेस न पडतील, अशी ती व्यवस्था करी. यामुळें त्यांस वारंवार दाबण्याचे व त्यांनीं न ऐकण्याचे प्रसंग कमी येऊं लागले. काशी व माई या समजूतदार होत्या, ह्मणून त्यांस रागें भरण्याचे प्रसंग वारंवार येत नसत. परंतु बाळ्या मोठा हूड व झोड होता. तो वाटेल त्याची वस्तु लुबाडून घेत असे, ह्मणून आनंदीबाईनें त्याचे स्वतःसाठीं निराळ्या वस्तु घेऊन दिल्या व ती त्यांस हात लावीत नसे. काशी व माई यांनीं आनंदीबाईचा कित्ता उचलला. त्याही बाळ्याच्या जिनसाला हात लावीत नसत. यामुळें बाळ्यास आपल्या जिनसांस जपण्याची व दुस-

न्याचे जिनसांस विचारल्याशिवाय हात न लावण्याची संवय लागत चालली. आपलें व दुसऱ्याचें, असा भेद त्यास समजू लागला. ही गोष्ट मुलांस कळणें फार महत्वाची आहे. सहिष्णुता व पराङ्मुखता हें कांहीं अंशीं सद्गुणांचें सार होय. हे गुण तरी मुलांचे स्वभावाप्रमाणें समजावयाचे. जीं मुलें थंड, मंद अथवा धाळशी असतात त्यांमध्ये सहिष्णुत्व हा मोठासा गुण समजतां येत नाहीं; परंतु जीं तरतरीत, अचपळ व सळो का पळो करून सोडणारीं असतात, त्यांमध्ये सहिष्णुत्व व पराङ्मुखता असणें हा मोठा गुण आहे. कारण, त्यांस सहन करण्याचे जितके प्रसंग येतात तितके थंड मुलांस येत नाहींत.

वाळ्या बाहेर जाण्यास फार उत्सुक असे; परंतु आनंदीबाई त्यास शांतपणें उत्तर देई कीं, “तुला बाहेर नेलें ह्मणजे, तूं न विचारतां दुसऱ्याची जिनस उचलून घेतोस, व मला दे, मला दे असें ह्मणतोस; ही तुझी संवय जोंपर्यंत जाणार नाहीं, तोंपर्यंत तुला बाहेर घेऊन जाणें बरोबर नाहीं.” हूडपणापासून आपणास गैरसोय होते, व आपणास आनंद वाटावा अशी जर आपली इच्छा आहे, तर आपणाला कांहीं नियम पाळले पाहिजेत, व आपणही आपलें कर्तव्य केलें पाहिजे, हें वाळ्यास थोडथोडें समजू लागलें. हें शिक्षण सामाजिक शिक्षणाचा ओनामा आहे. ज्या वेळेस ही गोष्ट वाळ्याचे लक्षांत येऊन त्याप्रमाणें त्याचें वर्तन दिसून येऊं लागलें, त्या वेळेस प्रतीति पाहण्यासाठीं आनंदीबाई त्यास बाहेर घेऊन जाई. बाहेर निरनिराळे पदार्थ त्याचे दृष्टीस पडत; परंतु पूर्वीप्रमाणें त्याचा हूडपणा नसे, व हें मी घेऊं का, हें पाहूं का, असें विचारल्याशिवाय तो कोणत्याही जिनसेला हात लावीत नसे.

कांहीं दिवसांनीं आनंदीबाईनें वाळ्याकरितां एक पुस्तक वि-

कत घेतलें. त्यांत इमारतींचीं, यंत्रांचीं वगैरे चित्रें होतीं. तीं चित्रें पाहण्याची बाळ्यास मोठी हौस वाटे; परंतु एका घटकेंत तीं सगळीं केव्हां पाहून टाकीन असें त्यास होई. यामुळें एकाही चित्राचें स्वरूप त्याचे लक्षांत येत नसे; ह्मणून आनंदीबाई त्याला रोज एक एक चित्र दाखवी. त्यास चित्राचें नांव समजून घेण्यासाठीं मधून मधून माईस किंवा काशीस विचारावें लागे. त्या बहुतकरून सांगत; परंतु केव्हां केव्हां कंटाळा करीत. यामुळें त्यास वाटूं लागलें कीं, आपणास वाचतां आलें पाहिजे. ह्मणून तो आनंदीबाईस ह्मणाला मावशीबाई, तुम्ही मला वाचण्यास शिकवाल तर मी मोठ्या आनंदानें शिकेन. मुलाची शिकण्याची इच्छा व आनंदीबाईसारखी शहाणी व आस्थेवाइक शिक्षक असल्यावर काय कार्य होणार नाहीं ? थोडेच दिवसांत बाळ्यास साधारण वाचतां येऊं लागलें. तें पाहून घरांतील मंडळीस व यशोदाबाईचे मैत्रिणींस आश्चर्य वाटलें; आनंदीबाईचा शिक्षणप्रकार त्यांस पसंत नसे; चित्रें, यंत्रें व हत्यारें विकत घेणें, कारखान्यांत जाणें वगैरे गोष्टी त्यांस विलक्षण दिसत; हीं सर्व सोंगें आहेत असें त्या ह्मणत; आनंदीबाई मुलांशीं प्रेमानें वागे, हा त्यांस मूर्खपणा वाटे; त्या ह्मणत कीं, यशोदाबाईस वेड लागत चाललें आहे; हीं मुलें कांहीं दिवसांनीं डोक्यावर बसतील; मुलांच्या इतक्या नादानें चालणें बरोबर नाहीं.

आहीं वर सांगितलें आहे कीं, आनंदीबाई बाळ्यास चाकर नोकर अथवा अशिक्षित लोक ह्यांबरोबर सहवास ठेवूं देत नसे; परंतु यामुळें त्यांस वाईट वाटे.

बाळ्याची शेंडी बरेच दिवसांत न विचरल्यामुळें तिच्या जटा झाल्या होत्या. यशोदाबाईस मुलाची शेंडी विचरणें, मुलांची

वेणी घालणें, मुलांस स्नान घालणें वगैरे गोष्टींचा मोठा कंटाळा असे. बाळ्याची शेंडी विंचरण्याचें अथवा मुलींची वेणी घालण्याचें कारण पडलें, तर ती त्यांचे केस खसा खसा विंचरी; यामुळें मुलेंही तिजकडे जाण्यास कंटाळा करीत. हें काम बहुतरुन यशोदाबाईची एक मामेवहीण करीत असे; परंतु पूर्वीप्रमाणें मुलें तिजकडे जात नसत, ह्मणून तिलाही वाईट वाटत असे. एके दिवशीं बाळ्यास तिनें बोलाविलें व ती ह्मणाली बाळ्या, चल ये इकडे; तुझ्या आनंदीबाईची परवानगी असेल तर मी तुझी शेंडी विंचरतें.

ही वहीणही थोडीशी शिकलेली होती. तिचें नांव वेणूबाई होतें. आनंदीबाई येण्यापूर्वी तीच मुलांची व्यवस्था पाहत असे; व तिचा मुलांस थोडासा लळाही होता. परंतु आपणापेक्षां आनंदीबाईची मातवरी जास्त असावी, हें तीस बरें वाटलें नाहीं; ह्मणून मुलांची व्यवस्था पूर्ववत् करावयास लागावें या हेतूनें तिनें वर सांगितल्याप्रमाणें बाळ्यास केस विंचरण्यासाठीं हाक मारिली, व प्रथम आनंदीबाईची निंदा करण्यास प्रारंभ केला. बाळ्यास ह्या निंदेचा हेतु जरी समजला नाहीं, तरी, वेणूबाईपेक्षां आनंदीबाई विशेष प्रेमानें वागविते हें त्यास माहित होतें, ह्मणून त्यास तिच्या ह्मणण्याचा राग येऊन त्यानें उत्तर केलें कीं, तुझ्यापेक्षां आनंदीबाई पुष्कळ बरी आहे; तूं माझे केस विंचरूं नकोस; मला वाटेल तर मीच विंचरीन. असें ह्मणून तो तडक आपले आईकडे गेला. बाळ्याची मुद्रा रागीट दिसत होती, ह्मणून यशोदाबाईनें, काय झालें ह्मणून विचारिलें. आनंदीबाई तेंथें होती, ह्मणून बाळ्या थोडासा गोंधळल्यासारखा झाला. परंतु आनंदीबाईच्या कानावर थोडेसे शब्द आले होते, ह्मणून तिनें त्याचे रागाचें कारण ताडिलें व

बाळ्यास वेणूवाईकडे जाऊं देण्यास आपण सवड दिली हें बरें केलें नाहीं असें तिला वाटूं लागलें.

हा सर्व प्रकार ऐकून वेणूवाईस अधिक वाईट वाटलें, व तिनें आनंदीवाईस घरांतून घालविण्याचा विचार मनांत आणला. ती शेजारणींपाशीं बोलत असे कीं, “ घरांत यजमानीण काय ती आनंदीवाई; ती मुलींस वाटेल तेव्हां बाहेर घेऊन जाते; वाटेल तेव्हां परत येते; व त्यांस वाचावयास व लिहावयास शिकविते; अशा कृतीनें त्या शिरजोर होतील, सासुसासऱ्यांचें ऐकणार नाहींत, फार काय, नवऱ्याची सुद्धां भीड धरणार नाहींत. आनंदीवाई घरांत शिरल्यापासून मुली विघडत चालल्या आहेत; त्यांचें ठीक चिन्ह दिसत नाहीं. ” खरोखर पाहतां अशा स्थितींत राहण्यापेक्षां आपण कोठें तरी जावें हें बरें असें तीस वाटे; परंतु जावें कोठें असा विचार मनांत येऊन, व यशोदावाईचे घरासारखें घर मिळावयाचें नाहीं ही गोष्ट मनांत येऊन, तिनें आनंदीवाईस घालवून देण्याचा विचार केला. ही गोष्ट आनंदीवाईस माहित नव्हती. तिचा रोजचा क्रम चालू होता. एके दिवशीं काशी व माई वाचीत होत्या व तें ती ऐकत होती. इतक्यांत यशोदावाई तेथें आली. आईस पाहून मुली थांबल्या. कारण, त्यांस वाटलें कीं, आईस कदाचित् ऐकण्याचा कंटाळा येईल. परंतु यशोदावाईनें त्यांस वाचावयास सांगितल्यावरून त्या मोठ्या आनंदानें वाचूं लागल्या. यशोदावाई तें लक्षपूर्वक ऐकत होती. मुलींमध्ये सुधारणा झालेली पाहून ती ह्मणाली, ‘ आनंदीवाई, मी तुमची फार ऋणी आहे. काशी इंग्रजी चांगलें वाचते. माईस मी इतके दिवस मंद समजत होतें; परंतु तसा प्रकार नसून तिचे शिक्षणाची प्रथमपासून मी योग्य तजवीज ठेविली असती, तर ती खरोखर चांगलें शिकली असती.’ हें ऐकून दोन्ही मुली ह्मणाल्या आई, मावशीवाई एकूण तुला आवडतात ?

‘भावशीवाई खरोखर’—हे शब्द मुलींच्या तोंडांतून निघतांच यशोदावाई हणाली, आनंदीवाई, पाहिलेंतना तुह्यांवर माझ्या मुलींचें किती प्रेम आहे तें ? परंतु याबद्दल मला विलकूल वाईट वाटत नाही. हें ऐकून आनंदीवाईस संतोष झाला; परंतु मुलांचें प्रेम आईवापांपेक्षां दुसऱ्यावर जास्त असणें ही गोष्ट इष्ट नाही; शिवाय ही गोष्ट पुष्कळ आईवापांस आवडत नाही; हणून तिनें यशोदावाईचे मनांतील मत्सरभाव दूर केला. आपण व यशोदावाई एके ठिकाणीं असतां आपणापेक्षां मुलांचें लक्ष आईकडे विशेष असावें, हणून तिनें मुलींस चित्रकाम व शिवणकाम यशोदावाईस दाखविण्यास सांगितलें. असें करण्याचा हेतु यशोदावाईस समजला किंवा नाही हें सांगतां येत नाही. कारण, सभ्यपणामुळें कित्येक वेळां मनांतील विचार बोलून दाखवितां येत नाहींत. हे विचार कालांतरानें कळून येतात.

मुलांचें काम पाहून यशोदावाईस समाधान वाटलें. जों जों तिचें लक्ष मुलांकडे लागत चाललें, तों तों तिजविषयीं मुलांचें प्रेम वाढत चाललें. यामुळें घरीं राहून जें सुख होतें, त्याचा तिला थोडा थोडा अनुभव येत चालला, व मैत्रिणींवरोवर उगीच भटकत फिरण्याचा कंटाळा वाटूं लागला. यशोदावाईत जो हा बदल झाला त्याचें कित्येकांस आश्चर्य वाटेल. कित्येक हणतील कीं, अद्याप आमच्या स्त्रियांची स्थिति सुधारली नाही, तेव्हां आनंदीवाईचे आंगीं कांहीं विलक्षण सामर्थ्य असल्याशिवाय मुलांमध्ये व यशोदावाईमध्ये असा बदल होणार नाही. आमचें हणणें काल्पनिक आहे असें कित्येकांस वाटेल; परंतु थोडा विचार केला असतां, अथवा थोडा अनुभव घेतला असतां, यांत कांहीं विलक्षण अथवा काल्पनिक नाही, असें दि

सून येईल. इतकेंच कीं, हल्लीं जो शिक्षणप्रकार अथवा संगोपन प्रकार चालू आहे त्यांत थोडासा बदल केला पाहिजे. आनंदीबाईनें कांहीं विलक्षण उपाय योजिले असं नाहीं. काशीची स्मरणशक्ति चांगली होती; यामुळें नुसतें पाठांतर करण्याकडे तिचें लक्ष असे. पाठ केलेल्या गोष्टी सदोदित सारख्या कायम राहत नाहींत; यामुळें ज्ञान वरवर असतें; व वरवर माहितीचा चांगला उपयोग होत नाहीं. अशा प्रकारची माहिती मिळविण्याविषयीं मुलांची इच्छा जितकी कमी असेल तितकें चांगलें, हें समजून आनंदीबाईनें काशीची विचारशक्ति जागृत केली. ती तिजकडून कर्मणुकीचीं, परंतु बोधपर पुस्तकें वाचून घेत असे. थोर कवींच्या निवडक उक्ति, थोर पुरुषांचे व स्त्रियांचे चरित्रांतील उत्तम वेंचे व थोर पुरुषांचे भाषणांतील निवडक वेंचे हे तीस नेहमीं वाचून दाखवून त्यांचा अर्थ समजून सांगे.

माई वाचावयास, लिहावयास अथवा शिवावयास बसली असतां आनंदीबाई सर्व काम एकीकडे ठेवून तिजकडे लक्ष देई. तिनें थोडेंसें चांगलें वाचलें असतां ती तीस शाबासकी देई; व अशा रीतीनें उत्तेजन देत देत तिनें माईस इतकें भासविलें कीं, एखादे गोष्टींत यश संपादन करण्यास विलक्षण बुद्धि असली पाहिजे असं नाहीं. एके दिवशीं गोगलगाय भितीवर चढत होती. ती वर जाई व खालीं घसरे. तिजकडे आनंदीबाई पाहत बसली; ह्मणून माईही पहावयास लागली. हा क्रम आनंदीबाईनें पांच सहा दिवस चालविला. सहावे दिवशीं गोगलगाय भितीवर १२ फूट उंच गेली होती. तें पाहून माई ह्मणाली मावशीबाई, पहा, ही गोगलगाय किती उंच गेली आहे. त्यावर आनंदीबाईनें उत्तर केलें कीं, माई, तूंच पाहिलेंसना गोगलगाय घसरत खालीं येत होती, तथापि,

ती तशीच नेट धरून रोज थोडी थोडी वर जात जात सहावे दिवशीं बारा फूट वर गेली. ह्यावरून तुला ही गोष्ट कळून येईल कीं, गोगलगाईसारखे यःकश्चित् प्राण्यास रोज थोडे थोडे जाऊन शेवटीं पुष्कळ वर जातां येतें, तर, मनुष्य कितीही मंद असला तथापि, तो जर रोज थोडे थोडे स्थिरपणें काम करील, तर त्यास शेवटीं यश आल्यावांचून रहाणार नाही; मग, ज्यास बुद्धि आहे तो जर स्थिरपणें काम करील, तर त्याचे हातून मोठमोठालीं कृत्यें होतील हें सांगावयास नको. गोगलगाईसारख्या प्राण्यांचीं उदाहरणें ज्या ज्या वेळेस दिसून येत, त्या त्या वेळेस आनंदीवाई माईच्या अथवा दुसऱ्या मुलांचे मनांत कांहीं नवीन कल्पनेचा अंकुर उत्पन्न करीत असे. तीस माहित होतें कीं, योग्यकालीं प्रत्यक्ष उदाहरणें दाखविल्यानें नवीन कल्पना चांगली ठसते; व अशा रीतीनें शिक्षण देण्याविषयीं यत्न करणें हें फार श्रेयस्कर असतें.

माईस एक वाईट खोड असे. ती ही कीं, ती लिहावयास लागली असतां वांकून बसत असे. ही गोष्ट आनंदीवाईचें लक्षांत आली. ही संवय पुष्कळ मुलांस असते. ही संवय वाईट आहे, असें समजून ती माईस हणाली, माई, वांकून कधीं लिहूं नये. हें ऐकून बाळ्या हणाला मावशीवाई, कां वरें ?

काशी.—अरे, वांकून बसण्यानें पोंक येतें; नाही हो मावशीवाई ?

आनंदीवाई.—वांकून बसण्याची अथवा लिहिण्याची संवय असली, तर पोंक येतें हें तर खरें आहे; परंतु वांकून लिहित न बसण्याचें दुसरें कारण आहे.

काशी.—दुसरें कारण कोणतें ?

आनंदीबाई.—पाण्याने आंग स्वच्छ होतें, हें तुहांस माहीत आहे. त्याचप्रमाणें हवेने शरीराच्या आंतील भाग स्वच्छ होतो. पोटांत हवा गेली असतां घाणेरडा अंश जाऊन आंतील भाग स्वच्छ होतो. पाण्याने बाहेरचा व हवेने आंतला भाग स्वच्छ होणें हें, हवा व पाणी ह्यांपासून मोठें कार्य होतें.

काशी.—पण हवेचा आणि वांकून बसण्याचा संबंध काय ?

आनंदीबाई.—माझे बोलणें संपलें नाहीं, तोंच तूं प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केलीस.

हें ऐकून काशी थोडीशी लाजली. नंतर आनंदीबाई ह्मणाली, हवेचा व वांकून बसण्यापासून काय तोटा आहे या गोष्टीचा निकट संबंध आहे. पाण्याने आंग स्वच्छ होतें, परंतु पुष्कळ पाण्याची जरूरी असते. त्याचप्रमाणें हवेने आंतला भाग स्वच्छ होतो, परंतु पोटांत पुष्कळ हवा गेली पाहिजे. वांकून बसल्याने कमी हवा पोटांत जाते.

माई.—ती कशी ?

आनंदीबाई.—हा पहा स्पंज. हा दाबला, तर ह्यांत जास्त पाणी राहिल, किंवा न दाबतां ताठ ठेविला तर पाणी जास्त राहिल ?

माई.—ताठ ठेविला तर जास्त पाणी राहिल.

आनंदीबाई.—हीच गोष्ट आपल्या शरीरास लागू आहे. ज्या इंद्रियांच्या योगानें आपण श्वासोच्छ्वास घेतों तीं फुफ्फूसें होत. हीं स्पंजासारखीं असतात. ज्याप्रमाणें स्पंज दाबला नाहीं, ह्मणजे त्यांत जास्त पाणी राहतें, त्याप्रमाणें फुफ्फूसें दाबलीं नाहींत, ह्मणजे त्यांत जास्त हवा राहते व त्यामुळे रक्त चांगलें शुद्ध होतें. ह्मणून लिहितांना किंवा दुसरें काम करितांना वांकूं नये; ताठ

बसून काम करणें चांगलें. निजतांनाही उरावर पडून निजूनये असें ह्मणतात, त्याचेंही हेंच कारण आहे.

एके दिवशीं मंडळी बसली असतां आनंदीवाईनें मुलांस हिशेव विचारला. तो असा कीं, वाटसरू रोज पांच कोस जातो, व चार कोस परत येतो; तेव्हां त्यानें दहा दिवसांत किती प्रवास केला. या प्रश्नाचें उत्तर काशीस व वाळ्यास सांगतां आलें नाहीं. माईनें हळूच आनंदी वाईचे कानांत सांगितलें. तें बरोबर होतें. त्यावरून आनंदीवाईनें असे आणखी प्रश्न विचारले. त्यांपैकीं बहुतेकांचीं उत्तरे माईनें बरोबर सांगितलीं. काशीस तितकीं सांगतां आलीं नाहींत. त्यावरून आनंदीवाईस कळून आलें कीं, माईस गणित शिकविलें असतां त्यांत तिची बरीच मति चालेल. वर ज्या प्रकारचे हिशेव सांगितले, त्या प्रकारचे हिशेव मुलांस शिकविण्याचें महत्व थोड्या आईवापास माहीत असतें, ह्मणून ते त्यांकडे तादृश लक्ष देत नाहींत. मुलांनीं हिशेव शिकावेत, परंतु मुलींना शिकून काय करावयाचें आहे असा त्यांचा समज असतो. परंतु हें शिक्षण गणितशिक्षणाचा पाया असून या योगानें मुलांची बुद्धि विकास पावते, हें त्यांचे लक्षांत न येऊन त्यांचें त्यांकडे दुर्लक्ष असतें.

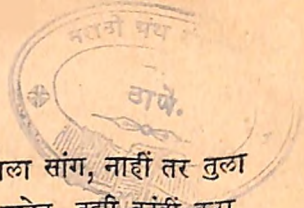
मुलांचे बुद्धीचा विकास व्हावा व मुलींचे बुद्धीचा विकास होऊन काय करावयाचें आहे, मुलें व्यापारी व्हावयाचीं असतील तर त्यांनीं हिशेव शिकावेत, एरवीं त्यांस काय करावयाचें आहे, अशी आनंदीवाईची समजूत नव्हती. व्यवहारांत पुरुषांस व स्त्रियांस हिशेवाचें कारण वारंवार पडतें, हें तीस अनुभवावरून माहीत होतें. ह्मणून तिनें माईस थोडेंसें गणितशिक्षण दिलें. माईची गति गणितांत होऊं लागली, तेव्हां आनंदीवाई माईस ह्मणाली कीं, ज्या गोष्टी तुझ्या ताईस कठीण वाटतात, त्या ज्या

अर्थी तुला समजतात, त्या अर्थी तिला ज्या कठीण वाटत नाहींत, त्या कांहीं दिवसांनीं तुला समजू लागतील हें उघड आहे. माईनें कांहींच उत्तर केलें नाहीं. नंतर काशी हणाली, मावशी-वाई, आईच्या मैत्रिणी मला हुशार हणतात, परंतु माईनें ज्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं त्यांचीं मला देतां आलीं नाहींत. माईला कांहीं यावयाचें नाहीं, असें मला वाटत होतें; परंतु तिची बुद्धि स्थिर आहे. तिला समजावयास थोडा उशीर लागतो; परंतु एखादी गोष्ट तीस समजून सांगितली असतां ती विसरत नाहीं; तींत ती आपली मति चालविते. आनंदीवाईनें कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं. उभयतां बहिणींमध्ये मत्सरभाव उत्पन्न न होतां त्या एकमेकींस मदत करतील, व परस्परांविषयीं उभयतांचें मन शुद्ध राहिल, अशा प्रकारें उभयतांचे उद्योगाविषयीं तिनें योजना केली.

आनंदीवाई बाळ्यास शेजारच्या पाजारच्या मुलांत फारशी मिसळूं देत नसे. या वयांत मुलांस फारसें कळत नसतें. मनाचें आकलन करणें व दुसऱ्यांबरोबर आपण सहवास केला असतां आपलें कर्तव्य काय वगैरे गोष्टी त्यांस माहित नसतात; हणून त्यांस कारणाशिवाय एकत्र ठेवणें प्रशस्त नसतें. तीं परस्परांपासून जितकीं दूर असतील तितकें चांगलें. ज्या वेळेस तीं सारख्या वयाचीं नसतात, किंवा त्यांचे व्यवसाय भिन्न असतात, त्या वेळेस तर होतां होईल तितकें करून त्यांस दूर ठेवणें इष्ट असतें, हें आनंदीवाईस माहित होतें; हणून तिनें त्याप्रमाणें व्यवस्था ठेविली होती. यामुळें घरांत बाळ्याचे संबंधानें कलागती येण्याचे व त्यामुळें त्यास आईचे हातचा मार खाण्याचे प्रसंग कमी येऊं लागले. बाळ्याचे मागे बागेचा उद्योग होताच; त्यास आतां वाचतां येऊं लागलें होतें; हणून तो कांहीं वेळ वा-

चीत असे. आनंदीबाई त्यास बाळमित्र व इसापनीर्तीतील गोष्टी सांगत असे. गोष्टींच्या द्वारे बोध करण्यास मोठे साधन असते. कोणत्या गोष्टी सांगावयाच्या व त्यांचे पर्यवसान काय, हे मात्र लक्षांत ठेविले पाहिजे. गोष्टी सांगावयाच्या, त्या केवळ कर्मणुकीकरितां नसून बोध करण्यासाठीं सांगावयाच्या, हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. एकदां मुलें जमलीं असतां आनंदीबाईनें त्यांस एक गोष्ट सांगितली. ती अशी कीं:—

हैदराबाद येथें अमीरखा या नांवाचा गृहस्थ राहत असे. तो घरचा श्रीमंत असून त्यास शिकारीचा फार नाद असे. एके दिवशीं तो आपल्या मित्रमंडळीसह शिकारीस गेला. त्याच्या दृष्टीस एक हरण पडलें. त्यावर त्यानें गोळी घातली. परंतु गोळी चुकून हरण निसटलें. हरणाला मारल्याशिवाय घरीं परत जावयाचें नाहीं, असा अमीरखा यानें निश्चय केला; व तो, बरोबर कुत्रे घेऊन हरणामार्गें लागला. मंडळी मार्गें राहिली. बराच वेळ झाला, तथापि हरण सांपडलें नाहीं; ह्मणून खासाहेबाची तबेत गेली. तो हरणामार्गें जात असतां समोरून एक मुलगा येत होता. त्याचें नांव रामा. तो एका पाटलाचा मुलगा होता. रामाच्या मुद्रेवरून तो शांत परंतु दृढनिश्चयाचा असावा असें दिसत होते. तूं हरण पाहिलेंस कां ह्मणून खासाहेवानें रामास विचारिलें. रामानें हरण पाहिलें होतें, व तें कोठें लपून राहिलें होतें हे त्यास माहीत होतें; ह्मणून त्यानें होय ह्मणून सांगितलें. अमीरखा ह्मणाला, तर मग सांग लवकर. त्यावर रामानें उत्तर केलें कीं, मीं हरण पाहिलें; व तें कोठें आहे हेंही मला माहीत आहे; परंतु तें सांगणें मला बरे वाटत नाहीं. हें उत्तर ऐकून खासाहेबाची मर्जी गेली. त्यानें रामावर चाबूक उगारला. परंतु रामा शांत उभा होता. हें पाहून खा-

साहेबास अधिक राग आला; व तो हणाला सांग, नाही तर तुला चाबकानें मारितों. रामानें उत्तर केलें, साहेब, तुम्ही कांहीं करा, परंतु मी विश्वासघात करणार नाही. हरण गरीब प्राणी आहे. कसाही प्रसंग आला, तथापि, विश्वासघात करूं नये, कारण, विश्वासघात करणें अधमपणाचें काम आहे, असें माझे बापानें मला सांगितलें आहे. हें ऐकून खासाहेब संतापला व हणाला तुला कसें बरें वाटत नाही तें पाहतों. असें बोलून त्यानें रामाच्या पाठीवर दोन चाबूक ओढिले. परंतु रामानें कांहीं उत्तर केलें नाही. हणून खासाहेब आणखी मारण्याच्या वेतांत होता; इतक्यांत मागील मंडळी येऊन मिळाली. त्यापैकी एका सुज्ञ मनुष्यानें खासाहेबाची फजिती केली व रामास सोडविलें.

कांहीं दिवस लोटल्यावर आनंदीबाईनें बाळ्यास आणखी एक गोष्ट सांगितली. ती अशी:—

कोंकणांत गुहागर येथें एक सुखवस्तु गृहस्थ राहत होता. त्यास कृष्णा हणून एक मुलगा होता. त्यास साधारणपणें थोडेंसें शिक्षण मिळालें होतें. परंतु शिकण्याकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. त्यास पोहोंतां येत असे. वेळ सांपडला हणजे तो समुद्रावर जात असे. त्याचे मनांत खलाशी होऊन दूर देशीं जावें, अचाट कृत्यें करून पैसे मिळवावे, व शेफर्ड कंपनीस धुळीस मिळवावें असें आलें. ही गोष्ट बापास समजतांच त्यास फार वाईट वाटलें. त्यानें कृष्णास सांगितलें कीं, साहसकर्में करून उदयास येणें हें आपणासारख्या गरीब लोकांस नको. मध्यम स्थितीसारखी दुसरी उत्तम स्थिति नाही. तुला कोणत्याही गोष्टीचें कमी नाही. कायद्याचा अथवा वैद्यकीचा अभ्यास कर, अथवा धंद्याचें शिक्षण देण्यासाठीं मुंबईंत एक नवीन विद्यालय स्थापन झालें आहे, त्यांत अभ्यास कर. परंतु बापाचें हणणें कृष्णास रुचलें नाही, त्यानें बाहेर जाण्याविषयीं आईपाशीं गोष्ट

काढिली. आईचा रुकार त्यास मिळाला नाही. ह्याणून त्यानें पळून जाण्याचा निश्चय केला. त्याचा मित्र जहाजांत बसून वेंगुरत्यास जाणार होता. त्यानें तुला प्रवासाबद्दल कांहीं एक पडणार नाही, अशी लालूच दाखविली. कृष्णाचे मनांत जाण्याचें आलें. परंतु बंदर सोडून तो गेला नाही, तोंच तुफान झालें व मरतों कीं काय, असें त्यास वाटलें. त्याचें तारूं जेमतेम पुढच्या बंदराला लागलें. तेथून कृष्णा घरीं परत आला. कांहीं दिवसांनीं त्याचे मनांत पुनः वेड शिरलें. आईनें व बापानें त्यास पुष्कळ प्रकारें सांगितलें. परंतु त्याचे डोक्यांतील वेड जाईना. मुलाचें ठीक चिन्ह नाही, हें मनांत येऊन बापास फार वाईट वाटे. आपण मिळविलेली अन्न व कवडी कवडी करून जोडलेला पैसा, हा पोरगा घालविणार, हें समजून त्यास पराकाष्ठेचें दुःख होई. जर त्यास कमजास्त बोलावें तर तो उठून निघून जाईल व लोकांचे हंसू होईल याबद्दल त्यास भय वाटे. अल्पवयांत आपण त्याचें लग्न करून दिलें नसतें, तर बरें होतें असें त्यास वाटूं लागलें. कारण पोरीची वाट काय करावी, ही विवंचना त्याचे मनांत उभी राही. कांहीं दिवस होऊं दिल्यावर कृष्णानें आईपासून कांहीं निमित्त करून पैसे घेतले व तो जहाजांत बसून गेला. परंतु पूर्वीप्रमाणें त्यास तुफान लागून जहाज बुडण्याचे वेतांत आलें. सर्वांची पांचांवर धारण बसली. कांहींनीं उड्या टाकिल्या. त्यांत कृष्णानें उडी टाकिली. ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडे तो पोहत गेला. या वेळेस कृष्णास बापाचे ह्याणण्याची आठवण झाली; परंतु उपयोग काय. कृष्णाचें काय झालें, हें त्याचे आईबापांस समजलें नाही. आज येईल, उद्यां येईल, अशा आशेवर बापानें तीन वर्षे काढिलीं. शेवटीं त्याची निराशा होऊन व भाविस्थिति लक्षांत येऊन तो दिवसेंदिवस खचत चालला; व थोडेच दिवसांनीं मरण पावला.

या दोन गोष्टींपैकी वाळ्यास पहिली गोष्ट आवडली, हें पाहून खरा निश्चय व दुराग्रह अथवा हट्ट यांमध्ये भेद काय, हें वाळ्यास समजून सांगण्याचा आनंदीबाईनें विचार केला. वाळ्याचा स्वभाव हट्टी असे, असें आर्ह्यां मागें सांगितलेंच आहे; परंतु तो आनंदीबाईपार्शीं हट्ट करित नसे. कारण, ज्या गोष्टी त्यास आवडत नसत त्या ती त्यास करावयास लावीत नसे. ज्या त्यास आवडत असत त्याच करावयास सांगे. असें करण्याचा तिचा हेतु हा होता कीं, प्रथम त्यास हट्ट करण्याचे प्रसंग कमी येऊन त्याची वाईट खोड जावी. त्यास चांगली संवय लागावी ह्मणून ती चांगल्या व नवीन गोष्टी त्या पुढें ठेवी. असो. आनंदीबाईनें वाळ्यास खरा निश्चय व हट्ट यांमध्ये भेद काय आहे, हें समजून सांगण्यासाठीं वरील दोन्ही गोष्टी सांगितल्या व ती ह्मणाली वाळ, तुला रामाचें करणें बरें वाटतें, का कृष्णाचें करणें बरें वाटतें. त्यावर वाळ्यानें उत्तर केलें तें असें:—

वाळ्या.—मावशीबाई, मला पहिली गोष्ट फार आवडली. हरण कोणीकडे गेलें हें रामानें त्या दुष्ट खासाहेवास सांगितलें नाहीं, हें फार चांगलें केलें. रामानें मार खाल्ला; परंतु त्याचे मनांत जें सांगावयाचें नव्हतें तें त्यानें सांगितलें नाहीं; ह्मणून तो फार चांगला मुलगा. मावशीबाई, तुझाला नाहीं का तो आवडत ?

आनंदीबाई.—रामा मला आवडतो. परंतु तूं जें कारण सांगितलेंस त्यासाठीं नाहीं.

वाळ्या.—तर मग तो तुझाला आवडत नाहीं ? त्यानें गरीब प्राण्याचा जीव वांचविला; स्वतः मार खाल्ला; परंतु विश्वासघात केला नाहीं. इतकें असूनही तो तुझास आवडत नाहीं ?

काशी व माई—मावशीवाई, बाळ्यानें जें उत्तर दिलें तें तुह्माला आवडलें नाहीं ?

आनंदीवाई.—मला बाळाचें उत्तर आवडलें नाहीं, असें मी ह्मणत नाहीं. तुह्मी प्रथम स्वस्थ बसा व मी काय ह्मणतें तें सर्व ऐकून व्या.

बाळ्या (आनंदानें)—मग माझें उत्तर तुह्माला आवडलें ?

आनंदीवाई.—होय. रामा मला आवडतो. परंतु गरीब प्राण्याचा विश्वासघात करणें मला आवडत नाहीं असें तो ह्मणाला, ह्मणून मला आवडतो. त्याचे मनांत जें सांगावयाचें नव्हतें, तें त्यानें सांगितलें नाहीं, ह्मणून तो चांगला मुलगा असें मी समजत नाहीं. कोणतेही मनुष्याचें कृत्य बरें किंवा वाईट समजण्यापूर्वी, त्याचा निश्चय होण्यास कोणतीं कारणें आहेत हें मी समजून घेतें. एखादें कृत्य करणें बरें किंवा वाईट वाटतें, हें योग्य कारण नाहीं. नुसतें बरें वाटतें किंवा वाटत नाहीं या ह्मणण्यांत अर्थ नाहीं. बरें वाटण्यास अथवा न वाटण्यास काय कारणें आहेत हें समजलें पाहिजे.

बाळ्या.—रामानें जें कारण सांगितलें तें बरोबर होतें व त्याचें वर्तन धैर्याचें होतें; तेव्हां तो चांगला मुलगा आहे.

आनंदीवाई.—होय. योग्य कारण असून जे निश्चयी असतात त्यांची नेहमीं प्रशंसा करणें योग्य आहे; परंतु जे आपण अमुक कृत्य कां करतो, याचीं कारणें न सांगतां आह्मांला हें करणें बरें दिसतें, एवढें ह्मणून करावयास लागतात, त्यांचें वर्तन तिरस्कारास पात्र असतें.

काशी.—बाळ्या, ऐकिलेंस ना. तूं नेहमीं ह्मणत असतोस मी हें करणार, मी तें करणार; मला हें आवडत नाहीं, तें आवडत नाहीं; याच बोलण्याचा मला नेहमीं राग येतो.

आनंदीबाई.—काशी, तुला नेहमीं राग येतो हणून बाळ सांगत नसेल. तुला नेहमीं राग येणार नाहीं तर, तो कदाचित् केव्हां केव्हां कारण सांगेल.

बाळ्या.—होय. माझें कारण नेहमीं बरोबर असतें; परंतु तें सांगणें मला आवडत नाहीं.

आनंदीबाई.—तर मग तुझ्या बहिणीस तुझें कृत्य नेहमीं आवडत नाहीं, यांत तिचा दोष नाहीं.

बाळ्या.—नाहीं. पण मला कारण सांगत बसणें आवडत नाहीं. क्षुल्लक गोष्टींमध्ये काय कारण सांगावयाचें आहे ? दुपारीं जेवण झाल्यावर घोडा घोडा खेळूं, चेंडू खेळूं, आपण आतां चित्रें पाहूं, यांत कारण काय सांगावयाचें आहे ?

आनंदीबाई.—तूं हणतोस तें खरें आहे. क्षुल्लक गोष्टींत निश्चय करण्यांत शहाणपणा नाहीं. परंतु शहाणे लोक क्षुल्लक गोष्टींत हेकटपणा करीत नाहींत.

बाळ्या.—मावशीबाई, आई, ताई, व वेणुबाई मला हट्टी हणत असत; परंतु तुम्ही आल्यापासून मी हट्ट करितों का ? वेणुबाई मला नेहमीं रागें भरत असे; माझ्या आंगावर येत असे; हणून मी हट्ट करीत असें. तुम्ही माझ्याशीं गोड बोलतां, हणून मी तसें वागतों.

आनंदीबाई.—बाळ, मनुष्याला काय, किंवा पशुपक्ष्यादि-प्राण्याला काय, वागविण्याचे दोन प्रकार आहेत. प्रेमानें व सक्तीनें. ज्यांस विचार आहे अथवा जे गरिबीनें वागतात, त्यांस प्रेमानें वागविणें हें चांगलें. ज्यांस विलकूल विचार नाहीं अथवा जे विचाराचा उपयोग करीत नाहींत, त्यांस प्रथम गोडीनें वागवून पहावें; परंतु त्यापासून जर उपयोग होत नाहीं असें दिसून येईल, तर त्यांस सक्तीनें वागविणें जरूर आहे.

वाळ्या.—मला जुलमानें वागवून घेणें आवडत नाहीं.

आनंदीबाई.—तर मग तुला विचारानें वागलें पाहिजे; ह्मणजे तुला कोणी सक्तीनें वागविणार नाही व तुला कोणी हद्दी ह्मणणार नाही. तुला क्षुल्लक गोष्टीसाठीं हट्ट धरून बसतां कामा नये.

वाळ्या.—पण अमुक गोष्ट विचाराची हें मला कसें समजावें.

आनंदीबाई.—हें तुला समजावयाचें नाही हें खरें आहे; परंतु हें तुझ्यापेक्षां वडील माणसांस समजतें; ह्मणून ते सांगतील तें तूं ऐकत जा. तुझें हित कशांत आहे हें त्यांस चांगलें समजतें. त्यांचें ऐकिलें असतां तुझें कल्याण आहे. तूं कृष्णासारखा भलत्याच कामांत आपलाच हट्ट धरून बसलास तर तुला सुख होणार नाहीं.

वाळ्या.—पण वेणुबाई मला नेहमीं गाढव ह्मणते. मी गाढव आहे का ? गाढवाला देखील नीट वागविलें तर तें चांगलें असतें. वरें मावशीबाई, याविषयीं मी तुझाला गोष्ट वाचून दाखवूं का ? ती कोणत्या पुस्तकांत आहे हें मला माहीत आहे. असें बोलून वाळ्यानें पुस्तक उघडून गोष्ट वाचिली व तो ह्मणाला मावशीबाई, मी गाढव आहे का ? वरें तें असो. वेणुबाईनें मला सांगितलें कीं, तुझ्या केंसाच्या जटा झाल्या आहेत व पाय फुटले आहेत; तेव्हां तुझे केंस विचरण्यास व पाय घासण्यास आईनें सांगितलें आहे. मला तिजकडे जाणें आवडत नाहीं; परंतु आईची इच्छा आहे ह्मणून मी जातो. तुम्ही येतां का ? पहा मी कसा उगीच बसतो.

आपल्या उपदेशाचा आपल्या शिष्याचे मनावर कितीपत ठसा उमटला आहे, हें पाहण्याकरितां आनंदीबाई वाळ्याबरोबर गेली. वाळ्या, वेणुबाई होती तेथें जाऊन स्वस्थ उभा राहिल

च हणाला वेणुवाई, हा मी फणी घेऊन आलों आहे. बाळ्या पुढें वसला, तेव्हां वेणुवाईने त्याचे केंस खसा खसा विंचरले; परंतु बाळ्या कांहीं एक बोलला नाही. हें यशोदावाईने पाहिलें. ती हणाली वेणुवाई, अंमळ हळू कां नाही विंचरीत. तूं माझे केंस इतके जोरानें विंचरले असतेस, तर मला बरें वाटलें नसतें. वेणुवाईने उत्तर केलें तुमच्या केंसांची गोष्ट निराळी आहे. बाळ्याचे केंसांची गुंतागुंत झाली आहे. असें हणून तिनें बाळ्याचे केंस पूर्ववत् विंचरले; तथापि, बाळ्या चकारशब्द बोलला नाही. तो आनंदीवाईकडे पाहून हणाला मावशीवाई, झालें ना? मीं दम धरिला ना? हे शब्द ऐकून आनंदीवाईस संतोष झाला. तिनें बाळ्याचा हात धरून त्यास यशोदावाईजवळ नेलें व ती हणाली आज बाळाचें वर्तन तुहीं पाहिलें ना? याला आज खाऊला पैसे द्या. जो बाळ्या नुसता अंगाला हात लाविला असतां माकडासारखी हातभर उडी मारणारा, नुसती फणी केंसाला लागल्याबरोबर थैमान करून सोडणारा, व कोणी त्याचे पाय घासावयास लागलें असतां ओटडण्यानें घर दणाणून टाकणारा, त्या बाळ्याचें शांत वर्तन पाहून यशोदावाईस आश्चर्य वाटलें; व बाळ्याची मुद्रा पाहून ती आनंदीवाईस हणाली, आनंदीवाई, आज बाळ्यास खाऊस पैसे तर मिळतीलच; शिवाय मुंबईहून हपूसचे आंबे आणिले आहेत, त्यांपैकीं प्रथम दोन त्याला मिळतील. असें बोलून तिनें एका नोकरास आंबे आणण्यास सांगितलें व ती बाळ्याकडे वळून हणाली, बाळ्या, वेणुवाई असें कां करिते? तुला स्वतः नाही का केंस विंचरतां येत?

बाळ्या.—आई, मला केंस विंचरतां येतात; पाय घासतां येतात; अंधोळ करितां येते; हें सर्व मीं करावें असें मला वाटतें.

यशोदाबाई.—तर मग आनंदीबाईची हरकत आहे कीं काय ?

आनंदीबाई.—छे, छे, असें कसें होईल ? माझी हरकत नाही इतकेंच नाही, तर त्याला जी जी गोष्ट करितां घेण्यासारखी आहे, ती ती त्यानें स्वतः करावी अशी माझी इच्छा आहे. क्षुल्लक कामासाठीं कारणावांचून दुसऱ्यास त्रास देऊं नये हें त्यास कळूं लागलें आहे. तो स्वतःवर जितका अवलंबून राहिल तितकें चांगलें, असें त्यास माझें सांगणें आहे. परंतु तो ह्मणाला कीं, तुझी त्यास वेणुबाईकडे जाऊन शेंडी विंचरून घेण्यास सांगितलें, त्यावरून मीं त्यास जाऊं दिलें. कारण, आईवापांनीं साधारण गोष्ट अथवा महत्त्वाची गोष्ट सांगितली असो, ती मुलांनीं ऐकिली पाहिजे. मग ती त्यांस आवडो अथवा न आवडो. अमुक गोष्ट सांगावयाची, हा विचार आईवापांचा आहे अशी माझी समजूत आहे; व त्याप्रमाणें बाळाकडून करविणें हें माझें कर्तव्य आहे असें मी समजतें. तुमचे आशेप्रमाणें चालण्याविषयीं आज त्यानेंहून गोष्ट काढिली. त्याप्रमाणें न चालणें ह्मणजे आईच्या इच्छेप्रमाणें न वागण्यास त्यास उत्तेजन देणें होय. यदाकदाचित् तुझीं त्यास सांगितलेली गोष्ट मला पसंत पडली नाही तर, दुसरे वेळीं तुमची गांठ घेऊन तुझ्यास सांगणें शहाणपणाचें आहे; परंतु प्रथम त्याजकडून हुकूम पाळविणें ही महत्त्वाची गोष्ट. जे लोक आईवाप, गुरु, देव व सत्पुरुष यांची आज्ञा न पाळण्याविषयीं मुलांस उत्तेजन देतात ते दोषास पात्र आहेत असें मी समजतें. मग तुमची काय समजूत असेल ती असो.

हें कळकळीचें भाषण ऐकून यशोदाबाई कांहीं वेळ स्तब्ध राहिली. काय बोलवें हें तीस सुचेना. आपण आपल्या पोटच्या

पोरासाठी कळकळ बाळगीत नाही, इतकी आनंदीवाई बाळगिते, हें मनांत येऊन तिची वृत्ति गोंधळल्यासारखी झाली. शेवटी ती आनंदीवाईस ह्मणाली आनंदीवाई, मी तुमची फार ऋणी आहे. बाळ्याचा स्वभाव फार हट्टी; तो नेहमी लोकांचें बोलून घेई; जो तो त्याला पाण्यांत पाही; त्याच्याएवढी दुसरीं मुलें कशीं हुशार; तो नऊ वर्षांचा झाला तरी त्यास ओनामा काढण्याची पंचाईत. तेव्हां हा मुलगा चांगला निघेल असें मला वाटत नसे. माझी स्वतःची स्थिति तुम्ही पाहत आहां. घरांत दोन पैसे आहेत; परंतु आतांनीं डोकें उठविलें आहे. आस्थेचा मनुष्य जवळ कोणी नाही. जीं माणसें आहेत त्यांचा यत्न लुबाडण्याविषयीं आहे. पदरीं माणसें न ठेवावीं, तर पसारा मोठा आहे. शिवाय, नांवलौकिकाप्रमाणें वागलें पाहिजे. मुली दोन दिवसांच्या सोवती. त्यांचें लग्न झालें ह्मणजे त्या दुसऱ्याच्या घरीं जावयाच्या. मग त्यांच्यांवर सत्ता नाही. घरच्यांची तशी स्थिति झाल्यापासून कसें होईल, काय होईल, याविषयीं मला नेहमीं काळजी असे; परंतु बाळ्या मोठा झाल्यावर आपणास काळजी राहणार नाही; आपण पंढरपुर, काशी, गोकुळ वृंदावन वगैरे ठिकाणीं यात्रा करून स्वस्थ वसूं, असें मला प्रथम वाटत असे; परंतु बाळ्या मोठा होत चालला तों निराशा होत चालली. हा हिरवट पोर आपणाला विचारणार नाही, असें कधीं कधीं मनांत येऊन वाईट वाटत असे. परंतु मजविषयीं आतां त्यांचें प्रेम पाहून मला संतोष होतो. हें प्रेम तुम्हीं उत्पन्न केलें, तेव्हां तुमचे मजवर फार उपकार आहेत.

साधारण गोष्ट असो किंवा महत्त्वाची गोष्ट असो, तिजविषयीं सर्व मुखत्यारी तुमचेकडे आहे. वरें पण, बाळ्याचे संबंधानें अलीकडे वेणुवाईची वृत्ति अशी कां आहे हें मला समजत नाही.

इतक्यांत वेणुवाई तेथें आली व यशोदावाईस ह्मणाली, तुह्मी नाहीं का मला वाळ्याचे केंस विंचरण्यास सांगितलें? त्यावर यशोदावाई ह्मणाली वेणु, मीं काय बोललें त्याचा तुला अर्थ समजला नाहीं. वरें, तें असो. आज तुला मी स्पष्ट सांगतें कीं, मुलांचे संगोपनाच्या संबधानें आनंदीवाईचे व माझे विचार एक आहेत. आह्मां उभयतांचे सांगण्यांत जर फरक पडला, तर आनंदीवाईचे ह्मणण्याप्रमाणें घरांतील माणसांनीं चाललें पाहिजे. हें ऐकून वेणुवाई मनांत बडबडत रागावतच निघून गेली. नंतर यशोदावाई वाळ्याकडे वळून ह्मणाली, वाळ्या, आजपासून आंघोळ करणें, शेंडी विंचरणें वगैरे कामें तूं आपलीं करीत जा.

आईच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून वाळ्यास फार आनंद झाला; व तो बोलणार, इतक्यांत यशोदावाई त्यास ह्मणाली, वाळ्या, तूं काय बोलणार हें मी समजलें; परंतु तूं माझे आभार मानण्यापूर्वीं आनंदीवाईचे मान. आईची आनंदवृत्ति पाहून वाळ्यास आनंद झाला; व आईनें अपणास आंवे दिले व तिनें आपणास जवळ बोलाविलें, हें सांगण्यासाठीं तो काशी व माई ह्यांकडे धांवत गेला.

काहीं दिवस लोटल्यावर यशोदावाईची आनंदवृत्ति पाहून आनंदीवाई ह्मणाली, आज मी तुहाला विनंति करणार आहे. ती माझे स्वतःचे संबधानें नाहीं. ती, काशी व वाळ यांचे वर्तीनें आहे. असें ह्मणून तिनें चिठी पुढें केली. या चिठीतील मजकूर काशीनें सांगितला होता, व तो वाळ्यानें लिहिला होता. काशीच्या आंगीं मजकूर जुळवून लिहिण्याचें सामर्थ्य कितपत आलें आहे, व वाळ्याचें अक्षर कसें काय आहे हें यशोदावाईस दाखवावें, व अदवीनें काहीं गोष्ट मागावयाची असल्यास प्रत्यक्ष न मागतां चिठीच्या द्वारें विनंति करावी, हें शिक्षण मुलांस

मिळावें या हेतूने आनंदीवाईने चिठी लिहविली होती. चिठीतील मजकूर वाचून यशोदावाईस फार आनंद झाला. आज विशेष काय कारण आहे, असें यशोदावाईने विचारल्यावरून आनंदीवाईने सर्व हकीकत सांगितली. ती हणाली, आह्मी कांहीं दिवसांपूर्वी एका दुकानांत गेलों होतो. तेथें टोमाटोचें बीं वाळाचे दृष्टीस पडलें. तो तें घेऊन खाव-यास लागला. त्यावरून त्यास मीं सांगितलें कीं, हे पेरल्यावर चांगलें फळ येतें; तें मग खाण्यालाही चांगलें लागतें, व त्याची भाजीही चांगली होते. नुसतें बीं खाल्लें असतां गोड लागत नाहीं. तो हणाला मी तें पेरीन मग आपण फळाची भाजी खाऊं. त्यावरून मीं त्यास बीं घेऊन दिलें व लहान खोरे व कुदळ हीं घेऊन दिलीं; त्याजकडून जमीन चांगली तयार करवून तींत तें पेरविलें; परंतु रोजचेरोज तें किती वर आलें आहे, हें पाहण्याचा त्यास नाद लागेल व तो रोज मला विचारून त्रास देईल असें समजून त्याजकडून वांगी, मेथी, कोथिंबीर व मि-र्च्या वगैरेचे वाफे तयार करविले. वाळास एकट्याला काम करण्याचा कंटाळा येईल, हणून नोकरांकडून आणखी वाफे तयार करविले. त्यांत माईनें तुळशी, गुलछबु, मोगरा वगैरे झाडें लाविलीं आहेत; शिवाय तिनें घोसालें, पडवलें, कारली व भोंपळे ह्यांचे वेल लाविले आहेत. काशीस टापटीप फार आवडते, हणून तिजकडून कुंड्यांत निरनिराळ्या प्रकारचीं रंगी वेरंगी झाडें लाविलीं आहेत. कुंड्यांवर तिनें सुवक अक्षरांनीं चिड्या मारिल्या आहेत. त्या तिनें सारख्या अंतरा-वर ठेविल्या असून एका जातीच्या दोन अशा समोरासमोर ठेविल्या आहेत.

ऊन कमी झालें हणजे तुमचीं तिन्हीं मुलें प्रथम झाडाखा-

लक्षा अथवा वाफ्यांतील केर कचरा काढून जागा साफ करितात. नंतर नोकरांनी पाणी लाटून कुंडींत सोडल्यावर मुलें शारीनें आपआपल्या वाफ्यांस व झाडांस पाणी घालितात. मधून मधून मी त्यांस मदत करितें. या योगानें त्यांचा वेळ चांगले प्रकारें जाऊन त्यांस कर्मणुक होते व वेतावाताचा व्यायाम होतो. दुसरें असें कीं, लहानाचे मोठे करण्यास आंगीं उतावीळपणा उपयोगीं नाहीं, व कांहीं गोष्टी वेळचे वेळेवर काळजीपूर्वक कराव्या लागतात वगैरे गोष्टींचें शिक्षण आपोआप मिळून पुढें त्या शिक्षणाचा प्रपंचांत फार उपयोग होतो. वागेंत जीं झाडें, वनस्पति, भाजीपाला वगैरे आहेत त्यांची यादी तयार करून ठेविली आहे. झाडांचा उपयोग काय, वनस्पतींचा उपयोग काय, असे प्रश्न विचारण्यास मुलांस कारण उत्पन्न होऊन त्यांचीं उत्तरें देण्यास मला संधी सांपडते; व त्यांच्या मनांत ज्या ज्या कल्पना भरवून देणें इष्ट आहे त्या त्या भरवून देण्यास सवड सांपडते. काशीनें कांहीं झाडांचीं चित्रें काढून ठेविलीं आहेत. तेव्हां यावरून तुमच्या लक्षांत येईल कीं, मुलांनीं श्रम करून जें काय केले आहे, तें तुम्हास दाखविण्याची त्यांस इच्छा असणें स्वाभाविक आहे, व आज तसें करण्याचें त्यांचे मनांत आहे.

ही हकीकत ऐकून यशोदाबाईस फार आनंद झाला. ती उत्तर देणार, तों आनंदीबाई ह्याणाली, माझी हकीकत संपली नाही. अद्याप कांहीं सांगावयाची राहिली आहे; परंतु तुम्हाला कंटाळा येईल कीं काय अशी मला भीति वाटते.

यशोदाबाई.—तुम्हास अशी शंका तरी कशी आली, याचें मला आश्चर्य वाटतें.

आनंदीबाई.—खरोखर पाहतां शंका येण्याचें कारण असूं नये, परंतु मी जी हकीकत सांगणार ती मनोरंजक नाहीं असें

मला वाटते. बहुतेक स्त्रियांची प्रवृत्ति मनोरंजक विषयाकडे फार असते; मग त्यापासून कांहीं एक उपयोग झाला नाही तरी हरकत नाही; व त्यांत वेळ व्यर्थ गेला तरी हरकत नाही. यावरून मनाचें रंजन करूं नये असें मी ह्मणत नाहीं; परंतु उपयुक्त विषयाकडे लक्ष देण्याची व तत्वदृष्ट्या विचार करण्याची मनास संवय पाहिजे. ही संवय फक्त पुरुषांस असावी व स्त्रियांस नसली तरी चालेल अशी माझी समजूत नाही. स्त्रिया पोरकट व निरुपयोगी गोष्टींत आपला वेळ न घालवितां उपयुक्त गोष्टींकडे लक्ष देतील, तर त्यापासून त्यांसच उपयोग आहे असें नाही, तर त्यांचे मुलांस व यामुळें इतरांसही उपयोग आहे. खऱ्या हिताकडे लक्ष देणाऱ्या फारच थोड्या स्त्रिया दृष्टीस पडतात; कित्येकांस तर उपयुक्त गोष्टी ऐकण्याचा सुद्धां कंटाळा वाटतो; मग त्याप्रमाणें वर्तन करण्याचें तर नांव नको. ही गोष्ट केवळ स्त्रियांसच लागू आहे असें नाही. पुष्कळ पुरुष असेच दृष्टीस पडतात. चमत्कार हा कीं, ज्यांस खरोखर या गोष्टी समजाव्या त्यांपैकीं कित्येकांची अशीच शोचनीय स्थिति दृष्टीस पडते, ह्मणून मला शंका वाटली.

यशोदाबाई.—तुम्ही ह्मणतां तें खरें आहे; माझा स्वभाव आळशी आहे; त्याचप्रमाणें माझे मैत्रिणींचाही आहे. काम करण्याचा आह्मांस कंटाळा वाटतो. कांहीं मौज नसेल तर ऐकावेंसं अथवा पहावेंसं वाटत नाही. या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; परंतु अलीकडे माझे मनाची चलविचल झाली आहे. घटकेंत वाटतें आपण कांहीं उपयुक्त वाचावें; कांहीं उपयुक्त काम करावें; पुनः वाटतें व्यर्थ शीण कां करावा; आपणास काय करावयाचें आहे; घरांत पैसे आहेत तोंपर्यंत खावें, प्यावें, स्वस्थ असावें. परंतु मुलांची हल्लींची स्थिति पाहून पुनः

वाटतें कीं ही स्थिति अशी चालेल, तर आपणासारखी भाग्यशाली कोण आहे? मुलांचे कल्याणाशिवाय आम्हा स्त्रियांस आणखी दुसरी प्रिय गोष्ट कोणती असावी? त्यांकडे लक्ष न देतां आपणच आपल्या सुखावर नजर द्यावी हा शहाणपणा नाही. ही गोष्ट माझे मनांत येऊन माझे विचार बदलत आहेत. आतां माझे लक्ष मुलांकडे थोडें थोडें लागत चाललें आहे. तेव्हां तुहीं मुलांचे संबंधानें गोष्ट सांगितली असतां, मला कंटाळा वाटणार नाही इतकेंच नाही, तर मला उलट आनंद होईल.

आनंदीबाई.—वरें तर, मलाही ती हकीकत सांगण्यास आनंद वाटतो. ती आतां मी सांगतें. अलीकडे स्त्रियांस शिक्षण द्यावें असें पुष्कळांस वाटूं लागलें आहे, परंतु हें शिक्षण काय द्यावें याविषयीं बराच वाद आहे. मी आतांच सर्व हकीकत सांगत बसत नाही. आजपर्यंत मीं तुमच्या मुलांस जें काय शिकविलें आहे त्यावरून तुम्हांस कांहीं अंशीं कळून आलें असेल. आज तुम्हांस एक गोष्ट सांगणार आहे. ती ही कीं, स्त्रियांस पाकशास्त्राची माहिती चांगली असली पाहिजे; व त्यांच्या आंगां सुग्राणपणा अवश्य असला पाहिजे. हें शिक्षण त्यांस लहानपणीं मिळालें नाही, तर पुढें त्यांस कंटाळा येतो. हें श्रीमंतांच्या बायकांससुद्धां पाहिजे. चाकरनोकर असले ह्मणजे त्यांस काय करावयाचें आहे, ही समजूत चमत्कारिक आहे. ऐपत आहे ह्मणून माहिती नसावी किंवा सुग्राणपणा नसावा असें नाही. नोकरचाकरांस विशेष काळजी असत नाही. त्यांचें टपळशाई काम असतें. यामुळें पदार्थांची नासधूस होऊन नुकसान होतें. ह्मणून ज्यांस ऐपत आहे त्या स्त्रियांनीं सुद्धां देखरेख ठेवणें अगत्याचें आहे. परंतु ज्या यजमानास अथवा यजमानिणीस कामाची माहिती नाही त्यांच्या अथवा

तिच्या हातून देखरेख करण्याचें काम बरोबर होणार नाहीं. शिवाय कांहीं जिनसा अशा आहेत कीं, त्या स्वस्थपणें तयार केल्या पाहिजेत. कामांत नोकरचाकरांचें फारसें लक्ष नसतें. दुसरें असें कीं, हें शिक्षण स्त्रियांस मिळाल्यामुळें त्यांचें लक्ष प्रपंचांत लागून त्यांचे आंगीं टापटीप व व्यवस्थितपणा हे गुण येतात. हे गुण स्त्रियांचे आंगीं असल्यापासून फार फायदा होतो. हें समजून माईस व काशीस निरनिराळ्या प्रकारचीं लोणचीं, गुळांवा मुरंवा, हलवा, निरनिराळ्या प्रकारचीं पक्वान्नां, निरनिराळ्या प्रकारच्या भाज्या, व कोशिंबिरी कशा कराव्या हें शिकविलें आहे. त्यांपैकीं बऱ्याच जिनसांची माहिती काशीस चांगली झाली आहे. आज रात्रीं फराळाचा वेत केला आहे; व काशी स्वतः फराळाच्या जिनसा तयार करणार आहे. मुलांनीं श्रम करून ज्या भाज्या लाविल्या आहेत त्या सर्व फराळाचे वेळीं तुमचे दृष्टीस पडतील. हा वेत तुम्हांस पसंत आहे का ?

यशोदाबाई.—आनंदी बाई, या गोष्टीस माझी पूर्ण संमति आहे. मुलांनीं स्वतः श्रम करून वागेंत लावलेल्या जिनसा व मुलीनें स्वतः तयार केलेले पदार्थ खाण्याची संधि सांपडावी, यापेक्षां आनंदाची गोष्ट कोणती ? आज कांहीं असो, मी घरीं राहणार. हें भाषण संपतें आहे तों यशोदाबाईकडे राधाबाईची कुळंबीण आली. तीस पाहून यशोदाबाईनें विचारिलें ठमाऊ, आज या वेळेस तूं कशी आलीस. त्यावर ठमाऊनें उत्तर केलें कीं, बाईसाहेबांनीं तुम्हांस जेवण लवकर आटोपून बसण्यास सांगितलें आहे.

यशोदाबाई.—आज काय आहे ? कोणी हरदास आला आहे काय ?

ठमाऊ.—मला तें माहित नाहीं; परंतु बाईसाहेब व दुसऱ्या बायका नाटकाविषयीं कांहीं बोलत होत्या.

यशोदाबाई.—होय, होय, बरोबर आहे. मंडळी आज रामविजयाचा शेवटचा खेळ करून दुसरीकडे जाणार आहे; आजचा खेळ अखेरचा होणार आहे; तेव्हां अशी संधि पुनः यावयाची नाही. बाहेरगांवचे लोक मुद्दाम पैसे खर्च करून पुण्यांत येतात, व आपण पुण्यांतले पुण्यांत असून जाऊं नये हें चांगलें नाही, असें तुझ्या बाईसाहेब काल ह्मणत होत्या.

ठमाऊ.—वरें मग आतां बाईसाहेबांस काय सांगूं? हें ऐकून यशोदाबाई थोडी विचारांत पडली. परंतु आपण थोडेच वेळापूर्वी आनंदीबाईपार्शी काय ह्मटलें याची आठवण होऊन ती ह्मणाली, ठमाऊ, आज माझा येण्याचा विचार नाही, असें तूं आपल्या बाईसाहेबांस सांग.

आनंदीबाई.—यशोदाबाई, तुम्ही आज गेला नाही, तर तुमच्या मैत्रिणींस वाईट तर वाटणार नाहीना?

यशोदाबाई.—त्यांस वाईट वाटो किंवा न वाटो. राम-विजय पाहून जो मला आनंद होईल, त्यापेक्षां आज घरीं राहून मला फार आनंद होईल असें मला वाटतें. इतकें बोलून यशोदाबाई ठमाऊस ह्मणाली ठमाऊ, तूं आपल्या बाईसाहेबांस सांग कीं, आज माझे येणें होणार नाही. आज मला घरींच राहिलें पाहिजे.

ठमाऊ हिनें हा निरोप राधाबाईस कळविला.

यशोदाबाई नाटकाला येत नाही, हें ऐकून राधाबाईस फार आश्चर्य वाटलें. तिच्याजवळ दुसऱ्या बायका बसल्या होत्या. त्या ह्मणूं लागल्या कीं, हा खेळ सर्व आनंदीबाईचा आहे. ती यशोदाबाईच्या घरांत शिरल्यापासून यशोदाबाईची वृत्ति चंचल झाली आहे. आनंदीबाईनें तीस कांहीं तरी मोहनी घातली असावी. अशा रीतीनें आनंदीबाईच्या वर्तनावर बरीच टीका झाली; परंतु

आपणास ह्या गोष्टीकडे लक्ष द्यावयाचें नाहीं. यशोदाबाईंचे घरांत काय प्रकार झाला ह्याविषयीं आपण विचार करूं.

आनंदीबाईंस यशोदाबाईंचा रुकार मिळाल्यावर ती मुलांकडे गेली. आईची परवानगी मिळाली व ती आज घरीं राहणार हें ऐकून मुलांस फार आनंद झाला. त्यांनीं फराळाची तयारी चालविली. आनंदीबाईंची देखरेख होतीच. तेव्हां सर्व व्यवस्था चांगली होती हें सांगावयास नको. यशोदाबाईंनं आपल्या कांहीं मैत्रिणींस बोलाविलें होतें. सर्व मंडळी आपापल्या ठिकाणीं बसल्यावर टोमाटोचे भाजीची रुचि केव्हां घेईन, असें वाळ्यास झालें होतें.

मंडळी फराळास बसल्याबरोबर वाळ्यानं प्रथम भाजीचा घास घेतला; व लागलींच पाण्याचा घोंट घेतला. तें पाहून मंडळीस फार हसूं आलें. वाळ्या आनंदीबाईंच्या तोंडाकडे पाहूं लागला. तेव्हां ती ह्मणाली वाळ, तूं थोडा उतावीळपणा केलास. प्रथमच कां कोणी भाजी खातो? भूक लागली असतां मनुष्याचा कोठा रुक्ष असतो. भाजीसारखे पदार्थ प्रथम खाऊं नयेत. स्निग्ध पदार्थ प्रथम खाऊन नंतर तिखट पदार्थ खावेत व पाणी प्यावें हें चांगलें.

फराळाचे वेळीं प्रथम यशोदाबाईंनं बोलण्यास सुरवात केली. काशीची सुग्रता पाहून तीस आनंद झाला व काशीची व आनंदीबाईंची स्तुति केल्यावांचून तीस राहवेना. ती ह्मणाली, नुसते पदार्थ चांगले तयार करून उपयोग नाहीं, तर ते वाढण्यांत सुद्धां अलगरजीपणा व घामटपणा उपयोगीं नाहीं, ही गोष्ट तुहीं माझ्या मुलींस शिकविली हें फार चांगलें केलें. पदार्थ वाढण्यावरून सुद्धां बायकांचे आंगीं टापटीप किती आहे व त्या घामट आहेत किंवा कसें याची परीक्षा होते.

अशा प्रकारच्या बऱ्याच गप्पा झाल्या. मंडळीचा फराळ आटोपला. सर्व मंडळी दिवाणखान्यांत बसली. तेथील टेबलावर एक पुस्तक पडलें होतें. तें काशी वाचूं लागली. तें स्त्रियांकरितां केलेलें होतें. परंतु त्याची भाषा चमत्कारिक होती; ह्मणून काशीस तें आवडलें नाहीं. तिनें तें ठेवून दिलें. हें पाहून आनंदीबाई ह्मणाली अलीकडे स्त्रीशिक्षणाविषयीं बरीच चर्चा होत आहे; परंतु स्त्रियांस समजण्यासारखीं उपयुक्त पुस्तकें करण्याविषयीं विशेष काळजी दिसून येत नाहीं. कित्येक पुस्तकांची भाषा मलासुद्धां समजत नाहीं.

हें ऐकून बाळ्याही पुढें सरसावून ह्मणाला मावशीबाई, मलाही बालबोधंतील पुष्कळ गोष्टी समजल्या नाहींत. त्यावरून मंडळी हसूं लागली. यशोदाबाईस व मुलांस ती रात्र मौजेची वाटली. बाळ्या संध्याकाळीं जेवण झाल्याबरोबर निजत असे; परंतु तोही बराच वेळ जागा होता.

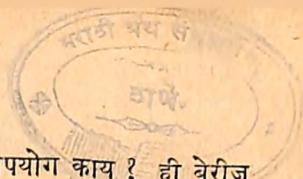
एके दिवशीं आनंदीबाईनें बाळ्यास चित्रांचें पुस्तक दिलें. तें जर्मन व फ्रेंच लोकांमध्ये जी लढाई झाली, तिची वेळोवेळीं जीं चित्रें आलीं होतीं त्यांचें होतें. बाळ्या तें पाहत असतां माई तेथें आली. परंतु तो भराभर पानें चाळी, यामुळें तीस बरोबर पाहतां येईना. तीस नेपोलियन बादशाहाचें चित्र पाहवयाचें होतें; ह्मणून ती पुस्तक हिसकावून घेऊं लागली. त्यावरून बाळ्या तें ओढावयास लागला. अशा रीतीनें नेपोलियन बादशाहाचे मधल्यामध्ये हाल होऊन त्याचे तुकडे होतात कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली. परंतु आनंदीबाईस तें समजतांच तिनें बादशाहाची मुक्तता केली व नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें मुलांस निरनिराळ्या खोलींत बसविलें. बाळ्याचा अपराध असतां मावशीबाई बाळ्यास रागें भरली नाहीं, व आपला अ-

पराध नसतां आपणास निराळे खोलींत वसाव्यास सांगितलें, ह्मणून माई रुसून बसली. ही संधी पाहून वेणुबाईनें माईस फणसपोळी दिली व तिची समजूत करून ती चालती झाली. मुलांस रुसण्यासही वेळ लागत नाही; व गोडींत येण्यासही उशीर लागत नाही. वेणुबाईनें तीस जी पोळी दिली होती ती वाळ्यास देण्याकरितां ती त्याकडे गेली व त्यास ती देऊं लागली. पूर्वी, वाळ्यास खाण्याची मोठी चटक असे व त्याचें लक्ष खाण्याकडे असे. परंतु नवीन उद्योग व नवीन आनंद, यांमुळें आतां खाण्याकडे त्याचें कमी लक्ष असे; ह्मणून त्यानें ती घेतली नाही. तो ह्मणाला मला नको. तूं वेणुबाईस परत देऊन टाक. मावशीबाईस ही गोष्ट समजली, तर त्या रागें भरतील. तूं जर परत करशील, तर मावशीबाईस सांगून तुला मी दुसरी छानदार फणस पोळी देईन. माझी पक्की खात्री आहे कीं, त्या नाहीं ह्मणार नाहींत. माईचे डोक्यांतील वेड गेलें होतें. मावशीबाईस न कळतां आपण खाऊची जिन्नस घेतली, ही गोष्ट मनांत येऊन तिनें वेणुबाईस फणसपोळी परत केली. माईनें जी हकीकत सांगितली ती ऐकून वेणुबाईस फार आश्चर्य वाटलें, व आपला हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं दुसरी कांहीं तरी तोड काढिली पाहिजे, असें तीस समजून आलें.

आदले दिवशीं जी हकीकत झाली होती ती, व माईस आपण जें वचन दिलें होतें तें, वाळ्यानें आनंदीबाईस कळविलें. तें ऐकून तीस फार समाधान वाटलें. जें काय पाहिजे, तें वाळ्या मोकळ्या मनानें मागतो, व नाहीं ह्मटलें तरी वेड्यासारखा रुसून बसत नाही, हें पाहून आनंदीबाईनें त्यास उत्तम फणसपोळी दिली. ती, तो व माई खात असतां त्यांच्या दारापुढें एक तमाशा आला. वाळ्या तो पाहण्यासाठीं खिडकींत बसला. या

तमाशांत एक मुलगा काठीवरून चालत होता. त्याची दृष्टि वाळ्याकडे गेली. काठीवर उभा राहून त्याने वाळ्यापुढें हात पसरला. मुलगा भुकेनें व्याकुळ झाला होता. तें पाहून वाळ्या ह्मणाला मजजवळ पैसा नाहीं, पोळी आहे; तुला पाहिजे असल्यास ती देतो. त्यावरून आनंदीवाईनें त्याचा हात मागें घेतला व ती ह्मणाली बाळ, या पोळीनें त्या मुलाच्या भुकेचें कसे निवारण होईल ? तुला त्याची करुणा आली असेल, तर तूं त्याला कांहीं पैसे दे, ह्मणजे त्यास खरा संतोष होईल. असें ह्मणून तिनें त्याचे हातीं पावली दिली. ती त्यानें मुलास दिली. नंतर मुलाच्या बापानें व मुलानें तीन वेळां जोहार केला व ते चालते झाले.

एके दिवशीं आनंदीवाईनें वाळ्यास नऊ लक्ष चार हजार तीनशें चाळीस, पंधरा हजार तीन, आठशें सात, व पंचावन या रकमांची वेरीज करून आणण्यास सांगितलें. ती त्यानें केली; परंतु त्याचें उत्तर चुकलें होतें; ह्मणून आनंदीवाईनें त्यास ती पुनः करून आणण्यास सांगितलें. तेव्हां तो हिरमुसत्यासारखें तोंड करून चालता झाला. त्यानें ती पुन्हा केली व आनंदीवाईस दाखविली. परंतु ह्याही वेळेस त्याचें उत्तर बरोबर नव्हतें. हे पाहून आनंदीवाई ह्मणाली बाळ, तुझें उत्तर चुकलें आहे; ह्यासाठीं फिरून यत्न करून पहा. हे शब्द ऐकून वाळ्यास झटका आला; त्यानें कावरीवावरी मुद्रा केली व मला येत नाहीं असें तो ह्मणणार, इतक्यांत आनंदीवाई ह्मणाली, बाळ, तुझा तापटपणा गेला नाही. तुला मी रीत शिकविली आहे. आतां उदाहरण तूं स्वतः केलें पाहिजे. तें तुला करितां येण्यासारखें आहे. दोनदां उदाहरण चुकलें ह्मणून तूं स्वस्थ बसणें चांगलें नाहीं. तुला पुढें पुष्कळ गणित शिकावयाचें आहे. अद्याप तुला पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या आहेत. यांत दोनदां नाहीं, अनेक वेळां चुकण्याचा

संभव आहे; तर उतावळेपणा करून उपयोग काय ? ही बेरीज तुला केली पाहिजे. तूं फिरून यत्न करून पहा; ह्मणजे तुला ती खास येईल. हें ऐकून वाळ्या पुन्हा हिरमुसल्यासारखें तोंड करून आपल्या खोर्लीत गेला. तेथें वेणुवाई आली. वाळ्याचें तोंड हिरमुसल्यासारखें पाहून ती ह्मणाली, वाळ, आज तुला बरें वाटत नाही काय ? तुझी आई तुला खाली बोलावीत आहे. वेणुवाईच्या तोंडचे हे प्रेमाचे शब्द ऐकून वाळ्यास फार आश्चर्य वाटलें. कारण वेणुवाई त्याशी अशा प्रेमळ रीतीनें कधींच बोलली नाही.

आईनें बोलाविलें आहे, असें समजतांच वाळ्या लागलीच खाली गेला. परंतु त्याची आई खाली नव्हती व तिनें त्यास बोलाविलेंही नव्हतें. तेव्हां तो पाणी पिऊन वर आला. येतां येतां त्यास रीत आठवली. परंतु पाटी हातांत घेऊन पाहतो तो बेरीज केलेली त्याचे दृष्टीस पडली. तेव्हां त्यास वाटलें कीं, हें काम वेणुवाईशिवाय दुसरे कोणाचें नसावें. ह्मणून त्यानें रागांनं ती बेरीज पुसून टाकिली, व स्वतः ती लक्षपूर्वक करून तो आनंदीवाईपुढें पाटी घेऊन उभा राहिला. हातचें काम एकीकडे ठेवून आनंदीवाईनें ती पाटी पाहिली; त्याचे पाठीवरून हात फिरवून त्यास शाबासकी दिली; व ती ह्मणाली वाळ, पाहिलेंस ना, फिरून यत्न करण्यापासून काय नफा आहे तो ? तूं त्या वेळेस माझे न ऐकतां डोक्यांत राख घालून आपलाच हेका धरून बसतास, तर आतां जितका तुला आनंद होत आहे तितका झाला नसता.

वेणुवाईनें हा सर्व प्रकार पाहिला, व तिला अधिकच वाईट वाटलें. आनंदीवाईनें कांहीं गौडबंगाल केलें आहे कीं काय, असें तीस वाटूं लागलें. परंतु तिनें आपले मनांतील विचार दोन तीन मैत्रिणींशिवाय दुसऱ्या कोणास कळविले

नाहींत. ती आनंदीवाईस पूर्वीपेक्षां जास्त मान देऊं लागली; परंतु तिचें वजन कमी कसें करावें या विचारांत ती रात्रंदिवस असे. तिला यशोदावाईच्या मैत्रिणीची अनुकूलता होती. तिला आपला हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं लवकरच संधि सांपडली. ती अशी:—

एके दिवशीं एका मैत्रिणीचा फारच आग्रह पडल्यामुळें यशोदावाई तिचे घरीं रात्रीं जेवावयास गेली. तेथें आग्रह फार करण्यांत आला, ह्मणून तिनें श्रीखंड वाटीभर जास्त खालें. श्रीखंडावर पाणी पिऊं नये, अशी समजूत असल्यामुळें ती जेवतांना पाणी प्याली नाहीं; व नंतरही तिला पाणी पिण्याचें स्मरण राहिलें नाहीं. ती घरीं उशिरां आली व निजली. सकाळीं उठल्यावर तिच्या पोटांत कळ निघाली. श्रीमंतांच्या वायकांना थोडें दुखणें आलें ह्मणजे, त्या घाबरून जातात व दुसऱ्यास घाबरून सोडतात. त्याप्रमाणें यशोदावाई फार घाबरली. परंतु तीस पाणी पिण्याचा सोपा उपाय सुचला नाहीं. वेणुवाईस ही गोष्ट समजतांच ती वर आली व तिनें, पोट चोळूं का ह्मणून यशोदावाईस विचारिलें. यशोदावाई हो ह्मणतांच वेणुवाई गडबडीनें खालीं धांवत गेली व मिरपूड व तेल वेऊन येऊन पोट चोळूं लागली; परंतु पोटदुखणें राहिलें नाहीं. नंतर ओवा खाण्यास दिला; हिंग व तूप खावयास दिलें; तथापि गुण आला नाहीं. हें पाहून वेणुवाईनें यशोदावाईस विचारिलें कीं, डाक्टरला बोलावणें पाठवूं का ? यशोदावाईनें मान हालविली. त्यावरून वेणुवाईनें डाक्टर विनायकराव यांकडे मनुष्य पाठविला. विनायकराव लागलींच आले. त्यांनीं यशोदावाईची नाडी पाहिली; परंतु त्यांस विशेष कांहीं दिसून आलें नाहीं. त्यांनीं सर्व हकीकत विचारून

वेतली व मनुष्य पाठवा ह्यणजे औषध पाठवितों, असें सांगितलें. ते गेल्यावर यशोदाबाईची घालमेल चालली. ती ह्यणाली वेणू, आज काशी व माई घरांत नाहींत काय ? आनंदीबाई कोठें आहेत ? मी अजारी आहे हें त्यांस माहीत नाहीं काय ? आज या सर्वांचें झालें तरी काय ?

वेणुबाई.—सर्वजण बाहेर गेले आहेत.

यशोदाबाई.—सर्वजण ?

वेणुबाई.—मला वाटतें सर्वजण बाहेर गेले आहेत. मी फारशी चौकशी केली नाहीं. त्यांच्या कारभारांत तूं पडत जाऊं नकोस, असें तुहीं सांगितल्यापासून मी त्यांविषयीं पूसतपाससुद्धां करीत नाहीं.

यशोदाबाई.—आनंदीबाई घरांत सांगून गेल्या आहेत का ?

वेणुबाई.—त्या मला विचारून गेल्या नाहींत.

खरोखर पाहतां आनंदीबाई वेणुबाईस खुद्द सांगून गेली नव्हती. परंतु ज्या वेळेस ती घरांत एका नोकरास कळवून गेली त्या वेळेस वेणुबाई तेथें होती, व आनंदीबाई कोठें गेली होती हें तीस माहीत होतें. वेणुबाई यशोदाबाईस ह्यणाली आज सकाळीं तुहीं गोंगाट ऐकिला का ?

यशोदाबाई.—(घाबरून) कसला ?

वेणुबाई.—काहीं विशेष नाहीं. तुह्मास घाबरण्याचें कारण नाहीं. गाणें व नाचणें यांशिवाय दुसरें काहीं नव्हतें.

यशोदाबाई.—गाणें आणि नाचणें, आणि इतक्या पहांटेस !! वेणू, तूं अर्धवट बोलूं नकोस. काय असेल तें सर्व सांग. तुझे संशययुक्त भाषणानें माझे मनांत भलभलत्या कल्पना येतात.

वेणुबाई.—तें सर्व सांगण्याला हरकत नाहीं; परंतु तुह्मास राग येईल कीं काय, अशी मला भीति वाटते. तुही दि-

वाणखान्यांत आहां, तेव्हां पुढल्या दारीं काय चाललें आहे हें तुह्मांस ऐकूं येणार नाहीं, असें काशी, माई व आनंदीबाई यांस वाटलें असावें.

यशोदाबाई.—काय ऐकूं जावयाचें व पुढल्या दारीं काय चाललें होतें ?

वेणुबाई.—कांहीं ह्मणण्यासारखें नव्हतें. एक तमाशा आला होता; त्यांत एक मनुष्य ढोलकें वाजवीत होता व दुसरा हातांत पुंगी घेऊन ती वाजवीत होता व तालावर नाचत होता. तें पाहून बाळ्या मोठमोठ्यानें उड्या मारीत होता.

यशोदाबाई.—पण मी आजारी आहे, असें तूं त्यास सांगितलें नाहींस काय ?

वेणुबाई.—मी बाळ्यास सांगितलें; परंतु काशी व माई यांजवळ आनंदीबाई होत्या, ह्मणून मी त्यांजवळ कांहीं बोललें नाहीं; तथापि त्यांस ऐकूं जाईल असें बोललें.

हें भाषण चाललें आहे, तों माई थेट आईच्या विछान्यापर्यंत आली. तेव्हां यशोदाबाई तीस ह्मणाली माई, आज तूं घरीं कशी ? काशी कोठें आहे ? ती कांहीं वाचीत बसली आहे का ? माझें पोट दुखत आहे, हें तुह्मांस माहीत नाहीं वाटतें. बरें तें असो. आनंदीबाईपार्शीं तुमचें कांहीं काम असल्यास तुह्मांस येथें खोळंबवून ठेवणें बरोबर नाहीं. या बोलण्याचा अर्थ माईस समजला नाहीं. ती ह्मणाली आज मावशीबाईशीं आमचें कांहीं एक काम नाहीं. आई, तूं आजारी आहेस हें मावशीबाईस माहीत आहे का ? त्यांस माहीत असतें, तर त्या येण्यास चुकल्या नसत्या. वेणुबाईच्या सांगण्यावरून यशोदाबाईचें मन आनंदीबाईविषयीं निर्मळ नव्हतें. ज्या मनुष्याविषयीं आपलें मन शुद्ध नसतें, त्याची स्तुति कोणी केली असतां ती फारच अ-

प्रिय वाटते. त्याप्रमाणें यशोदाबाईस माईचें बोलणें रुचलें नाहीं. ती उगीच बसली. औषध घेऊन मनुष्य कां आला नाहीं ह्मणून तिनें वेणुबाईस विचारिलें. वेणुबाईनें औषध आणण्यासाठीं डाक्टराकडे दुसरा मनुष्य पाठविला. विनायकराव भला मनुष्य होता. तो लोकांस काळजीपूर्वक औषध देत असे. पैशावर त्याची फारशी नजर नसे, ह्मणून त्याचे घरीं रोग्यांची गर्दी फार असे. विनायकराव यशोदाबाईच्या घराहून परत आल्यावर त्यानें घरीं आलेल्या रोग्यांस वाटेस लाविलें. इतक्यांत यशोदाबाईकडील दुसरा मनुष्य औषध मागण्याकरितां आला.

ह्या नोकरास पाहून विनायकरावानें आपल्या दवाखान्यांतील मनुष्यास खालीं जाऊन स्वच्छ पाणी घेऊन घेण्यास सांगितलें. नोकर पाणी घेऊन आल्यावर विनायकरावानें तें वाटलींत घालून तिचें तोंड बुचानें बंद केलें. नंतर तिच्यावर चिष्टी मारिली. चिष्टीवर “आक्वा प्यूरा फॉर यशोदाबाई, आ वाइन ग्लास एवरी फिफटीन मिनिटस,” असे शब्द इंग्रजींत लिहिले होते. हा सर्व प्रकार विनायकराव याचे यथें त्याचा स्नेही बसला होता त्यानें पाहिला. त्याचे मनांतून प्रश्न विचारावयाचा होता; परंतु तो गृहस्थ थोडा वेळ स्वस्थ बसला. यशोदाबाईकडील मनुष्य वाटली घेऊन परत गेल्यावर विनायकरावांचा स्नेही मोठ्यानें हसून ह्मणाला, तुझीं आतां औषध ह्मणून जें दिलें तें तर नुसतें पाणी होतें. डॉक्टरसाहेब, ज्या रोगावर स्वच्छ पाणी हें औषध चालतें, असा रोग कोणता आहे ! वरें स्वच्छ पाणीच पाहिजे होतें, तर तें यशोदाबाईचे घरीं नव्हतें का ? मग तिचे नोकरास इतका वेळ तुझीं कां बसवून घेतलें ? विनायकराव ह्मणाले अहो, तुझाला काय सांगावें. या श्रीमंतांच्या बायका किती वेड्या असतात ह्मणून सांगूं. थोडेंसें कपाळ दुखलें, डाक्टराला घेऊन या, पडसें आलें

डाक्टराकडे जा, ठेंच लागली डाक्टराला बोलवा. यांस उठल्या बसल्या डाक्टरचें कारण लागतें. यांत आमचें नुकसान नाहीं; परंतु या वेड्या लोकांपुढें इलाज नाहीं. यशोदावाईचे घरीं गेल्यावर मीं तिची नाडी पाहिली; कारण नाडी पाहिली नाहीं, तर डाक्टर चांगला नाहीं अशी समजूत आहे. आमच्या धंद्यांत जीं सोंगें शिरलीं आहेत त्यांपैकीं नाडी पाहणें हें मोठें सोंग आहे. ज्याप्रमाणें परीक्षा करावयाची त्याप्रमाणें केली; परंतु मला कांहीं एक विशेष दिसून आलें नाहीं. नंतर यशोदावाईस सर्व हकीकत विचारिली. तिजवरून मला उघड दिसून आलें कीं, तिचे खाण्यांत श्रीखंड जास्त आलें व ती पाणी न पितां निजली; तेव्हां तिला अजीर्ण झालें आहे; तिला पाणी प्यावयास मिळालें असतां तिचें पोटदुखणें बंद होईल. परंतु तुला कांहीं विशेष झालें नाहीं, असें मीं तेंथें बोललों असतां, तर तें पटलें नसतें. याविषयीं मला चार पांच वेळ अनुभव येऊन चुकला आहे. तेंथेंच पाणी आणून प्यावयास दिलें असतें, तर अनर्शें पोटीं, सकाळीं, त्यांतून पोट दुखत असतां पाणी कसें प्यावें, अशा हजार कल्पना निघून माझें सांगणें पटलें नसतें. झणून घरीं येऊन वाटलींत पाणी घालून व तिच्यावर चिष्टी मारून ती मनुष्यावरोवर पाठविली असतां तीस विशेष महत्व येऊन असल्या लोकांची समजूत होईल, असें मला वाटल्यावरून त्याप्रमाणें मीं केलें. ही गोष्ट ऐकून विनायकरावांचे मित्रास फार हसूं आलें. तो पुण्यांतील वकिलांपैकीं एक प्रसिद्ध वकील होता. त्यानेंही आपल्या धंद्याचे संबंधानें आलेला अनुभव सांगितला. आपणास या अनुभवाशीं कांहीं करावयाचें नाहीं. डाक्टरसाहेबांकडे जाऊन औषध आणण्यासाठीं जो मनुष्य गेला होता तो परत येत असतां, दारापाशीं त्याची व आनंदीवाईची गांठ पडली.

आनंदीबाई घरांत गेली व तिनें त्यास लगवगीनें जाण्याचें कारण विचारिलें. तो ह्मणाला मावशीबाई, आज बाईसाहेबांची प्रकृति फार विघडली आहे. त्यांनीं तुमची दोनदां आठवण केली होती. मीं डाक्टरसाहेबांकडून औषध आणिलें आहे व तें घेऊन वर चाललों आहे. हें ऐकून आनंदीबाईस आश्चर्य वाटलें. ती ह्मणाली मी गेलें तेव्हां कांहीं एक नव्हतें, व आतां इतक्यांतच काय झालें? औषध काय दिलें आहे तें तिनें पाहिलें; तों आक्का प्युरा असें वाटलीवर लिहिलें होतें. नंतर तिनें नोकरास जावयास सांगितलें व ती मनांत ह्मणाली आक्का प्युरा! हें औषध काय आहे! परंतु थोड्याच वेळानें तीस आठवलें कीं, आक्का प्युरा ह्मणजे स्वच्छ पाणी. वरें पण, येथें स्वच्छ पाणी असतां डाक्टरसाहेबांनीं घरून नुसतें पाणी पाठविलें याचा अर्थ काय? यावरून त्यांनीं यशोदाबाईची समजूत घालण्यासाठीं अशी योजना केली असावी असें तीस वाटलें. नंतर ती लागलीच यशोदाबाईचे खोलींत गेली. यशोदाबाई औषध घेऊन अंथरुणावर पडली होती. शेजारीं माई व काशी होत्या. आनंदीबाईनें तिच्या प्रकृतीविषयीं विचारपूस केली; व हें सर्व अजीर्णामुळें झालें आहे, असें तेव्हांच तीस कळून आलें. बाळ्या कोठें आहे ह्मणून यशोदाबाईनें विचारिलें; तों बाळ्या आरोग्य विषयावर नवीन झालेलें पुस्तक घेऊन येत होता. आई अंथरुणावर निजलेली पाहून त्यानें पुस्तक एकीकडे ठेविलें; व तुला वरें वाटत नाहीं का ह्मणून आईस विचारिलें.

यशोदाबाई.—बाळ्या, तूं इतका वेळ कोठें होतास? माझें पोट दुखत आहे हें तुला माहित नाहीं का?

बाळ्या.—आई, मी आरोग्य नांवाचें पुस्तक आणण्यासाठीं गेलों होतो. तूं आजारी आहेस असें मला समजलें असतें,

तर मी बाहेरच गेलों नसतो. मावशीवाई मला नेहमीं सांगत असतात की, आईबाप आजारी असतां मुलांनीं त्यांच्या जवळ असावे.

यशोदावाई.—आनंदीवाई, तुम्ही का बरोबर गेलां होतां ?

आनंदीवाई.—होय. हें पुस्तक घेऊन देण्याचें मीं काल वाळास कवूल केलें होतें. हें फार उपयुक्त आहे. ह्यांतील गोष्टी माई व काशी ह्यांनींही लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

आनंदीवाई असें बोलत आहे तों, काशी व माई ह्मणाल्या, वाळ्या, पाहूं तें पुस्तक कसें आहे तें ? वाळ्या तें घेऊन ह्मणाला आई, तुझ्या कर्मणुकी करितां मीच वाचून दाखवूं कां ? त्यावर काशी ह्मणाली, वाळ्या, तुला अद्याप चांगलेंसें वाचतां येत नाहीं; तूं वाचतांना मधून मधून अडखळतोस. मीच आईला वाचून दाखवितें. तेव्हां माई ह्मणाली ताई, तूं भरभर वाचतेस व वाळ्या फारच सावकाश वाचतो, असें मावशीवाई तुम्हां दोघांस ह्मणत असतात; ह्मणून मीच आईला वाचून दाखवितें. असें ह्मणून ती वाळ्याचे हातचें पुस्तक घेणार, तों वाळ्यानें तें आपल्या काखोटीस मारिलें. यामुळें त्याचा चुरगळा मुरगळा झाला. वाचण्याचे संबधानें मुलांची टीका ऐकून व वाळ्यानें पुस्तक काखोटीस मारलेलें पाहून आनंदीवाई ह्मणाली “वाळ, काय हा वेडेपणा. तूं पुस्तकाचे इतक्यांतच किती हाल मांडिले आहेस ? अशाच प्रकारानें तुम्हां मुलांस वर्षांतून तेंच तें पुस्तक तीन तीन वेळां घेऊन द्यावें लागतें. वरें तें असो. या पुस्तकापासून तुमचे आईस सध्यां फारशी कर्मणूक वाटावयाची नाहीं. तुमच्या आईची प्रकृति विघडली आहे व तिनें औषध घेतलें आहे, ह्मणून सध्यां तिला स्वस्थ पडूं द्या. मी तुम्हांस ह्या पुस्तकांतील गोष्टी समजून सांगेन;

मग तुह्मी तें वाचून दाखवा. आतां आपण सर्व दुसरे खोलींत जाऊन वसूं. काशी ह्या ठिकाणीं वसेल व डाक्टरसाहेबांनीं सांगितल्याप्रमाणें औषध देईल. मधून मधून आपणही समाचार घेत जाऊं.” इतकें बोलून आनंदीबाई माईस व बाळ्यास घेऊन आपले खोलींत गेली. जाण्यापूर्वीं तिनें यशोदाबाईंचे अंथरुणासभोंवतीं लावलेले पडदे वगैरे सर्व काढून टाकविले व शेकण्यासाठीं शेगडी, टोले वगैरे आणिले होते ते खालीं नेण्यास सांगितलें.

पोटांत पाणी गेल्यावर व कांहीं वेळ डोळा लागल्यावर यशोदाबाईंची प्रकृति पहिल्याप्रमाणें साफ झाली. तीं अंथरुणावर उठून वसली व पहाते तों काशी उशाशीं स्वस्थ वसली आहे. हें पाहून ती ह्मणाली काशी, तूं अद्याप वसली आहेस का ? तूं अझून वेणीफणी कशी केली नाहींस ! तुह्मी जेवलां नाहीं कां ? काशीनें उत्तर केलें, आई, मावशीबाईनें सांगितल्याप्रमाणें मी व माई पाळीपाळीनें वसलों होतो. बाळ्या दोन चारदां थोडथोडा वेळ वसून गेला. मावशीबाईही कांहीं वेळ वसून गेल्या. मीं वेणीफणीची गोष्ट काढिली होती, परंतु त्या ह्मणाल्या आज कांहीं घाई नाहीं; ती दुपारून होईल. जेवण्याकरितां वेणुबाईनें दोन तीन वेळां हाक मारिली व तुह्मी आपलें उरकून घ्या, ह्मणजे घरांतील मंडळीची मोकळीक होईल असें ती ह्मणाली; परंतु मावशीबाई ह्मणाल्या तुमची आई निजून उठल्यावर आपण सर्वजण एकदम वसूं. आह्मांस तें बरें वाटलें. आई, तूं आतां जेवावयास येतेस ना ? हें ऐकून यशोदाबाईंस प्रथम संतोष वाटला. परंतु वेणुबाईनें सकाळीं तिचे मनांत जें भरवून दिलें होते त्यामुळें, व आपणापेक्षां आपल्या मुलांवर आनंदीबाईंचें जास्त वजन असावें, हें तीस न आवड-

ल्यामुळें, ती ह्मणाली काशी, तुम्ही जेवण उरकून घ्या; आज मी लंघन करणार आहे; परंतु खालीं जाण्यापूर्वीं आनंदीबाईकडे जा, व त्या कामांत नसतील तर त्यांस पाठवून दे. मला त्यांपाशीं कांहीं बोलावयाचें आहे. काशीच्या निरोपाप्रमाणें आनंदीबाई आली. परंतु आपल्या मनांतील खरे विकार बाहेर प्रदर्शित न करितां यशोदाबाई सभ्यपणानें ह्मणाली, आनंदीबाई तुम्हास एक विनंति आहे. ती तुम्ही कबूल कराल अशी माझी खात्री आहे. आजपावेतों यशोदाबाईचें असें कधींच भाषण नव्हतें, ह्मणून आनंदीबाईस थोडेसें आश्चर्य वाटलें; परंतु सभ्यपणामुळें तीस हो ह्मणणें भाग पडलें. नंतर यशोदाबाई ह्मणाली आनंदीबाई, विनायकराव डाक्टर व त्यांची बायको हीं तुम्हास माहीत आहेत. तुमच्याशीं बोलण्याची विनायकरावांची फार दिवसांपासून इच्छा आहे, परंतु योग घडून आला नाही. त्यांचा व आमच्या घराच्यांचा फार स्नेह असे. त्यांच्या बायकोचा व तुमचा थोडाबहुत परिचय झाला आहे. आज तिनें तुम्हास व मला संख्याकाळीं जेवावयास बोलाविलें आहे. मी आलें असतें, परंतु आज माझी प्रकृति बरी नाही. तुम्ही गेलां असतां तीस फार समाधान वाटेल. मुलें मजपाशीं राहिलीं असतां तुमची कांहीं हरकत आहे का ?

हें भाषण ऐकून आनंदीबाईस मोठा अचंबा वाटला. तिला वाटलें कीं, जर आपण होय ह्मणावें, तर आपणावर असा प्रसंग आल्यापासून आपण कोणाचे घरीं कधींच जेवावयास गेलों नाही, इतकेंच नाही, तर मुलांशिवाय आपण कधींच बाहेर पडलों नाही. मला जाणें गोड वाटत नाही असें सांगावें, तर यशोदाबाईला वाईट वाटेल. आजपर्यंत तिला वाईट वाटेल असें आपण कांहीं केलें नाही; व तिनेंही आपला असंतोष हो-

ईल असें कांहीं केले नाही. येथें फार दिवस राहण्याचा आपला विचार नाही. तेव्हां थोडक्यासाठी तिचें मन दुखविणें वरें नाही. वरें पण, डाक्टरसाहेबांनीं मुलांस जेवावयास बोलाविलें नसेल असें संभवत नाही; ह्मणून मुलांस घरीं राहूं द्या असें ह्मणण्यांत यशोदाबाईंचा कांहीं तरी हेतु असला पाहिजे. आपणाविषयीं तिचा कांहीं तरी गैरसमज झाला असावा. अशा प्रकारें आनंदीबाईंचे मनांत विचार घोळत होते. शेवटीं, नाही ह्मणणें तिच्या जीवावर येऊन ती ह्मणाली, यशोदाबाई, तुमच्या मर्जाबाहेर मी नाही. मुलें तुझ्यापाशीं असण्यास माझी हरकत नाही. आढेवेढे घेतल्याशिवाय आनंदीबाईंनं आपल्या ह्मणण्यास रुकार दिला, हें पाहून यशोदाबाईंस थोडीशी लाज वाटली. कारण, तीस वाटलें कीं, आनंदीबाईंस आपले मनांतील हेतु समजला असावा. आपले मनांत आनंदीबाईंविषयीं भलताच ग्रह झाला याविषयीं तिला वाईट वाटलें.

कांहीं निमित्तानें त्या रात्री आनंदीबाईंस पाठविण्याचें कारण हें होतें कीं, आपल्या मुलांवर तिचें जें वजन आहे तें कमी करून आपणच त्यांचे शिक्षणाची सर्व व्यवस्था आपल्या हातीं घ्यावी, ह्मणजे आपणास विशेष सुख होईल असें यशोदाबाईंला वाटलें. परंतु मुलांस ज्यांचा विशेष लळा असतो त्यांपासून त्यांस जितकें सुख होतें, तितकें दुसऱ्यापासून होत नाही, हें तीस चांगलें माहित नव्हतें. कित्येक पुरुष व स्त्रिया बुद्धिमान असतात; त्यांस काळजीही विशेष असते; परंतु मुलांस कसें शिक्षण द्यावें याचा त्यांस चांगला अनुभव नसल्यामुळे त्यांचे हातून चुका होतात, व त्यांचा प्रयत्न प्रथम निर्फळ होऊन त्यांस वाईट वाटतें. परंतु यांत वाईट वाटण्याचें अथवा आश्चर्य करण्याचें कारण नाही. या बाबतींत उतावळेपणा करून उपयोगीं नाही. असो.

आनंदीबाई संध्याकाळीं जेवण्यास गेल्यावर यशोदाबाईंनं आरोग्य विषयावरील पुस्तक वाळ्यास वाचावयास सांगितलें. वाळ्यानं तें बरेंच चांगल्या रीतीनं वाचलें; परंतु एक वाक्य वाचल्यावर त्याचा अर्थ काय हें समजण्यासाठीं तो थोडा वेळ थांबत असे. मधून मधून वातावरण ह्मणजे काय, प्राणवायु काय असतो, असे तो आईस प्रश्न विचारीत असे; व जेथें जेथें त्यास समजत नसे तेथें तेथें तो तीस विचारीत असे. ही संवय त्यास आनंदीबाईंनं लाविली होती. परंतु ज्यांस अशा प्रकारच्या गोष्टीचा अनुभव नसतो त्यांस संतोष न होतां उलट त्रास मात्र होतो. त्याप्रमाणें वाळ्या वाचतांना मधून मधून थांबे व वारंवार प्रश्न विचारी यामुळें यशोदाबाईंस त्रास वाटला. ती त्रासून ह्मणाली वाळ्या, एकसारखें वाच. मध्यें मध्यें मला विचारूं नकोस. वाळ्या वाचूं लागला. परंतु वाचतां वाचतां त्यास “पाणी हें मनुष्याचें जीवन होय; ह्मणून त्याविषयीं काळजी घेणें हें प्रत्येक मनुष्याचें काम आहे” असें वाक्य आढळलें. त्यावरून तो ह्मणाला आई, मावशीबाईंनीं मला एकदां जीवन या शब्दाचा अर्थ पाणी असें सांगितलें आहे. तेव्हां पाणी हें पाणी आहे ह्मणजे काय ग ? त्यावर काशी ह्मणाली वाळ्या, जीवन या शब्दाचा एक अर्थ पाणी असा आहे, परंतु या ठिकाणीं जीवन ह्मणजे जगण्याचें साधन असा अर्थ आहे. यशोदाबाई उतावीळ होऊन ह्मणाली, आपण मराठी भाषेंतील एकेका शब्दाचे किती किती अर्थ आहेत याविषयीं विचार करूं लागलों, तर काहींच वाचन होणार नाहीं. वाळ्याला पाहिजे असल्यास तो कोश पाहिल किंवा कोणास तरी विचारील. वाळ्या, तूं अर्धा तास वाचतो आहेस; परंतु तुझें अर्धें पानसुद्धां संपलें नाहीं; यामुळें मला फारच कंटाळा आला आहे व तुझें वाचन नको असें वाटूं लागलें आहे.

आईस आपले वाचनाचा कंटाळा आला, असें समजून वाळ्यास वाईट वाटलें; हणून तो भरभर वाचू लागला. आपण काय वाचीत आहों, हें त्यास कांहींच समजलें नाहीं. तो शब्दचे शब्द सोडून देऊं लागला. लवकर वाचण्याचे नादांत चिन्हांकडे त्याचें मुळींच लक्ष नव्हतें. यामुळें सर्व घोटाळा होऊन कोणास कांहींच समजलें नाहीं. यशोदाबाई चासून हणाली वाळ्या, पुरें आतां तुझे वाचन; जा आतां जाऊन नीज. हें ऐकून वाळ्यास फार वाईट वाटलें. माई व काशी स्तब्ध वसल्या. कोणी कांहींच बोलेना. शेवटीं यशोदाबाई हणाली काशी, तूं तरी वाच, हणजे कांहीं करमणुक होईल. शेजारीं तुकारामाचा गाथा पडला होता; तो काशीनें घेतला व आनंदीबाईनें उत्तम अभंग हणून जो सांगितला होता, तो ती पाहूं लागली. तीस तो सांपडेना, हणून ती माईस हणाली माई, तुला तो माहीत आहे का ? तो आईस फार आवडेल, असें मावशीबाई हणाल्या होत्या; परंतु तीस आठवण होऊन तिनें अभंग पाहून काढिला व तो हणून दाखविला. तो अभंग असा:—
 आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करूं नाश आयुष्याचा ॥
 सकळांचे पायां माझे दंडवत । आपुलाळें चित्त शुद्ध करा ॥
 हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन एकविध ॥
 तुका हणणे लाभ होय तो व्यापार । करा काय फार शिकवावें ॥

काशीचा गळा फार चांगला होता, असें मागे सांगितलेंच आहे. तिनें हा अभंग फार मधुर स्वरानें हणून दाखविला; त्यामुळें यशोदाबाईस फार समाधान वाटलें. ती नंतर माईस हणाली माई, तुला कांहीं येत आहे काय ? माईनें होय हणून हाटलें व कांहीं ओव्या हणून दाखविल्या.

जन्मा आलीयाचें फळ । कांहीं करावें सफळ ॥

ऐसें न करितां निर्फळ । भूमीभार होय ॥

नरदेहाचें उचित । कांहीं करावें आत्महित ॥
 यथानुशक्त्या चित्तवित्त । सर्वोत्तमीं लावावें ॥
 हें कांहींच न धरी जो मनीं । तो मृत्युप्राय वतें जनीं ॥
 जन्मा येऊन तेणें जननी । वायांच कष्टविली ॥

माईनें ह्या ओव्या ह्मणून दाखविल्यावर वाळ्या ह्मणाला आई,
 मला मावशीवाईनीं जे श्लोक शिकविले आहेत त्यांपैकीं एखादा
 मी ह्मणून दाखवूं का ? तूं मला दसऱ्याचे दिवशीं कंठी, कडीं
 व मंदील हीं घालावयास दिलींस. त्यावेळेस मी तीं माईस दा-
 खवावयास लागलों. ती रुसली होती, ह्मणून कांहींच बोलली
 नाहीं. तेव्हां मी तिच्यावर रागावलों. तें पाहून मावशीवाई
 ह्मणाल्या वाळ, मधुर व सभ्य भाषणानें पुरुषाला जी शोभा
 येते ती डागडागिन्यांनीं येत नाहीं. असें सांगून त्यांनीं मला
 एक श्लोक लिहून दिला, व तो तूं पाठ करून नेहमीं लक्षांत ठेव
 ह्मणून सांगितलें. तो मला चांगला येतो. यशोदावाईनें रुकार
 दिल्यावर वाळ्यानें तो ह्मणून दाखविला. तो असा कीं—

सद्रत्न-हार मणि ताडित वाहुदंडीं ॥
 कीं स्नान चंदन फुलें आणि लांब शेंडी ॥
 यांनीं खरी घडतसे पुरुषा न शोभा ॥
 वाणीच भूषण सु-शिक्षित-शब्दगर्भा ॥

मुलांनीं ह्मटलेल्या बोधपर कविता ऐकून यशोदावाईनें का-
 शीस विचारिलें, तुझाला या सर्वांचा अर्थ येतो का ? काशी
 ह्मणाली आई, मावशीवाईनीं त्यांचा अर्थ आम्हांस समजून
 सांगितला आहे. त्यांनीं आम्हांस तुकारामाचे अभंगांपैकीं कांहीं
 निवडक अभंग, व दासबोधांतील ओव्यांपैकीं कांहीं निवडक
 ओव्या लिहून दिल्या आहेत. तीं आम्ही सर्वजण ह्मणत
 असतां. माई ह्मणाली आई, मावशीवाई रोज कांहीं लिहीत

वसतात; त्यावरून त्यांच्या मनांतून आह्मांस आणखी सांगावयाचें आहे असें वाटतें.

हें ऐकून यशोदावाई ह्मणाली, मुलींनो, तुह्मांला माझे वयांत जास्त येईल असें वाटतें. तुह्मांस ज्याप्रमाणें शिक्षण मिळत आहे त्याप्रमाणें आमच्या वेळीं नव्हतें. मी तुमच्याएवढी असतां स्त्रियांस निराळ्या प्रकारचें शिक्षण मिळत होतें. आपल्या आईस मावशीवाईची स्तुति आवडणार नाहीं, हें माईचे लक्षांत न येऊन ती ह्मणाली आई, त्यावेळीं मावशीवाईसारख्या शिक्षक नसतील; नाहीं बरें ?

मुलांचे तोंडांतून आनंदीवाईची पुनः पुनः स्तुति ऐकून यशोदावाईस वाईट वाटलें; परंतु तें तिनें दाखविलें नाहीं. ती ह्मणाली होय, कांहीं अंशीं तें खरें आहे. माझ्या वेळीं आनंदीवाईसारख्या स्त्रीशिक्षक नव्हत्या. आह्मांस आरोग्य वगैरे विषय शिकवीत नसत; व हल्लीं ज्याप्रकारें नीतिशिक्षण व प्रपंचांत लागणाऱ्या उपयुक्त गोष्टींचें शिक्षण चालू आहे, तो प्रकार माझ्या वेळीं नव्हता. बरें तें असो. माई, आतां रात्र बरीच झाली आहे, ह्मणून तूं व बाळ्या निजावयास जा.

काशी, तूं खालीं जाऊन वेणुवाईला घेऊन ये. आईची आज्ञा होतांच बाळ्या व माई निजावयास गेली व काशी वेणुवाईस घेऊन वर आली. तेव्हां यशोदावाई तीस ह्मणाली, आज व्यंबककर बोवाचें कीर्तन आहे. ते संगीताचे चालीवर फार उत्तम पदें ह्मणतात अशी त्यांची ख्याति आहे. काशी, तूं कीर्तनास येतेस का ? आपण लवकरच परत येऊं. मुलांस कीर्तनास व नाटकास जाण्याची फार हौस असते. त्याप्रमाणें काशीचे मनांत जाण्याचें आलें. परंतु आपण रात्रीचे बाहेर गेलों, तर आनंदीवाईस बरें वाटणार नाहीं, हें लक्षांत येऊन ती ह्मणाली आई,

उद्यां मावशीवाईस समजलें, तर त्या मला रागें नाहीं का भर-
णार ? यशोदावाई हणाली काशी, आनंदीवाई तुला रागें भरूं
लागल्या, तर माझे नांव सांग.

काशी—आई, बाळ्याला व माईला उठवूं का ? त्यांस न
बोलाविलें, तर तीं मजवर हसतील. ज्या वेळेस कांहीं मौजेची
गोष्ट असते त्या वेळेस आम्ही सर्वजण ती पाहतों. बाळ्या तर,
कांहीं मौजेची गोष्ट असली हणजे, ती मला दाखविल्याशिवाय
राहत नाहीं.

यशोदावाई धूर्त होती, हणून आपल्या मुलांचे मनावर आनं-
दीवाईचे शिक्षणाचा काय परिणाम झाला आहे, हें तीस कळून
आलें. परंतु त्या वेळीं तिचें मन आनंदीवाईविषयीं शुद्ध नस-
ल्यामुळे काशीचे बोलण्याचा विशेष विचार न करितां ती ह-
णाली, तुला यावयाचें असेल तर चल, नाहीं तर मी चाललें.
काशीनें लागलीच हो हणून सांगितल्यावर यशोदावाई वेणुवा-
ईस हणाली वेणू, तूं आज घर सांभाळ. आनंदीवाई घरांत
नाहींत व मीही घरीं नाहीं; तेव्हां मुलांवर तुझी नजर असूं दे.
बाळ्या केव्हां केव्हां पाणी पिण्यासाठीं उठतो. त्यास थोडें स्वच्छ
पाणी दे. मी परत येईपर्यंत तूं निजूं नकोस. वासनांतून माझे
महेश्वरी कोरें लुगडें व काशीची अमदावादी कोरी चिरडी
घेऊन ये. आज कोरीं लुगडीं नेसून गेलें पाहिजे. कारण, आज
गर्दी फार होईल व शिवाशिव होऊन विटाळ होईल.

यशोदावाई आज काशीसह बाहेर जाणार, हें समजून वेणुवा-
ईस आनंद झाला. तीस वाटलें कीं, आनंदीवाईच्या संबंधानें
आपली जी खटपट चालू होती तिचा परिणाम यशोदावाईचे
मनावर थोडाबहुत तरी झाला आहे यांत संशय नाहीं. आतां
आपल्या मनाप्रमाणें लवकरच गोष्ट घडून येईल. हें मनांत येऊन

आनंदाच्या भरांत ती ह्मणाली आज काशीवाई फार सुंदर दिसत आहेत. त्या रात्रीच्या आज कीर्तनास जात आहेत हें मोठें नवल आहे. या भाषणाकडे यशोदावाईनें विशेष लक्ष दिलें नाहीं. कारण तीस ठाऊक होतें कीं, वेणुवाईचा बडबड करण्याचा स्वभाव आहे.

यशोदावाई गेल्यावर वेणुवाईस आपला वेत सिद्धीस नेण्यास पुष्कळ वेळ सांपडला. वाळ्याला गाढ झोंप लागली होती. माई अर्धवट जागी होती; ह्मणून वेणुवाईनें तिला उठविलें. वेणुवाई व दुसऱ्या कांहीं बायका सोंगट्या खेळत बसल्या. माईचे मनांतून खेळावयाचें नव्हतें. ती ह्मणाली मावशीवाईना हें आवडणार नाहीं. त्यावर दुसऱ्या बायका ह्मणाल्या आनंदीवाईला कोण सांगावयाला जाणार आहे ? तुला आनंदीवाईचा इतका धाक कशाला पाहिजे ? माईनें कांहीं उत्तर केलें नाहीं. ती स्वस्थ खेळ पाहत बसली. हा खेळ बराच वेळ लांबला. इतक्यांत आनंदीवाई विनायकराव यांचे घरून जेऊन आली. तिनें प्रथम मुलांविषयीं चौकशी केली. परंतु वाळ्या व माई हीं निजलीं आहेत, व काशी आईबरोबर कीर्तनास गेली आहे असें तीस समजलें. यशोदावाई मुलीस घेऊन रात्रीची बाहेर गेली, हें समजतांच आनंदीवाईस फार वाईट वाटलें. ती निजावयास गेली, परंतु तिला झोंप येईना. तिचें मन भ्रमण करूं लागलें. ती ह्मणाली, काय हा यशोदावाईचा शहाणपणा ? आज सकाळीं हिची प्रकृति बिघडली असून, व काल रात्री जाग्रण झालें असून, पुनः जाग्रण करण्यास तिचे मनांत शंका आली नाहीं, हें आश्चर्य आहे. वरें, गेली तर गेली व मुलीला घेऊन गेली ! काय हें आईचें शिक्षण ! आह्मीं मुलींना नांवे कां ठेवावीं ? आमचें आचरण कोठें पायाशुद्ध आहे ?

आमच्या स्त्रियांचें लक्ष गमतीकडे फार. अलीकडील कीर्तनापासून वस्तुतः मनाला किती बोध होतो? बोध व्हावा ह्मणून किती स्त्रिया कीर्तनास जातात? अलीकडे कीर्तनांत सुद्धां संगीताचें किती बंड शिरत चाललें आहे? नकला करून व ठरीव कोट्या सांगून हसविणारा बोवा असला ह्मणजे, लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी जमतात. बोवा जर संगीताच्या चालीवर गाणारा असला, तर मग विचारावयास नको. बोवाचे एक सात्रक होवो अथवा दोन सात्रके होवोत, नादी पुरुष व स्त्रिया कीर्तनास आहेतच. नकला करून लोकांस हसविणें अथवा गाऊन त्यांचें मनरंजन करणें हा कीर्तनाचा खरा हेतु नाही. या गोष्टी करण्यासाठीं देवालयें हीं स्थलें नाहींत. अनीतीचे आचरणाविषयीं पराङ्मुखता व तिरस्कार, व सन्मार्ग व सदाचार ह्यांविषयीं आसक्ति व प्रेम उत्पन्न करणें, हा कीर्तनाचा खरा हेतु आहे. हा हेतु ज्या हरिकीर्तनांनं सिद्धीस जात नाही तें कीर्तन नाही, व ती हरिकथा नाही. कीर्तनाचा खरा हेतु लक्षांत न आल्यामुळें त्याचें मातेरें होईल कीं काय कोण जाणे. लोकांस आवडणाऱ्या व बोध करण्यास साधन, अशा संस्था फार थोड्या असतात. आमच्यांमध्ये कीर्तनाचे द्वारे सदबोध करण्यास उत्तम साधन आहे; व विद्वान, शहाणा व प्रेमळ असा बोवा असेल, तर त्याचे बोधाचा ठसा लोकांचे मनावर उमटल्याशिवाय राहणार नाही. असला मनुष्य समाजास हळू हळू वळण देईल यांत शंका नाही. परंतु हल्लीं कीर्तनास जें वळण मिळत आहे त्यावरून कीर्तन, मनरंजन करण्याचें मात्र साधन होऊन वसेल कीं काय हें सांगवत नाही. ग्रामसमाज, पंचायत वगैरे उपयुक्त संस्था फार दिवस चालल्या होत्या; परंतु त्यांचा लय झाला आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. त्याप्रमाणें कीर्तनाची स्थिति होईल असें दिसतें.

लोकांचे डोळे वेळेवर उघडत नाहींत. अगदीं लय होण्याची वेळ दिसूं लागली, ह्मणजे पुनरुज्जीवन करण्याचें त्यांचे मनांत येतें, ही दुःखाची गोष्ट आहे. हे विचार आनंदीवाईचे मनांत येऊन तीस झोंप येईना. आपणाविषयीं यशोदावाईचा भलता ग्रह झाला आहे हें मनांत येऊन, पतिवियोग व पुत्रवियोग ह्यांची आठवण होऊन, व पुढें व्यवस्था काय करावी व लोकांचे घरीं किती दिवस रहावें वगैरे विचार तिच्या मनांत एकामागून एक येऊन, तिचें मन फारच बहकलें व नानाप्रकारच्या कल्पना मनांत येऊन तिचें डोकें तापून गेलें. तीस कांहीं केल्यानें झोंप येईना. शेवटीं ती उठून बसली व दिवा लावून भगवद्गीतेंतील वेंचे वाचीत बसली. कांहीं वेळानें यशोदावाई व काशी ह्या कीर्तनाहून परत आल्या. आनंदीवाईच्या खोर्लींत दिव्याचा उजेड पाहून काशी ह्मणाली आई, मावशीवाईच्या खोर्लींत दिवा दिसत आहे. त्यावरून त्या घरीं आल्या असाव्या व कांहीं तरी वाचीत बसल्या असाव्या.

आपण सकाळीं आजारी असतां रात्रीस मुलीस घेऊन बाहेर गेलों, ही गोष्ट आनंदीवाईस कळूं नये, अशी यशोदावाईची इच्छा होती. जरी ती स्वतंत्र होती व तीस कोणाचा धाक बाळगण्याचें कारण नव्हतें, तरी आनंदीवाईचे आचरणामुळें तिला तिचा पुष्कळ बचक वाटत असे. आनंदीवाई येण्यापूर्वीं आपण घरीं परत येऊं, असें तीस वाटलें होतें. परंतु त्या दिवशीं कीर्तनास उशिरां प्रारंभ झाल्यामुळें व बोवांनीं मंडळीचा रंग पाहून हास्यरसाची गर्दी करून सोडल्यामुळें कीर्तन उशिरां आटोपलें. यशोदावाई काशीस घेऊन आनंदीवाईच्या खोर्लींत गेली. आनंदीवाई वाचण्याचे नादांत होती.

न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

हा श्लोक वाचून ती “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥” हा श्लोक पुनः पुनः वाचीत होती, तों तिची दृष्टि यशोदाबाईकडे गेली. तीस पाहून ती पुस्तक दूर ठेवून उठून बसली. तीस यशोदाबाई ह्मणाली, मला वाटलें होतें कीं, आज बहुतकरून तुमचें येंणें होणार नाहीं; डाक्टरसाहेबांची वायको तुह्मास राहण्याविषयीं आग्रह करील.

आनंदीबाई—होय. तुह्मी ह्मणतां तें खरें आहे. डाक्टरसाहेबानें व त्यांच्या वायकोनें मला फार आग्रह केला; परंतु रात्रीस दुसऱ्याचे घरीं राहणें मला बरें वाटलें नाहीं. दुसरें असें कीं, मुलांच्या आज फार दिवसांच्या सहवासानें त्यांशिवाय मला झोंप येत नाहीं. बाळ व माई यांस माझ्याशिवाय चैन पडत नाहीं. तेव्हां मुलांस टाकून आपण दुसऱ्याचे येथें फार वेळ रहावें हें सर्व प्रकारें मला गैर वाटलें, ह्मणून मी लवकर आलें; परंतु येथें येऊन पहातें तों, बाळ व माई हीं निजलीं आहेत, व वेणुबाईस त्यांकडे लक्ष देण्यास तुह्मीं ताकीद दिली आहे असें समजलें. यावरून असें करण्यांत तुमचा कांहीं उद्देश असावा असें समजून मी येथें येऊन निजलें; परंतु झोंप न आल्यामुळें मी वाचीत बसलें.

हें भाषण ऐकून यशोदाबाईस वाटलें कीं, आपले मनांतील हेतु आनंदीबाईस समजून चुकला असावा. वेणुबाईच्या सांगण्यावरून या साध्वीविषयीं आपला ग्रह वाईट झाला, हा आ-

पला कृतघ्नपणा आहे, असें तीस वाटूं लागलें. ती मनांत ह्मणाली, आपण करतो हें चांगलें करित नाहीं, असें मला वाटतें; परंतु वेळ आली ह्मणजे भूल पडून जाते. याला इलाज चालत नाहीं. तथापि, पहिल्यापेक्षां माझी वरीच संवय कमी झाली आहे.

आपले मनांत जे विचार चालले होते ते आनंदीवाईस न समजावे, ह्मणून यशोदावाईनें गोष्ट बदलली व ती आनंदीवाईस ह्मणाली, बरें पण, इतक्या रात्रीं तुम्ही काय वाचीत होतां ?

आनंदीवाई—तुमकेंच एक पुस्तक छापून प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत थोर पुरुषांच्या उक्तींचे वेंचे दिले आहेत. त्यांपैकीं भगवद्गीतेतील वेंचे मी वाचीत होतें. त्यांत “ न जायते म्रियते वा कदाचित् ” ह्मणजे ईश्वरास जन्म मरण नाहीं, तो नित्य, शाश्वत, व पुराण आहे वगैरे जें ईश्वराविषयीं निरूपण केलें आहे तें वाचून, “ जया मानला देव तो पूजिताहे ॥ परी देव शोधून कोणी न पाहे ॥ जर्गी पाहतां देव कोट्यानुकोटी ॥ जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥ तिन्ही लोक जेथून निर्माण झाले ॥ तया देवरायासि कोणी न बोले ” या रामदासाचे वचनाची मला आठवण होऊन खरी स्थिति एक आहे, व सध्यां लोकांत प्रचार निराळा आहे, व दुराग्रह व अज्ञान यांनीं लोकांचें मन ग्रासून जाऊन धर्माचे बावतींत वखेडा झाला आहे. अशी स्थिति असतां मुलांस धर्मसंबंधीं शिक्षण द्यावयाचें असल्यास कसें द्यावें या विचारांत मी होतें; परंतु या विषयाविषयीं आणखी विचार करून व तुमचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकून घेऊन उद्योगास लागणें बरें, असें मला वाटलें. परंतु सध्यां या पुस्तकांतील वचनांचा बोध करण्यास हरकत नाहीं, असें समजून त्याप्रमाणें मीं मुलांस काहीं वचनें शिकविलीं आहेत व आणखी

शिकवावीं असें मला वाटते. कारण, नरदेहाची खरी योग्यता, सप्रेमभक्ति, हितोपदेशश्रवण, विवेक, चित्तशुद्धि, दृढभाव, मनोनिग्रह, इंद्रियदमन, ईश्वरनिष्ठा व परोपकार हें धर्माचें सार होय. हें साधारणपणें नव्यांस व जुन्यांस मान्य आहे. याविषयींचा उपदेश या वचनांत केलेला दिसून येतो. तेव्हां या वचनांचा उपदेश करण्यास सध्यां मला कांहीं हरकत दिसत नाही. स्थलपरत्वे कदाचित् यांत कांहीं ठिकाणीं दोष असतील, परंतु त्यांविषयीं सावकाश विचार करण्याचें माझे मनांत आहे.

यावर काय उत्तर द्यावें हें यशोदाबाईस सुचेना. आपण नेहमीं भाकड कथा ऐकतां, त्यापेक्षां जर घटका घटका आनंदीबाईजवळ बसलों, तर विशेष फायदा होईल असें तीस वाटलें. ती ह्मणाली वरें पण आनंदीबाई, आह्मी आलों त्या वेळेस तुम्ही दुसरेंच कांहीं वाचीत होतां.

आनंदीबाई—वरें आठवले. मी जें मुख्यत्वे तुम्हास सांगणार होतें तें विसरलें. “ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ” हा श्लोक मी वाचीत होतें. याचा भावार्थ असा आहे कीं, कोणतेंही काम फलाच्या आशेनें करूं नये. कित्येक वेळां फल मिळेल, कित्येक वेळां मिळणार नाही; पण फल मिळणार नाही ह्मणून स्वकर्म न करणें हें वेड आहे. तुमच्या भयास्तव, अथवा तुमची मर्जी संपादन करण्याकरितां, अथवा तुमच्यापासून कांहीं प्राप्ती व्हावी या हेतूनें, माझे जें कर्तव्य तें न करणें हा वेडेपणा आहे, असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. हें महातत्त्व मुलांचे मनांवर टसविणें फार अगत्याचें आहे. कारण आजपर्यंत मी जें त्यांचें वर्तन पाहत आहें, त्यावरून मी रागें भरेन ह्मणून, किंवा मला आवडणार नाही ह्मणून, किंवा मी शाबासकी देईन ह्मणून, तीं पुष्कळ गोष्टी करितात; आपलें कर्तव्य समजून तीं

थोड्या गोष्टी करितात. हें चांगलें नाहीं असें मला वाटतें. कारण मी आज आहे; उद्यां नाहीं. मी कांहीं त्यांच्या जन्माला पुरवलें नाहीं. स्वकर्माविषयीं आवड त्यांचे मनांत उत्पन्न झाली, ह्मणजे मग पदोपदीं त्यांजवर नजर ठेवण्याचें कारण नाहीं. वरें हें असो. सध्यां याविषयीं पाल्हाळ करण्याचा हा काळ नाहीं. तुह्मास कालचें व आजचें जाग्रण झालें आहे, ह्मणून तुह्मी निजा. मीही झोंप आली तर पाहतें. आतां माझें डोकें उतरलें आहे असें मला वाटतें. स्वकर्म या विषयावर एक निबंध माझे पाहण्यांत आला आहे. तो मी तुह्मास सवडीप्रमाणें वाचून दाखवीन.

यशोदावाई व काशी ह्या हें भाषण लक्षपूर्वक ऐकत होत्या. आनंदीवाईनें स्वकर्माविषयीं जे विचार सांगितले ते काशीचे मनांत घोळूं लागले. आनंदीवाईचे कळकळीविषयीं यशोदावाईची आतां पूर्ण खात्री झाली. आपणापासून कांहीं एक मिळावें अशी तिची विलकुल इच्छा नसतां, व ती निष्कामबुद्धीनें व प्रेमळ अंतःकरणानें आपले मुलांची व्यवस्था करित असतां, आपण तिजविषयीं परोपकारबुद्धि न दाखवितां उलट हलक्या लोकांच्या नादीं लागून तिला पाण्यांत पाहतों, यास काय ह्मणावें ? लोक तरी आपणाला काय ह्मणतील ? हे विचार मनांत येऊन यशोदावाईस फार खेद वाटला, व आपण आपल्या वर्तनावद्दल आनंदीवाईची क्षमा मागावी असें तीस वाटलें. इतक्यांत वाळ्याचें ओरडणें तीस ऐकूं आलें. तो कां ओरडतो तें पाहून ये, असें ती काशीस सांगणार, तों तीस व आनंदीवाईस पुनः आरोळी ऐकूं आली, ह्मणून त्या घाबरल्या. प्रथम यशोदावाईस वाटलें कीं, तो झोंपेंत भ्याला असेल. नंतर तीस वाटलें कीं, त्यास कदाचित् कांहीं चावलें असेल. आनंदी-

बाईचा तर्क निराळाच होता. परंतु ती विचार करीत न बसतां लागलीच उठली व दिवा घेऊन बाळ्या जेथें निसला होता तेथें गेली, व पाहते तों तेथें माई मात्र रडत बसली आहे, असें तिचे दृष्टीस पडलें. बाळ कोठें आहे ह्मणून तिनें माईस विचारल्यावर माईनें भीत भीत उत्तर केलें कीं, बाळ्या वेणुबाईच्या हातून निसटून खालीं पळत गेला व वेणुबाई त्याच्या पाठोपाठ गेली. हें ऐकून आनंदीबाईसही भय वाटून ती बाळ्याच्या शोधार्थ गेली. वेणुबाईच्या खोलींत बाळ्या नाही, असें काशीनें यशोदाबाईस सांगितल्यावर यशोदाबाई फारच घाबरून गेली. इतक्यांत बाळ्या तेथें आला व त्यानें आपलें आंग धाडकन् विछान्यावर टाकून दिलें. बाळ्या आला ह्मणून काशीनें यशोदाबाईस सांगितलें, तरी ती शुद्धीवर आली नाही.

आतां हा सर्व प्रकार कां झाला, हें समजण्याविषयीं वाचकांची इच्छा असेल हें उघड आहे. आर्ही मागे सांगितलेंच आहे कीं, वेणुबाईच्या मनांतून आनंदीबाई नकोशी होती; व तिला घालवून देण्याविषयीं तिचा उद्योग चालू होता. वेणुबाईनें अनेक उपाय केले; परंतु प्रत्येक मसलत तिच्या आंगावर आली. यामुळे तीस वाईट वाटून तिनें व दुसऱ्या बायकांनीं असें मनांत आणिलें कीं, आपणांस आनंदीबाई शिकवावयास नको, असें मुलांकडून यशोदाबाईस सांगवावें. आनंदीबाईविषयीं यशोदाबाईचें मन शुद्ध नाही; तेव्हां हा उपाय केला असतां आपलें काम होईल असें त्यांस वाटलें; परंतु मुलें नेहमीं आनंदीबाईपार्शीं असतात, तेव्हां त्यांस आपलींशीं कसें करून घेतां येईल या फिरीत त्या होत्या. परंतु आनंदीबाई त्या रात्रीस जेवावयास गेल्यामुळे व यशोदाबाईही कीर्तनास गेल्यामुळे त्यांस संधि सांपडली. यशोदाबाई गेल्यावर वेणुबाईनें आपल्या नेहमींच्या मै-

त्रिणी जमविल्या व ती त्यांबरोबर सांगण्या खेळत बसली. बाळ्या हिरवट आहे तेव्हां तो आपलें ऐकणार नाही, असें समजून वेणुबाईनें माईस खेळण्यासाठीं उठविलें. कांहीं केल्यानें माई तें कबूल करीना. शेवटीं इतर बायकांनीं पुष्कळ सांगितल्यावरून ती खेळ पाहत बसली. खेळ चालू असतां मधून मधून बायकांनीं आनंदीबाईची निंदा चालविली. त्यांपैकीं एक हणाली, इतक्या दिवस लोकांचे घरीं राहण्यास हिला लाज कशी वाटत नाही ? यशोदाबाई भिडस्त हणून बोलत नाही; मी असतें तर हीस केव्हांच घालवून दिलें असतें. बरें पण, हिनें गरिबीनें रहावयाचें; परंतु तसें न करितां हिचा घरामध्यें सर्वांवर पगडा आहे. दुसरी हणते, मुलींस शिकविण्यासाठीं ही पाहिजे आहे कशाला ? हिला येतें आहे काय ? आजपर्यंत जें आर्ही पाहिलें नाही, तें ही शिकवीत बसते. मुलींना शिकून काय करावयाचें आहे ? त्यांना रोजगार करावयाचा आहे कीं काय ? त्या उद्यां मोठ्या झाल्या हणजे, नवऱ्यालासुद्धां जावसाल करण्यास चुकणार नाहीत. तिसरी हणते, मुली कोणाच्या आणि हिचा त्यांस इतका धाक कां ?

अशा प्रकारें वेणुबाईच्या मैत्रिणींनीं आनंदीबाईची बरीच निर्भर्त्सना केली; परंतु माई स्वस्थ बसली. शेवटीं वेणुबाई तीस हणाली, माई, तुला आनंदीबाईचा इतका धाक कशाला पाहिजे ? उद्यांपासून तुझी सर्व व्यवस्था मीच करित जाईन. आनंदीबाई आह्मांस शिकवावयास नको, असें आईस तूं सांग, हणजे झालें. हें ऐकून माईनें उत्तर केलें कीं, तुम्ही मला भलभलतें शिकवूं नका. मी आईला सांगेन. असें हणून ती स्वस्थ बसली. हें चाललें आहे, तों आनंदीबाई परत आली, असें वेणुबाईस समजलें. परंतु तिनें तिच्याविषयीं विचारपूस

केली नाहीं. ती मनांत ह्मणाली, हिची इतकी प्रतिष्ठा कशास पाहिजे ? आली असेल तर निजेल. हिच्या पुढें पुढें करण्याचें मला काय कारण आहे ? असें ह्मणून ती खेळावयास लागली. तिनें व इतर वायकांनीं माईचें मन वळविण्याविषयीं होती ते-वढी पराकाष्ठा केली; परंतु त्यांस यश आलें नाहीं. बाळ्या आपल्या संवयीप्रमाणें पाणी पिण्यास उठला. वेणुवाईनें त्यास पाणी प्यावयास दिलें. परंतु माई खेळत बसली आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडतांच तो ह्मणाला, माई, तूं अद्याप निजली नाहींस का ? तूं सोंगट्या खेळत बसली आहेस वाटतें ? मावशी-वाईना समजलें, तर त्या तुला रागें नाहीं का भरणार ?

माई.—बाळ्या, मी खेळत आहे, कां उगीच पाहत बसलें आहे रे.

बाळ्या.—तूं निजली होतीस, मग उठलीस कां ?

माई.—मी निजलें होतें, परंतु वेणुवाईनें मला उठविलें व खेळावयास चल ह्मणून सांगितलें. मी कवड्यांस शिवलें सुद्धां नाहीं. मी उगीच पाहत बसलें आहे.

बाळ्या.—पण तूं कां रडत आहेस ? जर तूं आतां निजशील, तर मी मावशीवाईस सांगणार नाहीं.

हें भाषण ऐकून त्या वायकांपैकीं एकजण ह्मणाली “काय त्या मावशीवाईचा दिमाक दाखवितो आहे.”

हे शब्द बाळ्यास सहन झाले नाहींत. तो बोलणार, तों आपल्या तापटपणावद्दल आनंदिवाईनें काय सांगितलें, हें त्यास आठवून तो स्वस्थ बसला व निजावयास गेला; परंतु माई रडत आहे, असें त्याचे दृष्टीस पडल्यावर तो पुनः उठून बसला व त्यानें माईस रडण्याचें कारण विचारिलें. माई ह्मणाली, मी निजत होतें, परंतु वेणुवाई मला मघापासून भलभलतें ह्मणण्यास

शिकविते. मावशीवाई शिकवावयास नकोत, मीच तुह्यांस उ-
चांपासून शिकवीत जाईन असें तूं आईस सांग, असें ती हणते.
मी असें कधीं हणणार नाहीं, असें मीं तीस सांगितलें; परंतु तिनें
माझा पिच्छा पुरविला आहे व ती मला निजूं देत नाहीं. ही
हकीकत ऐकून बाळ्यास फार राग आला. वेणुवाई त्यास पूर्वीं
शिकवीत असे. त्या वेळेस त्याला तिचा पूर्ण अनुभव आला
होता; हणून, मावशीवाई नकोत असे शब्द ऐकून तो खवळला
व वेणुवाईस हणाला, तूं भलभलतें आह्यांस शिकवितेस. मी
आईला जाऊन सांगतों. असें हणून तो चटकन उठून जा-
वयास लागला.

यशोदावाई परत आली हें वेणुवाईस माहीत नव्हतें. बाळ्या
खरोखर आपल्या आईकडे जाईल व ती दृष्टीस पडली नाहीं,
तर आनंदीवाईस सर्व प्रकार सांगेल, व हें चांगलें होणार नाहीं,
असें तीस वाटलें; हणून बाळ्या जावयास निघाला असतां तिनें
त्याचा हात धरून त्यास मागें ओढिलें. तो नेटानें पुढें जाऊं
लागला. ती त्यास मागें ओढूं लागली. तो ओरडूं लागला.
हें ओरडणें आनंदीवाईस ऐकूं जाईल या भीतीनें वेणुवाईनें
बाळ्याचें तोंड दाबून धरिलें. तेव्हां तो पूर्वींपेक्षां जास्त
मोठ्यानें ओरडूं लागला. वेणुवाईस भीति वाटली. तिनें
त्याचे तोंडावरचा हात काढिला व ती त्यास समजवायास ला-
गली, परंतु तो तिचे हातून निसटून जिन्याकडे पळत गेला. हा
अंधेराचा कोठें तरी पडेल व भलतेंच कांहीं तरी होईल, हणून ती
त्याचे मागोमाग गेली. तो, जिना उतरून खालीं आला व
माजघरांतून पुढील चौकांत गेला. तेथें आनंदीवाईच्या खो-
लींत दिवा पाहून तो वर गेला; व आईला पाहून मागें सांगित-
ल्याप्रमाणें त्यानें आपलें आंग धाडकन विछान्यावर टाकून दिलें.

यशोदाबाई आल्यामुळें नोकर चाकर जागे झाले होते. त्यांनीं यशोदाबाई आल्याची खबर वेणुबाईस सांगितली. त्यावरून वेणुबाई वर न जातां मागच्या मार्गें गेली. आनंदीबाई वाळ्याचा तपास करीत करीत आपले खोर्लीत आली, व पाहते तों, वाळ्या व यशोदाबाई अंथरुणावर पडलीं आहेत, असें तिचे दृष्टीस पडतांच ती घाबरली. तिनें पाणी आणून प्रथम तें वाळ्याचे डोळ्यांस लाविलें, व त्यास सावध केले. तो खरोखर बेशुद्ध नव्हता. संतापानें लाल होऊन व आईस बेशुद्ध पाहून त्यानें आंग टाकून दिलें होतें. नंतर आनंदीबाईनें यशोदाबाईस सावध केले. यशोदाबाई उठून बसली. तिची वाळ्याकडे नजर गेली. परंतु वाळ्याची कावरी बावरी मुद्रा पाहून तिनें, काय झालें ह्मणून विचारिलें. तो कांहीं एक बोलेना. आपण रुसलेलों आहों हें आनंदीबाईनें पाहिलें, ह्मणून त्यास लाज वाटली. दुसरें असें कीं, आपण ओरडलों व वेणुबाईच्या हातून निसटून पळून आलों याबद्दल आनंदीबाईस वाईट वाटेल, किंवा आपल्या वर्तनावद्दल त्या आपणास शात्रासकी देतील, हें न समजून तो स्वस्थ बसला. यशोदाबाईनें त्यास पुनः विचारल्यावरून त्यानें सर्व हकीकत सांगितली. ती ऐकून तीस फार संताप आला व तो न आवरून तिनें वेणुबाईची निर्भर्त्सना केली. त्या वेळेस आनंदीबाई ह्मणाली आतां रागावण्यांत काय उपयोग आहे ? खरी हकीकत काय आहे ती अगोदर समजून घेतली पाहिजे. वाळ मात्र यथे आहे. त्यास जी हकीकत सांगावयाची होती ती त्यानें सांगितली आहे. परंतु त्याच्याच ह्मणण्यावरून वेणुबाईविषयीं निकाल करणें बरोबर होणार नाहीं.

यशोदाबाई.—तर मग वाळ्यानें सांगितलें तें सर्व खोटें, असें तुझ्यास वाटतें काय ?

आनंदीबाई.—नाहीं, नाही. बाल खोटें सांगेल, असें मला मुळींच वाटत नाही. परंतु कदाचित् रागाच्या सपाट्यांत त्याचा गैरसमज झाला असेल. तेव्हां वेणुबाईचें ह्मणणें काय आहे, हें ऐकून घेणें चांगलें. माईही तेथें होती, ह्मणून ती काय सांगते, तें आपण ऐकून घेऊं.

यशोदाबाई.—वेणुबाई अधिक काय सांगणार ?

आनंदीबाई.—वेणुबाई अधिक काहीं सांगेल ह्मणून तीस बोलवावयाचें नाही, तर कोणतेही गोष्टींत व विशेषेंकरून महत्त्वाचे गोष्टींत, उभयपक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेतल्याशिवाय एकादी गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होणें योग्य नाही. असें करणें अविचाराचें आहे. तुम्हास जें योग्य दिसेल तें तुम्ही करा; परंतु उभयपक्षांस आपआपली हकीकत सांगण्यास सवड देणें, हें आवश्यक आहे.

यशोदाबाई.—आनंदीबाई, तुमची वृत्ति नेहमीं शांत असते, यामुळें तुमचे हातून अविचार फार होत नसेल. रागाच्या भरांत ही सोपी गोष्ट मला सुचली नाही. तुम्ही ह्मणतां हें खरें आहे. कारण, रागाच्या भरांत मी जर वेणुबाईस आज घरांतून जा ह्मणून सांगितलें असतें, तर मोठा अविचार झाला असता. मुलांच्या सांगण्यावरून हा अविचार केला, असें तीस वाटलें असतें व लोकांसही त्याप्रमाणें वाटलें असतें.

असें बोलून यशोदाबाईनें लागलींच वेणुबाई व माई ह्यांस बोलवावयास सांगितलें. काशी दाराशीं गेली, तों वेणुबाई आडून ऐकत आहे, असें तिचे दृष्टीस पडलें. तेव्हां ती मोठ्यानें ह्मणाली, आई, ही पहा वेणुबाई येथेंच आहे. हें ऐकून यशोदाबाईचे मनांत संशय आला कीं, आपण जें बोलत होतो, तें सर्व हिनें ऐकिलें असावें. वेणुबाई लागलींच आंत आली व दीन मुद्रा करून उभी राहिली. हें पाहून यशोदाबाई ह्मणाली, वेणु,

बोलणीं मानभावाचीं व करणी कसावाची, अशी तुझी वागणुक आहे. तूं आडून कशाकरितां ऐकत होतीस ? येथें आह्मी चोरून का बोलत होतो ? तूं फारच कृतघ्न आहेस. आनंदीवाईचे मनांत तुजविषयीं कांहीं वैरभाव नाही. परंतु तूं तर त्यांना घालवून देण्यास तयार झाली आहेस. असें असून त्या तुझ्या तर्फेनें बोलत आहेत. तेव्हां माझ्या पायां पडण्यापेक्षां तूं त्यांच्या पायां पडली असतीस, तर वरें झालें असतें.

हें ऐकून वेणुवाईस फारच शरम वाटली. यशोदावाईचे पायां पडण्याविषयीं तिचे मनांत कांहीं आलें नाही. परंतु जिला आपण घालवून देण्याचे उद्योगांत आहों, तिच्या उपकारामुळे आपली सुटका व्हावी, ही गोष्ट तिचे मनाला फार खाऊं लागली.

आनंदीवाईनें हें तेव्हांच ताडिलें, ह्मणून ती स्वस्थ वसली. इतक्यांत काशी माईस घेऊन आली. माई फारच म्याली होती; व आनंदीवाईस पाहून तिला लाज वाटून ती खालीं मान घालून मुकाट्यानें वसली; ह्मणून यशोदावाई ह्मणाली, माई, तुला काय माहीत आहे तें सांग. तूं भिऊं नकोस.

माईनें सर्व हकीकत सांगितल्यावर वेणुवाईनें आपली चूक कबूल केली व यशोदावाईपुढें पदर पसरला. यशोदावाईस वेणुवाईच्या वर्तनाचा तिटकारा आला व ती तिला रागें भरणार, इतक्यांत आनंदीवाई ह्मणाली, आतां रात्र फार झाली आहे. उद्यां सावकाश या गोष्टीचा निकाल करितां येईल.

यशोदावाईस हें वरें वाटलें नाही. तिच्या मनांतून लागलीच निकाल करावयाचा होता. परंतु आनंदीवाईपुढें तिचा इलाज चालला नाही. रागाच्या सपाट्यांत मनुष्याचे हातून अविचाराचें वर्तन होण्याचा संभव असतो. राग निघून गेला, ह्मणजे पोक्त विचार करून काय तें करण्यास मनुष्यास सवड

सांपडतें. प्रथम जे विचार मनांत येतात त्यांत झटका फार असतो; परंतु कांहीं वेळ जाऊं दिला असतां त्यांत बदल होतो व पूर्वी, उतावळेपणानें केलेल्या कृत्याबद्दल पश्चात्ताप होतो, हें समजून वेणुबाईविषयींचा निकाल तिनें मुद्दाम दुसरे दिवसावर टाकला. सर्वजण निजावयास गेले. परंतु वेणुबाईस झोंप आली नाही. तिचें मन तिला खाऊं लागलें. जर यशोदाबाईनें आपणास घालवून दिलें, तर आपणास कोठेंही थारा मिळणार नाही, व लोकांच्या घरीं मोल मजूरी करून पोट भरण्याचा प्रसंग येईल, ही गोष्ट मनांत येऊन तीस आपल्या कर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला व वायकांच्या नादीं लागून आपण आपलीमात्र फजिती करून घेतली, असें तीस वाटूं लागलें. लोक आपणास हसतील, वायका नामानिराळ्या राहतील, व प्रसंगवशात् मौज पहावयास तयार होतील. हे विचार तिचे मनांत येऊन तीस झोंप येईना. उजाडल्यावर आनंदीबाईची गांठ घेऊन तिची क्षमा मागावी, असा विचार तिनें मनांत आणिला. आनंदीबाई थोर मनाची आहे, तेव्हां ती आपणास क्षमा करण्यास व आपणाबद्दल यशोदाबाईपाशीं रदबदली करण्यास अनमान करणार नाही, असें तिच्या मनांत आलें. परंतु हा विचार तिला बरोबर वाटला नाही, हें योग्यच होतें. कारण, सुंभ जळेल पण पीळ नाहीसा होणार नाही, या ह्यणीप्रमाणें आनंदीबाईविषयींचा तिचे मनांतील पीळ नाहीसा झाला नव्हता. ती अंथरूणावर बराच वेळ पडून राहिली. इतक्यांत कोंबडा आरवला; कावळे ओरडूं लागले; पहाट झाली; चांगलें फटफटलें; घरांत माणसांची चाऊल मुरू झाली; रस्त्यांत गाड्यांचे चाकांचा व माणसांचा शब्द ऐकूं येऊं लागला; तथापि, तिचे डोळ्याशीं डोळा लागला नाही. शेवटीं जें होणें असेल तें होईल, असें समजून ती उठली व आपल्या कामाला लागली.

दिवस बराच वर आल्यावर यशोदाबाई उठली. वेणी घालण्यासाठी यशोदाबाईचें आतां बोलावणें येईल, मग येईल, ह्मणून वेणुबाईनें बरीच वाट पाहिली; परंतु बोलावण्यास ठिकाण नाही. शेवटीं वेणुबाईस वाटूं लागलें कीं, जर यशोदाबाई आपल्या हातानें वेणीफणी करील, तर आपलें कांहींच कारण राहणार नाही. अझून बोलावणें आलें नाही, तर आपणहून तरी जाऊन विचारावें, असें मनांत आणून ती यशोदाबाईचे खोलींत गेली; व मला आंग धुवावयाचें आहे तेव्हां तुहांस कांहीं पाहिजे का, ह्मणून तिनें यशोदाबाईस विचारिलें.

यशोदाबाईनें उत्तर केलें 'मला कांहीं एक नको. तूं खुशाल आंग धू. काशीला व माईला मात्र इकडे पाठवून दे.' त्या आल्या. त्यांस पाहून यशोदाबाई ह्मणाली, चला आपण आनंदीबाईकडे जाऊं. त्या सर्वजणी आनंदीबाईचे खोलीजवळ गेल्या; तेव्हां बाळ्या हातांत पाटी घेऊन उभा होता. त्यास विचारतांच त्यानें सांगितलें कीं, मावशीबाई कांहीं कामांत आहेत, ह्मणून मी उभा राहिलों आहे. हें उत्तर ऐकून यशोदाबाईस फार आनंद झाला. ती तशीच आंत गेली व आनंदीबाईस ह्मणाली तुमचा शिष्य दाराशीं उभा आहे; त्याला आंत घेऊन येऊं का ? सावकाश वाचण्याबद्दल काल मी त्याला उगीच रागें भरलें. त्यांत त्याचा कांहीं एक दोष नव्हता. माझे मन स्वस्थ नव्हतें, यामुळें मला त्रास वाटला. आतां त्याला काय पाहिजे तें विचारा. काल रात्री त्याचें वर्तन जसें असावें तसें होतें. तो ओरडला, हा त्याचा दोष नव्हता. त्याजकडे कांहीं अपराध होता, असें मला वाटत नाही.

आईचे तोंडचे हे शब्द ऐकून बाळ्याची मुद्रा प्रफुल्लित झाली. परंतु माईवर सर्वांची नजर आहे व तिनें वेडेंवाकडें

तोंड केलें आहे, हें पाहून त्यास वाईट वाटलें. आनंदीवाईनें त्यास आंत येण्याला सांगितलें. तो आल्यावर, तुझी रीत व उत्तर हीं दोन्हीं बरोबर आहेत व तूं आंकडे नीट मांडिले आहेस, ह्मणून तिनें सांगितलें.

यशोदावाई आनंदीवाईकडे कांहीं कामासाठीं आली होती व तिचे मनांतून कांहीं बोलावयाचें होतें. परंतु वाळ्यानें तें एकावें हें तीस बरें वाटलें नाहीं, ह्मणून तिनें आनंदीवाईस हलूच सांगितलें कीं, वाळ्याचें सध्यां येथें कारण नसल्यास त्यास जाऊं द्या.

एकादा मनुष्य जवळ नको असला ह्मणजे, कित्येक लोक नानाप्रकारच्या व्रतावण्या करून त्याला वाटेस लावितात. असें करणें त्यांस चांगलें वाटतें. दुसऱ्यास जा ह्मणून सांगितलें असतां त्यास राग येईल, असें त्यांस वाटतें. परंतु आपलें वर्तन कांहीं अंशीं लबाडीचें होतें, हें त्यांचे मनांत येत नाहीं. मुलें आपलें वर्तन पाहून तोच किता गिरवितील व आपल्याच कृतीचें अनुकरण करतील, हें त्यांचे लक्षांत येत नाहीं. कोणी आपणास नकोसा असल्यास त्यास स्पष्टपणें व गोड शब्दांनीं जाण्याविषयीं सांगणें हें असभ्यपणाचें वर्तन आहे, व व्रतावण्या करून जाण्याविषयीं सूचना करणें हें सभ्यपणाचें वर्तन आहे, असें आनंदीवाई समजत नव्हती; ह्मणून ती वाळ्यास ह्मणाली वाळ, आतां आह्मांला कांहीं बोलावयाचें आहे; तें तूं एकावें हें बरें नाहीं; तूं मग येशील तर बरें होईल. जरी वाळ्याचे मनांतून एकावयाचें होतें, तरी आनंदीवाईनें सांगतांच तो खोलीबाहेर गेला; परंतु जातांना तो आनंदीवाईस ह्मणाला, मावशीवाई, तुमचें बोलणें आटोपल्यावर मला बोलवाल ना ? आनंदीवाईनें लागलींच होय ह्मणून सांगितलें.

वाळ्या गेल्यावर आनंदीबाईनें बोलण्यास सुरवात केली. ती ह्मणाली यशोदाबाई, मला आतां माईचा भरंवसा वाटत नाही. मला वाटलें होतें कीं, तुमच्या सर्व मुलांत माई चांगली निघेल, परंतु तिला कोणी फणसपोळी दिली असतां अथवा खेळण्याची लालूच दाखविली असतां ती लोकांचे नादीं लागते; व जें करणें योग्य नाही, तें करिते. नादीं लावणारे लोक पुष्कळ असतात; परंतु त्यांच्या नादीं लागणें हें चांगलें नाही, हें मीं तिला दोन तीन वेळ सांगितलें. परंतु तें तिचे लक्षांत राहत नाही असें दिसतें. आज फणसपोळी घेतली, उद्यां खेळण्याचे नादीं लागली, परवां तिसरेंच कांहीं केलें, तर हिचा भरंवसा कसा धरावा ? हिच्या देखत आपण कांहीं गुप्त गोष्ट बोलतां कामा नये. असें बोलून आनंदीबाईनें माईस दूर जावयास सांगितलें.

आपणावर सर्वांची गैरमर्जी झाली आहे, हें पाहून माईस वाईट वाटलें. ती कांहीं एक न बोलतां दूर गेली. नंतर यशोदाबाई हसून काशीस ह्मणाली. काशी, काल जसा तूं गोंगाट ऐकिलास तसा तुला पूर्वी कधीं ऐकूं आला होता का ? अलीकडे गोंगाटानें माझें डोकें उठून गेलें आहे.

काशी.—(जवळ येऊन) गोंगाट ?

यशोदाबाई.—तुला त्या गोंगाटामुलें भिण्याचें कारण नाही. तो रात्रीस नव्हता. सकाळीं ऐकूं येत होता. काल माझें पोट दुखत होतें, तेव्हां गाणें व नाचणें यांचा धिंगाणा नव्हता का चालला ?

काशी.—होय. काल एक तमाशा आला होता; तो आह्मी पाहत होतो, व वाळ्या उड्या मारीत होता. आई, तुझें पोट दुखत आहे, असें आह्मांला समजलें असतें, तर आह्मी तमाशा पाहत न वसतां तुझ्याकडे आलों असतो. वाळ्यास जाण्याची

घाई होती झणून तो भरभर जिन्यावरून उतरत होता. इतक्यांत वेणुवाईने त्यास गोंगाट करून नकोस झणून सांगितलें. मला त्यांत विशेष कांहीं वाटलें नाहीं. मावशीवाई बाळ्यास पुस्तक घेऊन देण्याकरितां बाहेर गेल्या. तूं आजारी आहेस असें नंतर आह्मांस समजलें; झणून आह्मी लागलींच तमाशा पाहण्याचें सोडून तुजकडे आलों. जर आह्मांस अगोदर समजलें असतें, तर आह्मी अगोदर आलों असतां.

यशोदावाई.—एकूण वेणुवाई किती तरी लबाड आहे? तिनें मला भलभलतेंच सांगितलें. तिनें तुह्मांस उशिरां कळविण्यापेक्षां मुळींच कळविलें नसतें, तर वरें झालें असतें; झणजे तुह्मांस आनंदीवाईवरोबर बाहेर जाण्यास सांपडलें असतें.

काशी.—आई, तूं असें कसें झणतेस. आह्मी वेणुवाईच्या सांगण्यावरून अथवा मावशीवाईच्या सांगण्यावरून घरीं राहिलों, असें नाहीं; आह्मीहूनच राहिलों. तुला पुस्तक वाचून दाखवावें किंवा कांहीं काम लागल्यास तें करावें, झणून राहिलों.

यशोदावाई.—एकूण तुह्मी काल घरीं राहिलां, त्या आनंदीवाईच्या सांगण्यावरून राहिलां नाहीं ?

ह्या शेवटील भाषणावरून यशोदावाईचे मनांत काय चाललें असावें, ह्याविषयीं आनंदीवाईची खात्री झाली. तिनें बराच वेळ कांहीं भाषण केलें नाहीं. शेवटीं ती झणाली यशोदावाई, मला खरोखर बोलण्याचें कारण नव्हतें. मजविषयीं तुमचा कांहीं गैरसमज झाला आहे, असें मला समजून चुकलें आहे. परंतु त्याविषयीं मीं स्वतः खुलासा करण्यापेक्षां परभारें तुमचे मनाची खात्री व्हावी, असा माझा हेतु होता. तुमचीं मुलें तुमच्यावर आपणहून प्रीति करितात; माझे सांगण्यावरून क-

रीत नाहीत. तुम्ही धूर्त आहां, तेव्हां माझ्या सांगण्यावरून तीं कोणत्या गोष्टी करितात व स्वतःहून कोणत्या गोष्टी करितात हें तुम्हास कळून आलें असेल. आनंदीवाई, पुढें बोलणार, तों यशोदावाई तीस ह्मणाली, आनंदीवाई, तुमच्याविषयीं माझा कांहीं चमत्कारिक ग्रह झाला होता, हें मी आतां कंबूल करतें. अलीकडे कांहीं कारणानें तुमचेविषयीं माझें मन शुद्ध नव्हतें ही गोष्ट खरी आहे. तुम्ही माझें खरें हित करीत असतां तें मला बरोबर समजलें नाहीं. मी लोकांच्या नादीं लागून मत्सरभावानें मनांत किंतु आणिला, ही माझी चूक आहे. याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. मी कालच तुमची क्षमा मागणार होतें; परंतु बाळ्याच्या गडबडींत तें तसेंच राहिलें. तुमचे उपकार मजवर फार असून मी त्यांची फेड अशा रीतीनें केली, याबद्दल तुम्हीं मला क्षमा केली पाहिजे. असें ह्मणून यशोदावाईनें आनंदीवाई-पुढें पदर पसरला. आनंदीवाईनें तिचा हात धरून ह्मटलें यशोदावाई, तुम्हाला वेड लागलें आहे काय ? तुमच्याकडून कांहीं अपराध झाला आहे, असें मला वाटत नाहीं. मीं आपलें कर्तव्य केलें. यापेक्षां मीं कांहीं अधिक केलें, असें मला वाटत नाहीं. तुम्ही कांहीं एक मनांत आणूं नका. जें झालें, तें एकापरी बरेंच झालें, असें मी समजतें. कारण, खरोखर मी कशी आहे व माझे विचार काय आहेत, हें मी आपल्या तोंडानें सांगण्यापेक्षां तुम्हास अनुभवानें व परीक्षा करून समजून आलें, हें चांगलें झालें आहे. आज परस्परांविषयीं परस्परांचे काय ग्रह आहेत हें कळविण्यास तुम्हीं संधि आणिली, याविषयीं मी तुमची आभारी आहे.

हें भाषण ऐकून यशोदावाई स्तब्ध बसली. काशी मुका-
 ध्यानें बसली होती. बराच वेळ झाला, पण कोणी कांहींच

बोलेना. शेवटीं यशोदाबाई हणाली, आनंदीबाई, तुह्मी नेहमीं असेंच हणतां. उपकार केले असून मीं आपलें कर्तव्य केलें, असें बोलून तुह्मी माझी समजूत करतां. असो. हा तुमचा थोरपणा आहे. वरें पण, आज तुह्मांस दुसरी गोष्ट विचारावयाची आहे. तुमच्या व माझ्या संबंधानें खुलासा झाला, हें चांगलेंच झालें; परंतु वेणूस तुह्मी नकोशा झालां, हें मला समजत नाहीं. तुह्मी तिच्या आंगावर नाहींत. तुह्मी तिजविषयीं कांहींच बोलत नाहीं. तुमचें काम वरें, कीं तुह्मी बऱ्या, असें तुमचें वर्तन मी पाहत आहे. असें असून तुमच्याविषयीं तिचें मन शुद्ध नसावें व तिनें तुह्मांस घालवून देण्याचा विचार मनांत आणावा, याचें मला मोठें नवल वाटतें.

आनंदीबाई.—यशोदाबाई, तुह्मांस नवल वाटतें, परंतु मला याचें कांहींच वाटत नाहीं. या बाबतींत कांहीं बोलण्याची माझी इच्छा नव्हती; परंतु ज्याअर्थी तुह्मी हा विषय काढिला आहे, त्याअर्थी न बोलणें हें बरोबर नाहीं. तुह्मी वेणुबाईस एकटीस दोष देतां हें बरोबर नाहीं. कारण, तिचें शिक्षण तें किती व तिची बुद्धि ती काय ? तिचें कृत्य दृष्टोत्पत्तीस आलें, हणून ती दोषास अधिकारी झाली आहे. खरोखर पाहतां तुमच्या सोबतिणींची तिला फिसात आहे. कारण, मी आल्यापासून वेणुबाईची व तुमच्या मैत्रिणींची मुखत्यारी कमी झाली आहे. तुमचे यथें तुमच्या मैत्रिणींचें येणें जाणेंकमी झालें आहे. पूर्वीं ज्याप्रमाणें तुमचें घर त्यांस कर्मणुकीचें ठिकाण वाटत होतें, त्याप्रमाणें आतां वाटत नाहीं; तुह्मी गमतीसाठीं फारशा बाहेर जात नाहींत; किंवा मौजेखातर त्यांस जेवणखाण्यास फारशा बोलावीत नाहींत. यामुळें त्यांस जो आनंद व जी कर्मणूक होत असे, ती नाहींशी झाली आहे. या सर्व गोष्टींस मी कारण आहे, असें त्यांस वाटून

मजविपर्यायी त्यांचा भलता ग्रह होणें स्वाभाविक आहे. हा झाला नसता तर नवल आहे. दुसरें असें कीं, मत्सर व गैरसमज ह्यांनीं पुष्कळांचें मन ग्रासून टाकिलें असतें. लहान मोठे, विद्वान अविद्वान, स्त्रिया पुरुष हीं, यांच्या आधीन असतात. यांचे तडाक्यांतून निसटलेले फार थोडे सांपडतात. तुम्ही घरीं असा अथवा बाहेर जा, हे दोन महारिपु तुमच्या दृष्टीस पडतात. भावाभावांमध्ये, बहिणीबहिणींमध्ये, अथवा बापलेकांमध्ये, पैशावरून, सौंदर्यावरून अथवा मानापमानावरून गैरसमज व मत्सरभाव उत्पन्न होऊन परस्परांचीं मनें दूषित होतात, तर इतर लोकांचीं होतात यांत नवल तें काय ? दुसऱ्याचें बरें न पाहणें व दुसऱ्याची स्तुति न आवडणें हा, साधारणपणें मानवी स्वभावांत मोठा दोष आहे असें दिसतें. आपणापेक्षां दुसरा चांगला लिहिणारा, चांगला शिकविणारा अथवा चांगला बोलणारा आहे हें ऐकून, व दुसऱ्यास विशेष मान मिळतो व त्यास पैसे फार मिळतात हें समजून, लोक दुसऱ्याचा सल्ला विचारतात, किंवा दुसऱ्याचे घरीं मंडळी जमते, परंतु मला कोणी विचारीत नाही किंवा मला पैसा मिळत नाही हें समजून, समंजस लोकांसमुद्धां वाईट वाटावें व त्यांनीं दुसऱ्याचा पाडाव करण्यासाठीं हलकट उपाय योजावेत, हें केवढें वेड आहे ! एकादी नवीन गोष्ट, नवीन पद्धत अथवा नवीन रीत निघाली असतां तिच्या विरुद्ध लोक आहेतच. तिजपासून खरोखर हित असो, सुख होत असो, अथवा सर्व प्रकारें फायदा होत असो, नांवें ठेवणारे व मत्सर करणारे विघ्नसंतोषी सांपडतातच. जुनें तेवढें सर्व चांगलें व नवीन तेवढें सर्व वाईट, असा पुष्कळांच्या मनाचा ग्रह असतो. दोन्हींमध्ये खरोखर चांगलें कोणतें, हें शोधून काढून त्याचें अवलंबन करणारे थोडे. “परप्रत्ययनेयबुद्धिः” असे फार. तुमच्या मुलांच्या

संबंधानें जो शिक्षणप्रकार हल्लीं चालू आहे, त्यांत खरोखर पाहतां नवीन ह्मणण्यासारखें कांहींच नाही. त्यांत नव्यांस प्रिय व जुन्यांस अप्रिय असें कांहीं नाही. परंतु गैरसमजामुळें कित्येकांस तो नवीन व चमत्कारिक वाटल्यामुळें त्यांस संतोष होत नाही. कांहींस तो पसंत पडला आहे, हें त्यांस ऐकवत नाही. ज्याप्रमाणें आपला अभिप्राय आहे, त्याप्रमाणें दुसऱ्यांचाही असावा, असें त्यांस वाटतें. कांहीं लोक तुह्माला बरे ह्मणतात याबद्दल तुह्मास दोष कां ठेवावा, तुह्मास शिक्षा कां असावी, अथवा तुमचें नुकसान कां व्हावें, हें समजत नाही. हा मनुष्यस्वभावांतच दोष आहे कीं काय, कोण जाणे. जर या स्वभावाप्रमाणें वेणुवाईचें व दुसऱ्या स्त्रियांचें आचरण आहे, तर त्यांत विशेष तें काय ? तें मनांत न आणणें, व आपल्या आसपास विघ्नसंतोषी आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवून शहाणपणानें व नेटानें आपलें कर्तव्य करणें, हा उत्तम मार्ग आहे. तुह्मीही हीच गोष्ट लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें वागावें, अशी माझी इच्छा आहे. कारण, आज नाही उद्यां, तुह्मास माझें काम करण्याचा प्रसंग येईल, व ज्याप्रमाणें कांहीं लोक मला नांवें ठेवितात, त्याप्रमाणें तुह्मासही ठेवितील. तुमचीं मुलें परस्परांचा व दुसऱ्यांचा मत्सर न करतील, अशा-रीतीनें आजपर्यंत मीं व्यवस्था केली आहे; व तीच व्यवस्था तुह्मीं पुढें चालू ठेवावी, असें तुह्मास माझें सांगणें आहे. बरें हें असो. बोलण्याचे नादांत वाळास बोलाविण्याचें मला भान राहिलें नाही. तो वाट पाहत असेल. असें बोलून आनंदीवाई दारापाशीं गेली व तिनें दार उघडलें. वेणुवाई फटींतून ऐकत होती. तीस दार लागलें. त्यामुळें शब्द झाला. तो ऐकून यशोदा-बाई दारापाशीं गेली, व पाहते, तों वेणुवाई डोकें चोळीत आहे, असें तिच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां ती तीस ह्मणाली वेणू, तुला

आडून चोरून ऐकण्याची काय घाणेरडी संवय लागली आहे. तुला कालच मी वजावलें; परंतु तुझी खोड गेली नाही. तुझ्या आंगांत दुर्गुण तितके भरले आहेत. तुझ्या ताब्यांत मुलें दिलीं असतां त्यांस दुसरा तर उपयोग व्हावयाचा नाही; परंतु तुझ्या वाईट खोडी मात्र त्यांस लागतील. तुला आमचें भाषण ऐकावयाचें होतें, तर आंत कां आली नाहीस ?

वेणुवाई.—माझेविषयीं बोलणें चाललें होतें, ह्मणून मी ऐकत होतें. अलीकडे माझ्या वाईटावर पुष्कळ लोक आहेत.

यशोदावाई.—अग, पण चोरून कां ऐकत होतीस ? लोक तुझ्या वाईटावर आहेत, एवढेंच का तुला सांगावयाचें आहे ?

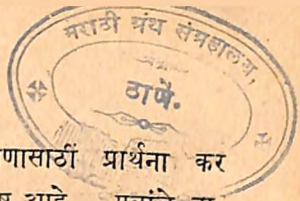
वेणुवाई.—मला पुष्कळ बोलावयाचें आहे, परंतु फळ काय ? माझे बोलणें कोणाला खरें वाटणार आहे ? अलीकडे ज्याला त्याला माझा कंटाळा आला आहे. परकी माणसें आवडीचीं झालीं आहेत. आतां घरांत माझा कांहीं उपयोग आहे, असें मला वाटत नाही. तुमची मर्जी असेल, तर वाट फुटेल तिकडे मी जातें.

यशोदावाई.—मीहून तुला जा ह्मणून सांगत नाहीं, परंतु जाण्याचीच तुझी मर्जी असेल, तर रस्ता मोकळा आहे.

वेणुवाई.—वरें तर, तुमची इच्छा असल्यास आतांच मी जातें.

यशोदावाई.—तुझी इच्छा असल्यास तूं जा; त्यास आमची हरकत नाही.

हें उत्तर ऐकून वेणुवाई रडावयास लागली. ती ह्मणाली, आजपर्यंत तुहीं माझा सांभाळ केला; व या थराला हें येऊन पोहोंचेल हें मला वाटलें नाही. आतां माझे दैव फुटलें. त्याबद्दल तुम्हास दोष देण्यांत अर्थ नाही. तुम्ही कांहीं करा; परंतु तुमचे बऱ्याकरितां अंबावाईपाशीं मी प्रार्थना करीन.

यशोदाबाई.—तूं आमच्या कल्याणासाठीं प्रार्थना कर किंवा नको करूस; ती तुझ्या मर्जीची गोष्ट आहे. मुलांचे वावर्तीत गडबड न करण्याविषयीं मीं व आनंदीबाईंनीं तुला सक्त ताकीद दिली असून तूं तिकडे लक्ष दिलें नाहींस. तूं करतेस तें चांगलें करीत नाहींस, असें मीं वारंवार सांगितलें, परंतु तूं तें ऐकलें नाहीं. तूं मला भलभलतें सांगून फसविलेंस. आतां यापुढें तूं घरांत राहिलीस, तर मुलांना माझे न ऐकण्यास व मला फसविण्यास शिकविशील; यांत काडीमात्र संशय नाहीं. ह्मणून, ज्याअर्थीं तूं माझ्या इच्छेवर सोंपविलें आहेस, त्याअर्थीं तूं आपला पाय घरांतून काढावा हें वरें. यापासून तुला व आह्मांला सुख होणार आहे. तुझ्या आंगावर सरी, पाटल्या, टुशी, डोकींतलीं वगैरे मिळून सात आठशांचा विषय आहे. हा तुला दिला आहे. ह्याचें तूं वाटेल तें कर. तूं चांगल्या रीतीनें राहिलीस, तर ओली कोरडी भाकरी तुला मिळेल. परंतु लुच्चे लोकांचे अथवा मूर्ख स्त्रियांचे नादीं लागलीस, तर अन्नास महाग होऊन लोकांचे घरीं मोलमजूरी मात्र करण्याचा प्रसंग येईल, हें तूं लक्षांत ठेव.

हें भाषण ऐकून वेणुबाईनें दीनमुद्रेनें क्षमा मागितली, पदर पसरला, व माझे हातून असें कधीं होणार नाहीं ह्मणून सांगितलें; परंतु व्यर्थ. यशोदाबाईनें तीस साफ सांगितलें कीं, जें झालें तें झालें. असें ह्मणून ती चालती झाली. निरुपायास्तव वेणुबाईस घरांतून जावें लागलें. ती गेल्यापासून कोणासही असंतोष न होतां उलट सर्वास आनंद झाला. घरांतील मंडळीस तिचा मोठा सासुरवास असे; ती तोंडाची मोठी फटकळ असे; यामुळें मंडळी तीस कंटाळून गेली होती.

वेणुबाईच्या सहवासानें माईस थोडथोड्या वाईट खोडी

लागत चालल्या होत्या. त्या घालविण्याविषयीं आनंदीवाईनें प्रथम प्रयत्न चालविला. आपणावर कोणाचा विश्वास नसल्यामुळे आपणास काय त्रास होतो, हें आनंदीवाईनें तीस भासविलें. घरांत आपणावर काय ती सर्वांची नजर आहे, हें पाहून माईस लाज वाटूं लागली. तिला आपल्या संवयींविषयीं वाईट वाटून ती आनंदीवाईचा भरंवसा आपल्यावर राहिल, अशा रीतीनें वागूं लागली. थोडक्याच दिवसांनीं तिची खोड नाहींशी झाली व सर्व मंडळी तिजवर पहिल्याप्रमाणें भरंवसा ठेवूं लागली.

अशा रीतीनें यशोदावाईच्या मुलांचा शिक्षणक्रम बरेच दिवस चालला. एके दिवशीं वांगड्या भरण्याकरितां यशोदावाईनें कासारास बोलावणें पाठविलें. कासार आला; परंतु नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें नुसते विलवर न भरतां यशोदावाईनें कांहीं काळ्या वांगड्या व कांहीं विलवर भरले. काशी आनंदीवाईपार्शीं शिकत बसली होती. तिला वांगड्या भरावयाच्या होत्या, ह्मणून ती खालीं आली. ज्या दिवशीं ती कीर्तनास गेली होती, त्या दिवशीं तिनें एका मुलीच्या हातांत कांहीं चमत्कारिक विलवर पाहिले होते. तशा प्रकारचे विलवर तिच्या मनांतून भरावयाचे होते. कासारापार्शीं तसले नव्हते, ह्मणून ते घेऊन येण्यास तिनें सांगितलें. तो ते घेऊन आला. त्यांची किंमत फार होती, ह्मणून तिनें आईस विचारलें. यशोदावाईनें तीस सांगून पाठविलें कीं, इतक्या किंमतीचे विलवर आपणास नकोत; कांहीं वांगड्या व कांहीं विलवर भर, ह्मणजे झालें. हें ऐकून काशीची मर्जी गेली. तिनें रागारागानें नुसत्या वांगड्याच भरल्या व ती खालींच बसली. ही गोष्ट यशोदावाईस समजली. ती आनंदीवाईपार्शीं घरांतिल स्वच्छतेच्या संबधानें बोलत होती. काशीस वेळ फार लागला, ह्मणून आनंदीवाईनें बाळ्यास तीस

बोलवायास सांगितलें. काशी रुसली होती, हणून ती वाळ्याशीं कांहीं एक बोलली नाहीं. वाळ्या तसाच वर गेला. काशी त्याचे मागोमाग गेली व मुकाब्यानें वसली. तीस पाहून वाळ्या हणाला, ताई, तूं येणार नव्हतीस ना ? काशीनें कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं.

आपण काशीस वांगड्या व विलवर भरावयास सांगितलें असून तिनें फक्त वांगड्या भरल्या, हें पाहून यशोदाबाई तीस रागें भरूं लागली. तेव्हां आनंदीबाई हणाली, काशीनें नुसत्या वांगड्या भरल्या यांत काय विघडलें ? यासाठीं तीस रागें भरावें, असें मला वाटत नाहीं. विलवरांपासून स्त्रियांस मोठें भूषण असतें व नुसत्या वांगड्यांपासून कमी असतें, असा माझा समज नाहीं. सुशीलता व स्वकर्तव्याविषयीं दक्षता हे स्त्रियांचे मोठे अलंकार होत. हे विलवराप्रमाणें कधीं पिचत नाहींत.

यशोदाबाई.—काशीनें नुसत्या वांगड्या भरल्या याबद्दल मी तीस रागें भरलें नाहीं. हातांत नुसत्या वांगड्या असल्या हणजे, स्त्रियांची प्रतिष्ठा कमी होते, असें नाहीं. हणूनच मीं नुसते विलवर भरण्याचें सोडून दिलें आहे. काशीनें परवां एका मुलीच्या हातांत विलवर पाहिले. तिला तसले भरावयाचे होते. ते तिनें कासाराकडून मुद्दाम आणविले. त्यांस किंमत फार पडूं लागली. परंतु पोरीचा नाद हणून कांहीं वांगड्या व कांहीं विलवर तीस भरावयास सांगितलें. पण तिनें रागा रागानें नुसत्या वांगड्या भरिल्या, हणून मला राग आला.

आनंदीबाई.—मग बरोबर आहे. मुद्दाम कासारास परत लावून काशीनें विलवर आणिले हें चांगलें केलें नाहीं; व तिनें तुमचें ऐकिलें नाहीं, हें तर फारच अयोग्य केलें. दुसऱ्या स्त्रियांच्या हातांत चमत्कारिक विलवर पाहून तसले भरण्याविषयीं

इच्छा करणें चांगलें नाहीं. आज चमत्कारिक विलवर भर-
प्याची इच्छा झाली; उद्यां सुंदर व तरतऱ्हेचीं फुलें डोक्यांत
घालण्याची इच्छा होईल; परवां मोत्यांचे काप असावेसे वाट-
तील. तात्पर्य, ही हौस केव्हां पूर्ण होईल हें सांगतां येत नाहीं.
हीं सर्व, चैनी व निरुद्योगी वायकांचीं सोंगें आहेत. चैनी वा-
यकांस निरनिराळ्या प्रकारचे डागिने घालून नटण्यांतच मोठें
भूषण वाटतें. खऱ्या भूषणाकडे त्यांचें लक्ष नसतें.

यशोदाबाई.—मलाही अलीकडे डागिने घालण्याचा कं-
टाळा येऊं लागला आहे. जी गोष्ट सदोदित निभावेल तीच
आपण करावी, असें मला वाटूं लागलें आहे. आपणापार्शीं
लाख पन्नासहजार रुपये असते, तर गोष्ट निराळी.

यशोदाबाई व आनंदीबाई ह्यांचें भाषण चाललें असतां
काशी उगीच वसली होती. तीस दोन गोष्टी सांगण्याची ही
संधि चांगली आहे, असें समजून आनंदीबाई मोठ्या गंभीर-
पणानें ह्मणाली, काशी, तूं सर्वांत मोठी, तूंच रुसून वसूं लाग-
लीस, तर माईस व बाळास काय नांवें ठेवावीं ? तूंच भिकार
गोष्टीसाठीं हट्ट धरून वसूं लागलीस, तर माई व बाळ त्याचप्र-
माणें करावयास लागतील. तुझा मुग्रणपणा, तुझ्या हातचीं
सुंदर चित्रें, तुझें उत्तम शिवणकाम व तुझें सुंदर अक्षर, हेच
तुझे विलवर, हेच तुझे गोठ, ह्याच तुझ्या सोन्याच्या वांगड्या व
हेच तुझे मोत्यांचे जवे. बाह्य अलंकारापेक्षां आंगचे गुणांची
योग्यता फार आहे, असें थोर स्त्रिया समजतात. दुसऱ्या का-
रागिरानें घडविलेले अलंकार आंगावर घालून भूषण मानणें हा
शहाणपणा, किंवा स्वतःच्या कृतीनें जे गुण संपादन केले अस-
तील त्यांविषयीं भूषण मानणें हा शहाणपणा ? सात आठ दि-
वसांपूर्वीं तूं, माई व शेजारच्या दुसऱ्या मुली फुगड्या खेळत

होतां. त्या वेळेस बांगड्या पिचून कांहीं कलागत झाल्याचें माझे कानावर आलें. त्याच वेळेस तुझी कानउघाडणी करावयाची होती; परंतु तुझें तुला वाईट वाटून तुझी संवय जाईल, असें मला वाटलें. आतां झिमा, फुगड्या, सागरगोटे, वगैरे खेळ खेळून धिंगाणा करण्याचे तुमचे दिवस आहेत का ? यांत तु-ह्यांला अद्याप गोडी वाटत आहे का ? तुला लोकांच्या घरीं नां-दावयाचें आहे, ही गोष्ट तुला माहीत नाही का ? सासू कशी मिळते, सासरा कसा मिळतो व नवरा कसा मिळतो, या विव-चनेंत तुझी आई असते; व तुला तर असले पोरखेळ सुचतात. असले पोरखेळ सासरच्या मंडळीस आवडत नाहीत, हें तुझे लक्षांत येत नाही, असें दिसतें. त्यांची सढळ नजर कमी अ-सते. असला प्रकार त्यांचे दृष्टीस पडला, तर ते आईला दोष देतील व मुलीला मोळा नाही असें ह्मणतील. तुला, सासरा तामसी मिळाला व सासू कजाग मिळाली, तर त्यांना असलें व-र्तन अगदीं खपणार नाही, इतकेंच नाही, तर तीं तुला घालून पाडून बोलतील; तुझ्या आईचा व काकाचा वारंवार उद्धार क-रतील; व तुला जाच होईल. सासू, सासरा व नवरा हीं स-मंजस असलीं, तरी त्यांसही हें वर्तन आवडणार नाही. तीं बो-लणार नाहीत; परंतु त्यांस वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाही. तेव्हां हट्ट धरून वसण्यांत, कांहीं जिन्नस मिळाली नाही ह्मणून रुसण्यांत, व असले पोरखेळ खेळण्यांत शहाणपणा नाही.

आनंदीचाईनें हा जो उपदेश केला त्याचा परिणाम हळू हळू दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला. काशीच्या वाईट खोडी हळू हळू जात चालल्या. स्वच्छ राहणें, स्वच्छ कपडे घालणें, कोण-तेहीं काम करणें झालें तरी तें टापटिपेनें करणें, हट्ट धरून न वसणें, व पोरकट खेळ खेळण्यांत वेळ न घालवितां उद्योग क-

रणें यापासून काय सुख होतें, हें तीस कळून येऊं लागलें. अशा रीतीनें कांहीं दिवस लोटले. आनंदीवाईचा लौकिक आसपास पसरत चालला. शेजारपाजारच्या बायका यशोदावाईच्या घरीं येऊं लागल्या व घटका घटका आनंदीवाईशीं बोलत वसूं लागल्या. त्यांबरोबर त्यांच्या मुलीही येत असत. पूर्वी सोंगट्या खेळण्यासाठीं अथवा गप्पा मारण्यासाठीं बायका येत असत; परंतु हा सर्व व-खेडा मोडून जाऊन त्या निराळ्या प्रकारच्या गप्पा मारण्या-साठीं व निराळ्या प्रकारच्या कर्मणुकीसाठीं येत असत. त्यांपैकीं कांहीं कुचेष्टाही करण्याचे हेतूनें येत; परंतु आनंदीवाई व यशो-दावाई त्या सर्वांचें आदरातिथ्य योग्य प्रकारें ठेवीत असत. त्यां-बरोबर बोलण्याचा कंटाळा करीत नसत. त्यांपैकीं कांहींची व-सण्याची तन्हा, आचावाचा बोलण्याची हौस, निष्कारण मो-ठ्यानें हसण्याचा प्रकार, ग्राम्य विषयावर बोलण्याची उत्कंठा, शेजाऱ्यापाजाऱ्याची निंदा करण्याविषयीं हौस, पोषाकाच्या सं-बंधानें कांहींचा डामडौल व कांहींचा घामटपणा, पदोपदीं अ-गवाई, हा मेल्यांनो, जळलं मेलं हे शब्द उच्चारण्याची लकव, मिथ्या बोलण्याविषयीं निःशंकपणा, त्यांबरोबर आलेल्या मुलांचा कलकलाट व धिंगाणा, न विचारतां जिनसा उचलून घेण्याची व चमत्कारिक वस्तु दृष्टीस पडली असतां ती मागण्याची त्यांची संवय, ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टी पाहून आनंदीवा-ईस वाटे कीं, स्त्रियांस शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांच्यांतील व त्यांच्या मुलांतील हे दोष नाहीसे होण्याचा कमी संभव आहे. हें शिक्षण ह्मणजे पुस्तकी ज्ञान, असें नाही. स्त्रियांस व पुरुषांस पुस्तकी ज्ञानाचा फार उपयोग होतो; परंतु एवढ्यानेंच त्यांचा कार्यभाग होत नाही; व एवढ्यानेंच तीं सुशिक्षित होत नाहींत हें ज्ञान, शिक्षणाचा एक भाग आहे; परंतु ज्यांस एवढेंच का

स्वच्छता

तें शिक्षण मिळालें आहे, त्यांस सुशिक्षित ह्मणणें, ह्मणजे सुशिक्षित या शब्दाचा संकुचित अर्थ करणें आहे. सुशिक्षित ह्मणजे ज्याला चांगली शिक्षा अथवा वळण लागलें आहे तो. ज्याच्या आंगां मनोनिग्रह व इंद्रियजय हे दोन गुण वास करीत आहेत, (ह्मणजे जो मनोविकारांचे आधीन नाही) जो कधीही 'निरुपाय' व 'निराश्रित' नाही, त्याला चांगलें शिक्षण मिळालें आहे व तो सुशिक्षित आहे असें समजावें. पुस्तकी ज्ञान, व्यवहारज्ञान व सदाचरण हीं शिक्षणाचीं मुख्य आंगें होत. हीं तिन्हीं ज्यांस आहेत तो सुशिक्षित या नांवास पात्र आहे. ज्यास हीं तिन्हीं नाहीत तो सुशिक्षित आहे असें मानणें चूक आहे. अशा प्रकारचें शिक्षण स्त्रियांस मिळाल्याशिवाय त्यांचे मुलांची व त्यामुळें समाजाची उन्नति होणार नाही. चार लोक आपले मुलगे अथवा मुली शाळेंत पाठवितात ह्मणून आपण पाठवावें, असें समजून खरा उपयोग व्हावयाचा नाही. असें करून स्वस्थ बसल्यानें इष्ट कार्य होणार नाही. नुसते पैसे खर्च करून इष्ट कार्य होणार नाही. उन्नति होण्यास मुलांचे आंगां एका प्रकारचें सामर्थ्य यावें लागतें. शरीर व मन अथवा बाह्य सजीव व निर्जीव वस्तु ह्यांच्या आधीन न होतां, त्यांस आपल्या आधीन करून त्यांपासून उपयोग करून घेण्याचें सामर्थ्य यावें लागतें. तात्पर्य, परवश न होतां स्वपराक्रमावर अवलंबून राहून पाऊल पुढें टाकण्याचें सामर्थ्य यावें लागतें. हें सामर्थ्य एक दोन दिवसांत येत नाही. हें बरेंच दिवसांच्या सतत अभ्यासानें प्राप्त होतें. हा अभ्यास लहानपणापासून चालू असला, तर पुढें जड वाटत नाही. हा अभ्यास करण्यास गृह ही उत्तम शाला आहे; ह्मणून सर्व शिक्षणापेक्षां गृहशिक्षणाची फार मातवरी आहे, असें आनंदीवाईस वाटलें.

स्त्रियांस हें शिक्षण जसें मिळावें तसें न मिळाल्यामुळें त्यांची अशी निवृष्ट स्थिति झाली आहे, हें पाहून तीस वाईट वाटलें. गृहशिक्षण ह्मणजे घरीं पुस्तकी विद्येचे संबंधाचें अथवा दहा पांच गोष्टींच्या संबंधाचें शिक्षण, तें नाहीं, तर स्वतःचे संबंधानें, ईश्वराचे संबंधानें, समाजाचे संबंधानें व राज्यव्यवहार संबंधानें जीं कर्तव्ये आमरणांत करावयाचीं, तीं करण्यास घरच्या ज्या शिक्षणाचा उपयोग होतो अथवा तीं करण्याविषयीं वीजरूपानें सामर्थ्य येतें, तें गृहशिक्षण असें आनंदीवाई समजत असे; व या समजुतीप्रमाणें तिचें वर्तन होतें. ज्या गृहशिक्षणापासून घरांतील मनुष्यें अथवा वस्तु सजीव दिसत नाहींत व त्यांपासून जो उपयोग व्हावयाचा तो वक्तशीर व व्यवस्थेनें होत नाहीं, त्या गृहशिक्षणाची ती मातवरी मानीत नसे. घरांतील प्रत्येक सजीव व निर्जीव वस्तूवर विचारी मनुष्याची नजर असून त्यास योग्य प्रकारचें वळण मिळालें आहे, असें ज्या शिक्षणावरून दिसतें, तें खरें गृहशिक्षण असा तिचा समज होता.

गृह हें लहानसें राज्य आहे. या राज्याची व्यवस्था करितां येणें हा स्थानिकस्वराज्यशिक्षणाचा व त्यामुळें राज्यव्यवस्थेच्या शिक्षणाचा ओनामा आहे. ज्यांस घरांतील घाणीपासून अथवा मुलांच्या घामट संवयींपासून किती अपाय होतो, स्वच्छतेपासून काय सुख होतें, कोंजट अथवा गैरसोयीच्या घरांपासून शरीरास काय त्रास होतो, खुलास व हवेशीर घरापासून काय सुख होतें, घरांतील जिनसांविषयीं टापटीप व व्यवस्थितपणा नसेल, तर काय त्रास होतो, घरांतील मंडळीकडून अथवा नोकर चाकरांकडून आपआपलीं कामें वेळच्या वेळेवर व्यवस्थित रीतीनें करवून न घेतलीं, तर काय नुकसान होतें, कोठें पैसा खर्च करावा व कोठें करूं नये, ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टी

ज्यांस चांगल्या माहीत नाहीत, त्यांचे हातून स्थानिकस्वरा-
ज्याची व्यवस्था चांगले रीतीने होणे कठीण; व स्थानिकस्वरा-
ज्याची चांगली व्यवस्था करितां येत नसेल, तर राज्यव्यवस्था
करितां येणे त्याहून कठीण, असा साधारण नियम आहे. हा
नियम लक्षांत आणून आनंदीबाईने घरांतील व्यवस्था ठेविली
होती. या व्यवस्थेपासून काय सुख होतें व काय फायदा होतो,
हें यशोदाबाईस कळून आलें होतें, ह्मणून या बाबतींत तिचें अ-
नुमोदन होतें, इतकेंच नाही, तर आनंदीबाईस तिची सर्व प्र-
कारें मदत होती. यामुळे यशोदाबाईचें घर हें कांहीं अंशीं
गृहशिक्षणाचें खरें शालागृह होतें, असें ह्मटलें तरी चालेल.

आहीं वर सांगितलेंच आहे कीं, शेजारपाजारच्या पुष्कळ
स्त्रिया आनंदीबाईकडे रोज येत. आनंदीबाई त्यांस वायफळ
गप्पा मारूं देत नसे. कांहीं तरी योग्य प्रसंग पाहून ती त्यां-
घरोघर उपयुक्त विषयावर बोलत असे. तिचा मुख्य विषय ह्म-
टला ह्मणजे, स्त्रियांनीं कसें वागावें, मुलांचें संगोपन कसें करावें
व त्यांस शिक्षण कसें द्यावें, हा असे. हा विषय सर्वास गोड
वाटत नसे; यामुळे प्रथम ज्या स्त्रिया गप्पा मारण्यासाठीं येत, त्या
येईतनाशा झाल्या.

एके दिवशीं यशोदाबाईची मैत्रीण आपल्या दोन मुलींसह सुं-
वईहून तिजकडे आली. ती घरची बरी होती. तिच्या नवऱ्यास
मोठा रोजगार होता. ती साधारण शिकलेली होती. तिच्या
मुलींसही बरेंच शिक्षण मिळालें होतें; यामुळे त्यांस अंमळसा अ-
भिमान वाटे. त्यांस वाटत असे कीं, दुसऱ्या मुलींस आपल्या
इतकें येत नाही. त्यांच्या आईचीही अशीच समजूत होती.
त्या मुली दिसण्याला सुंदर असत. त्यांची आई फार हौशी
असे; यामुळे मुलींना नटविणें, हें ती मुख्य काम समजत असे.

यशोदाबाईनें त्या सर्वांचें योग्य आदरातिथ्य केलें. जेवणखाण झाल्यावर यशोदाबाई व तिची मैत्रीण ह्या स्वस्थ सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगत बसल्या. बोलतां बोलतां मुलींच्या शिकण्यावरून गोष्ट निघाली. तेव्हां यशोदाबाईची मैत्रीण हणाली, मुलींच्या विद्याभ्यासाचे संबंधानें आह्मांस फार खर्च आला. माझ्या मनांतून मुलींना इंग्रजी शिकवावयाचें नव्हतें. परंतु अलीकडे मुंबईत मुलींना इंग्रजी शिकविण्याचा प्रघात पडल्यामुळें मुली इंग्रजी शाळेंत न पाठविल्या, तर लोक हंसतील हणून त्यांस शाळेंत पाठविण्याविषयीं मीं स्कार दिला. असें करण्यापासून त्यांस कांहीं फायदा होईल, असें मला वाटलें नव्हतें. परंतु आतां त्यांस कविता हणतां येतात, गातां येतें, वाद्यें वाजवितां येतात, तन्हतऱ्हेचीं लोंकरीचीं फुलें तयार करितां येतात, व इंग्रजींत बोलतां येतें.

हें ऐकून प्रथम यशोदाबाईस वाटलें कीं, आपल्या मैत्रीणीच्या मुलींच्या आंगीं चांगले गुण असले पाहिजेत. असें वाटण्यास दुसरें कारण असें होतें कीं, त्या मुली दिसण्याला तरतरीत दिसत व चुरचुर बोलत. परंतु हा ग्रह लवकरच नाहीसा झाला. तिच्या मैत्रीणीचें नांव रमाबाई होतें. रमाबाईच्या मुलींच्या बोलण्याचालण्यावरून यशोदाबाईस तेव्हांच कळून आलें कीं, आपल्या मुलींचें शिक्षण रमाबाईच्या मुलींच्या शिक्षणापेक्षां पुष्कळ बरें आहे. यास दुसरे दिवशीं प्रत्यंतरही आलें. रमाबाई व तिच्या मुली रोजच्या संवयीप्रमाणें दिवस बराच वर आल्यावर उठल्या. उठल्यावर घटका दोन घटका वेणीफणी करण्यांत व नटण्यांत त्यांचा वेळ गेला. जेवणखाण झाल्यावर त्या यशोदाबाईबरोबर बोलत बसल्या. त्यांचा मुख्य विषय डागडागिनें, पोषाक वगैरे हा होता. यशोदाबाईस त्याचा कं-

टाळा आला. परंतु कधीं नव्हत आपली मैत्रीण आपले येथें आलेली आहे, असें समजून ती तिजवरोवर बोलत बसली. रोजच्याप्रमाणें दुपारीं चार वाजतां शेजारपाजरच्या वायका आल्या. यशोदाबाई व आनंदीबाई त्यांबरोबर बोलत बसल्या. त्यावेळेस रमाबाई व तिच्या मुली, मधून मधून बोलत असत. आमच्या मुंबईस वाटेल तीं फळें मिळतात, आमच्या मुंबईस हवी ती जिन्नस मिळते, हें त्यांचें पालुपद चालत असे. आनंदीबाईनें त्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. साडेपांच वाजल्याबरोबर वाळ्या हणाला, मावशीबाई, साडेपांच झाले. वैल जुंपून ग्यानू विहिरीपार्शी उभा आहे. आही वागेंतील झाडांस पाणी घालावयास जाऊं का ? तुह्मी येतांना ? वाळ्याची उत्सुकता पाहून आनंदीबाई लागलींच उठली व परसांत गेली. तिच्या मागोमाग काशी व माई हातांत लहानशा कळश्या घेऊन गेल्या. ज्या वायका आल्या होत्या त्या उठून आपआपल्या घरीं गेल्या. स्वयंपाकीणबाई उठून आपल्या कामास लागली. मोलकरीण केरसुणी घेऊन माड्या झाडावयास गेली. दुसरा नौकर दारा पुढील जागा साफ करूं लागला. हें झाडणें आटोपल्यावर तो कुंडीतील पाणी घेऊन झारीनें रस्ता शिंपडूं लागला. हा सर्व प्रकार शांतपणें चालला होता. तें पाहून रमाबाईस व तिच्या मुलींस आश्चर्य वाटलें. रमाबाई यशोदाबाईस हणाली, आज तुमच्या येथें कांहीं गडबड आहे वाटतें ?

यशोदाबाई.—ही गडबड आमच्या येथें वारा मास असते.

रमाबाई.—वारा मास !

यशोदाबाई.—होय, वारा मास.

मुली.—वारा मास ! सकाळीं संध्याकाळीं सुद्धां !

यशोदाबाई.—होय.

मुली.—सकाळीं तर आह्मी सावकाश उठतो; नंतर सावकाश वेणीफणी करितों; संध्याकाळीं शाळेंतून आल्यावर कंटाळा येतो, ह्मणून गात वसतो, किंवा विलायतेहून वावानें आमच्याकरितां पियानो आणिला आहे, तो वाजवीत वसतो; व जेवणखाण आटोपल्यावर निजतो.

यशोदाबाई.—कांहीं दिवसांपूर्वी तुमच्याप्रमाणें माझी संवय होती; परंतु अलीकडे ती पुष्कळ मोडिली आहे. उशिरां उठण्याची व स्वस्थपणें वसून गप्पा मारण्याची आतां मला लाज वाटते; ह्मणून मीही वागेंत जाऊन मुलांबरोबर काम करितें. त्यामुळें मुलांस आनंद वाटून मलाही चांगली कर्मणुक होते व श्रम होऊन चांगली भूक लागते. अलीकडे डोकें दुखण्याचा अथवा पोट दुखण्याचा वगैरे माझा कांहीं बोभाटा नाही.

रमाबाई.—आह्मी असलीं कामें कधींही करित नाहीं. माझ्या मुलींना तीं कधींही आवडावयाचीं नाहींत. घरच्यांसही तीं आवडत नाहींत. आह्मांस त्यांचें नेहमीं सांगणें असतें कीं, हीं कामें गड्यामाणसांचीं आहेत. मलाही तसेंच वाटतें. असलीं कामें मुलींनीं केलीं, तर त्यांचा सुकुमारपणा नाही का कमी होणार ?

यशोदाबाई.—माझ्या मुलींना हींचशीं काय, परंतु असल्या प्रकारचीं दुसरीं कामें करण्यास मोठी हौस वाटते. या कामांमुळें त्यांचा सुकुमारपणा कमी न होतां त्यांच्या तोंडावर उलट जास्त टवटवी दिसत आहे.

रमाबाई.—ह्मणजे ?

यशोदाबाई.—ह्मणजे काय ? मला प्रथम तुमच्याप्रमाणें वाटत होतें. परंतु अनुभवावरून माझी समजूत निराळी झाली आहे. नुसत्या सुकुमारपणापेक्षां शरीरप्रकृति साफ असणें चांगलें, असें मला वाटूं लागलें आहे. वागेच्या संबंधानें अली-

कडे मजकडेही कांहीं कामगिरी असते. अलीकडे काम करण्याचें मला कांहींच वाटत नाही. उलट, काम करित नवसलें तर कंटाळा येतो. तुहांस या गडबडीचें जितकें आश्चर्य वाटतें, तितकें आह्मांस वाटत नाही. ही आमचे पाठांतली आहे, ह्मणून ही गडबड आहे, असें आह्मांस वाटत नाही. सर्व कामें व्यवस्थितपणानें व्हावीत ह्मणून आनंदीबाईनें मुलांच्यामागे रोज क्रम लावून दिला आहे. त्याप्रमाणें मुलांचें वर्तन असतें.

मुली.—तो कोणता ?

यशोदाबाई.—आनंदीबाई पहाटेस साडेचार वाजतां उठतात. त्यामुळें नोकर चाकर त्यावेळेस आपोआप उठतात. पांच वाजण्याचे सुमारास त्या मला व मुलांना उठवितात. मुलांचें मुखमार्जन वगैरे आटोपल्यावर तीं थोडा वेळ भजन करितात. सहा वाजल्याबरोबर बाळ्या घोड्यावर वसून रपेट करण्यास जातो, व सात वाजतां परत येतो. या वेळांत आह्मी वेणीफणी वगैरे उरकून घेतों. बाळ्या फिरून परत आल्यावर गाईचें धारोष्ण दूध पितो. नंतर आह्मी सर्वजण बागेंत जातो. मुलें आपआपल्या वाफ्यांतील केरकचरा काढून टाकितात. मी फुलें तोडून नंतर भाजी काढिते. हें काम संपल्यावर आनंदीबाई मुलांसह घरांत चोहोंकडून हिंडून येतात. पाणी टाकून पायखाना साफ झाला आहे किंवा नाही, गोठ्यांतील शेण व तबेल्यांतील लीद काढून तेथील सर्व जागा साफ केली आहे किंवा नाही, परसांतील व बागेंतील केरकचरा काढून नेमलेल्या ठिकाणीं टाकून दिला आहे किंवा नाही, घरांतील मोठ्या धुऊन साफ केल्या आहेत किंवा नाहीत, पुढलें अंगण झाडून त्यांत सडा टाकिला आहे किंवा नाही, स्वयंपाकघर, माजघर व माळ्या झाडून स्वच्छ ठेविल्या आहेत किंवा नाहीत, तात्पर्य, चोहोंकडे साफ

करून जेथल्या जिनसा तैथे ठाँवल्या आहेत किंवा नाहोंत, हे त्या पाहून येतात; व मुलांकडून आपआपल्या खोल्यांतील पुस्तके, चित्रे वगैरे साफ करवितात. या वेळांत मी डाळ तांदूळ वगैरे काढून तयारी करून ठेवितें. नंतर आह्मी सर्व जण स्नान वगैरे उरकून घेतों. या कृत्यास साडेआठ होतात. साडेआठ वाजल्यापासून साडेदहांपर्यंत मुलें शिकत बसतात व मी देवपूजा आटोपून घेतें व नारायणस्तोत्र ह्मणतें. अकरांचे सुमारास आ-

१—पूजा केल्यावर यशोदाबाई जें नारायणस्तोत्र ह्मणत असे, तें श्रीमच्छंकराचार्य ह्यांनीं केलेलें होय. हें स्तोत्र वाचकांचे माहितीकरितां येथें देतों:—

॥ नारायण नारायण जय गोविंद हरे ॥ नारायण नारायण जय गोपाल हरे ॥ ध्रु ॥ करुणापारावारा वरुणालयगंभीरा ॥ नारायण० ॥ १ ॥ घननीरदसंकाशा कृतकलिकल्मषनाशा ॥ नारायण० ॥ २ ॥ यमुनातीरविहारा धृतकौस्तुभमणिहारा ॥ नारायण० ॥ ३ ॥ पीतांबरपरिधाना सुरकल्याणनिधाना ॥ नारायण० ॥ ४ ॥ मंजुलगुंजाभूषा मायामानुषवेषा ॥ नारायण० ॥ ५ ॥ मुरलीगानविनोदा वेदस्तुतभूपादा ॥ नारायण० ॥ ६ ॥ बर्हिनिवर्हापीडा नटनाटकफणिक्रीडा ॥ नारायण० ॥ ७ ॥ जलरुहदलनिभनेत्रा जगदारंभकसूत्रा ॥ नारायण० ॥ ८ ॥ वारिजभूषाभरणा राजीवरुक्मिणीरमणा ॥ नारायण० ॥ ९ ॥ पातकरजनीसंहर करुणालय मामुद्धर ॥ नारायण० ॥ १० ॥ अघबकक्षय कंसारे केशव कृष्ण मुरारे ॥ नारायण० ॥ ११ ॥ हाटकनिभपीतांबर अभयं कुरु मे मावर ॥ नारायण० ॥ १२ ॥ दशरथराजकुमारा दानवमदसंहारा ॥ नारायण० ॥ १३ ॥ शरयूतीरविहारा सज्जनऋषिमंदारा ॥ नारायण० ॥ १४ ॥ विश्वामित्रमखत्रा त्रिविधपरा सुचरित्रा ॥ नारायण० ॥ १५ ॥ ध्वजवज्रांकुशपादा धरणीसुतसहमोदा ॥ नारायण० ॥ १६ ॥ जनकसुताप्रतिपाला जय जय संसृत्तिलीला ॥ नारायण० ॥ १७ ॥ दशरथवाग्धृतिभारा दंडकवनसंचारा ॥ नारायण० ॥ १८ ॥ मुष्टिकचाणूरसंहारा मुनिमानसविहारा ॥ नारायण० ॥ १९ ॥ वालिनिग्रहशौर्या वर-

मच्चें जेवण आटोपतें. नंतर मी व आनंदीबाई बोलत बसतो. कधी कधी त्या वर्तमानपत्रें वाचीत बसतात व मी झोंप घेतें. मुलें खेळतात, चित्रें अथवा नकाशे पाहतात, किंवा त्यांस वाद्य धेऊन दिलें आहे तें वाजवीत बसतात. एक वाजल्यापासून तों चार वाजेपर्यंत मुलें पुनः शिकत बसतात. मी वाचीत बसतें किंवा प्रपंचसंबंधी कांहीं काम करावयाचें असल्यास करतें. मुलें इकडे तिकडे पुनः खेळतात. बाळ्यासाठीं कांहीं पदार्थांचा संग्रह करून दिला आहे. त्याचे व्यवस्थेंत तो असतो. मुली कधी शिवणकाम व लोंकरीचें काम करितात, किंवा कधी मोरावळा, हलवा वगैरे जिनसा तयार करावयाच्या असल्यास त्या करीत बसतात. नंतर तीं फराळ करितात. साडेपांच वाजल्याबरोबर आह्मी सर्वजण पुनः वागेंत जाऊन झाडांना पाणी घालतो. हें आटोपल्यावर कांहीं वेळानें आमचें जेवण होतें. जेवणानंतर मुलें शतपावली करितात. हें होतें, तों साडेआठोंचा सुमार होतो. नंतर आनंदीबाई मुलांस वर्तमान पत्रांतील अथवा दुसऱ्या गोष्टी सांगतात. साडेनऊ वाजल्याबरोबर मुलें निजतात. आनंदीबाई व मी वाचीत बसतो. नंतर घरांत झाकापाक बरोबर झाली आहे किंवा नाही, कडी कुलपें लाविली

सुग्रीवहितार्या ॥ नारायण० ॥ २० ॥ मा मुरलीकरधीवर पालय पालय श्रीधर ॥ नारायण० ॥ २१ ॥ जलनिधिवंधनधीरा रावणकंठविदारा ॥ नारायण० ॥ २२ ॥ ताटिकामददलनाढ्या नटगुणविविधधनाढ्या ॥ नारायण० ॥ २३ ॥ गौतमपत्नीपूजन करुणाधनावलोकन ॥ नारायण० ॥ २४ ॥ सीतासंभ्रमहारा साकेतपुरविहारा ॥ नारायण० ॥ २५ ॥ अचलोद्धृति चंचत्कर भक्तानुग्रहतत्पर ॥ नारायण० ॥ २६ ॥ नैगमगानविनोदा रक्षमुतप्रह्लादा ॥ नारायण० ॥ २७ ॥ भारतियतिवरशंकर नामामृतमखिलांतर ॥ नारायण नारायण जय गोविंद हरे ॥ नारायण नारायण जय गोपाल हरे ॥

आहेत किंवा नाहीत, व गुरांची व्यवस्था नीट झाली आहे किंवा नाही, हें पाहून सर्व बंदोबस्त करून आही निजतो. असा आमचा रोजचा क्रम आहे.

रमाबाई.—तुमचीं रोजचीं कामें पुष्कळ दिसतात.

यशोदाबाई.—होय, कागदावर पुष्कळ दिसतात; परंतु रोजच्या परिपाठामुळें तीं आह्मांस फारशीं वाटत नाहीत. प्रथम प्रथम त्यांचा मला फार कंटाळा वाटत असे; परंतु आतां कांहीं एक त्रास होत नाही.

रमाबाई.—तुही इतकीं कामें करितां, मग नोकरचाकर काय करितात ?

यशोदाबाई.—नोकरचाकरांस दिवसांतून फक्त दोन तीन तास विसावा सांपडतो; बाकी सारा वेळ त्यांस काम पुरवतें. ज्या वेळेस मी घरांत पाहत नव्हतें, त्या वेळेस त्यांस फार गमावयास सांपडे; परंतु हल्लींच्या व्यवस्थेनें त्यांस गमण्यास वेळ सांपडत नाही किंवा कुटाळ्या करण्यास सवड होत नाही. अलीकडे त्यांचीं गाव्हाणीं माझे कानावर येत नाहीत.

रमाबाई.—तुमच्या आनंदीबाईला तर विलकुल विसावा सांपडत नसेल. त्यांस इतक्या कामांचा उरक तरी कसा आहे, याचें मला नवल वाटतें.

यशोदाबाई.—आनंदीबाईस श्रम करण्याचें कांहींच वाटत नाही. त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, “उगीच स्वस्थपणें बसून गप्पा मारण्यांत अथवा अंधरुणावर स्वस्थ पडून राहण्यांत खरी विश्रांति नसून उद्योगवैचित्र्यांत आहे. मनुष्यास पुष्कळ कामें करावयाचीं असलीं, तरी, तो तीं कामें व्यवस्थेनें वेळचे वेळीं करूं लागेल, तर त्यास त्यांचें कांहींच वाटणार नाही. व्यवस्थितपणा व नियमितपणा हे दोन गुण मनुष्याचे आंगीं अवश्य असले पाहिजेत.”

अशा प्रकारें यशोदाबाई व रमाबाई ह्यांचें संभाषण वराच वेळ चाललें. आनंदीबाई व मुलें काम करून घरांत आलीं. यशोदाबाईनें आपल्या गृहस्थितीचें जें वर्णन केलें, तें रमाबाईस व तिच्या मुलींस खरें वाटलें नाहीं. मनुष्यानें आपणास इतकें बांधून घेऊन काम करावें, हेंही त्यांस पसंत पडलें नाहीं. तथापि, यशोदाबाईची गृहस्थिति आहे काय, हें स्वतः पाहण्याचें व गृहशिक्षणाचे संबंधानें आनंदीबाईचे विचार काय आहेत, हें समजून घेण्याचें त्यांचे मनांत आलें. परंतु मोठ्या पहाटेस उठावें कोणी, ही त्यांस पंचाईत पडली. शेवटीं मायलेकींचें असें ठरलें कीं, उठल्यावर जें पहावयाचें तें पाहूं; झोंप बुडवून पाहण्यांत अर्थ नाहीं.

दुसरे दिवशीं जेवणखाण आटोपल्यावर सर्व मंडळी एके ठिकाणीं बसली. त्या वेळेस रमाबाई यशोदाबाईस ह्मणाली, घरांतील तुमची व्यवस्था चांगली असते, असें मला समजलें, तर तुमचें घर कसें आहे तें आपण पाहूं. घर पाहण्याविषयीं रमाबाईनें इच्छा प्रदर्शित केल्यावर, यशोदाबाई हंसून ह्मणाली, माझे घर का नानाचा वाडा, का माणकेश्वराची हवेली, ह्मणून पहावयाची; माझे घर बोलूनचालून शेरावाशांचें; त्यांत काय पहावयाचें आहे? तथापि, तुमची मर्जी आतांच तें पाहण्याची असेल, तर माझी हरकत नाहीं. परंतु घरांत आनंदीबाईचे हातची सर्व व्यवस्था असल्यामुळे मजपेक्षां त्यांस विशेष माहिती आहे.

हें ऐकून आनंदीबाईस मोठें आश्चर्य वाटलें. ती ह्मणाली, यशोदाबाई, घराच्या संबंधानें तुमची समजूत कांहीं चमत्कारिक दिसते. मोठमोठाल्या हवेल्या मात्र पहाव्या, व शेरावाशांचीं घरे पाहूं नयेत, हें ह्मणणें मला विलक्षण वाटतें.

यशोदाबाई.—मला वाटतें माझे ह्मणण्याचा भाव तुम्ही

समजलां नाही. माझे ह्मणणे असे आहे कीं, आमचे घर मोठे भव्य नाही किंवा दिसण्याला शोभायमान नाही. माणकेश्वराचा अथवा नानाचा वाडा बांधून किती दिवस झाले आहेत ? परंतु त्याचा अद्याप कोपरासुद्धां ढळला नाही. असलीं घरे उन्हाळ्याला अथवा पावसाळ्याला जुमानीत नाहीत. तीं पिढ्यानपिढ्या टिकतात. एकदां बांधिलीं कीं दुरुस्तीचें नांव नको. त्यांतील भिंती किती मजवूत व तुळया किती जाड असतात ! मोरोवादादाचा अथवा नानाचा वाडा अथवा माणकेश्वराची हवेली तुझीं आंत जाऊन पाहिली असती, तर तुमचा समज निराळा झाला असता. बुधवारचा वाडा जळाला. तो तुमचे पाहण्यांत असता, तर तुझांस आश्चर्य वाटलें असतें.

आनंदीवाई.—कोणत्या एकाद्या व्यक्तीच्या घराच्या संबन्धानें बोलण्याची माझी इच्छा नाही. जे गर्भश्रीमंत आहेत त्यांविषयीं मला सध्यां बोलवावयाचें नाही. घराच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें तुमचा समज आहे, त्याप्रमाणें पुष्कळ लोकांचा समज आहे. लढ खांब व जाड भिंती यांची मी फारशी मातवरी समजत नाही; घरे एका पिढीला टिकतील किंवा पिढ्यानपिढ्या टिकतील याचें मी विशेष महत्त्व समजत नाही; किंवा तीं सुशोभित आहेत अथवा नाहीत, ह्याही गोष्टीचें मी विशेष कौतुक करीत नाही. जे लोक असल्या गोष्टीचें गौरव करितात ते चूक करितात; व जे त्यांप्रीत्यर्थच हजारां रुपये खर्च करून बसतात ते अविचार करतात, असें मला वाटतें. घराच्या भिंती जाड असाव्या व त्याचे खांब लढ असावेत; अथवा घरे तीन तीन मजले उंच असावीं ह्मणून त्यांची विशेष खटपट असावी, व त्यांत राहणारीं मुलें शरीरानें मजवूत व उंच असावीं ह्मणून तितका उद्योग नसावा; धोंडा, लांकूड व चुना पिढ्यानपिढ्या टिकावा ह्मणून उत्तम प्रकारची निवड

करावी व त्यांची मशागत चांगली करावी; तात्पर्य, घरे फार दि-
 वस टिकारवीत ह्मणून दूरदर्शापणा दाखवावा, व त्यांत जे नांदणारे
 त्यांस पिढ्यानपिढ्या टिकणारें शिक्षण देण्याविषयीं, व पिढ्यान-
 पिढ्या राहणारें सामर्थ्य त्यांमध्ये उत्पन्न करण्याविषयीं त्यांची
 दूरदृष्टि नसावी, ह्याहून आश्चर्य तें कोणतें ? मुलांकरितां घरे हा
 प्रश्न महत्त्वाचा किंवा घरांकरितां मुलें हा प्रश्न महत्त्वाचा ? लह
 खांब व जाड भिंती यांप्रीत्यर्थ जो उत्साह व पैसा खर्च करावयाचा,
 त्याच्या निम्मे जर मुलांचे ज्ञानावद्दल, आचरणावद्दल व शारी-
 रबलावद्दल खर्च झाला, तात्पर्य, या तिहींच्या योगानें आंगीं जें
 सामर्थ्य येतें, तें त्यांजमध्ये आणण्याविषयीं मुख्यत्वे उद्योग केला,
 उत्साह दाखविला, व पैसा खर्चिला, तर त्यांस व आपणांस फार
 सुख होईल; व त्यांचें व आपलें निरंतरचें कल्याण होईल.
 मुलांचे आंगीं सामर्थ्य असेल, तर तीं मोठीं झाल्यावर एक
 सोडून दहा मोठालीं घरे बांधतील; परंतु जर त्यांस संभाळण्याचें
 ज्ञान व जास्ती मिळविण्याचें शहाणपण नसेल, तर तीं आहे तें
 घालवून वसतील; मग जास्ती मिळविण्याविषयीं बोलावयास
 नको. आज शेंकडों घरांचा इतिहास पाहिला, तर बांधणारा एक व
 त्यांचा उपभोग घेणारा दुसरा, असें पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टीस पडतें.
 ह्यावरून मोठालीं घरे बांधूं नयेत, असें मी ह्मणत नाहीं. ज्यां-
 च्यापाशीं पुष्कळ पैसा आहे अथवा ज्यांस मोठे ऐश्वर्य प्राप्त
 झालें आहे ते खुशाल बांधोत; परंतु मध्यम स्थितीतील लोकांनीं
 लह खांब, जाड भिंती अथवा शोभा यांविषयीं जास्त काळजी
 घेणें व मुलांमध्ये सामर्थ्य उत्पन्न करण्याविषयीं वेफिकिर असणें
 अथवा कमी काळजी घेणें हें शहाणपणाचें नाहीं.

रमाबाई.—एकूण आजपर्यंत ज्यांनीं मोठमोठाल्या हवेल्या
 बांधिल्या आहेत ते सर्व वेडे, व ज्यांनीं लहान घरे बांधिलीं आ-

हेत ते शहाणे, असा तुमचे ह्मणण्याचा भाव दिसतो. मला वाटते की, घरासारख्या स्थावर मिळकतींत पुष्कळ पैसे घातले असतां एका प्रकारचा संचय होतो, व मुलांस पैसे लवकर उडवून टाकण्यास सवड नसते.

आनंदीवाई.—मोठाल्या हवेल्या बांधणारे शहाणे, किंवा लहान घरे बांधणारे शहाणे, याविषयीं तूर्त विचार करावयाचा नाही. माझे ह्मणणे एवढेंच आहे कीं, घरांत जीं मुलें नांदावयाचीं त्यांमध्ये सामर्थ्य येईल अशाविषयीं दूरवर नजर न देतां, व प्रथमपासून योग्य तजवीज करून न ठेवितां, जे माती व लांकूड ह्यांचे पिढ्यांविषयीं काळजी घेतात, त्यांचें वर्तन शहाणपणाचें नाही. प्रथम विचार नांदणाऱ्या मुलांचें शिक्षण व त्यांची शरीरप्रकृति ह्यांविषयीं होय. ही गोष्ट लक्षांत ठेवून जें आचरण करावयाचें तें शहाणपणाचें, व ज्या वर्तनानें या गोष्टीस बाध येतो तें अविचाराचें आहे.

हे विचार लक्षांत न आणितां घरे पिढ्यानपिढ्या टिकावीत ह्मणून जे पैशाचा चुराडा करितात, ते एक चूक करितात असें मला वाटते. ती हीं कीं, ते आपल्या कृतीनें आपल्या मुलांस बांधून टाकतात व त्यांस कमजास्त सोय करण्यास सवड ठेवीत नाहीत. जी सोय आपणांस बरी वाटते ती कदाचित् मुलांस बरी वाटणार नाही. ज्याप्रमाणें आचार विचार पोषाक वगैरे बाबतींत फेरफार होत चालला आहे, त्याप्रमाणें घरांच्या रचनेंतही फेरफार होत चालला आहे. असा फेरफार होणें हें स्वाभाविक आहे. परंतु पिढ्यानपिढ्या टिकणारीं घरे बांधून ठेविलीं ह्मणजे अर्थात् मुलांचे हातपाय बांधले जातात व कित्येक वेळां त्यांस गैरसोयीचे घरांत जन्म काढावा लागतो. ही गोष्ट चांगली नाही, हें कोणीही कबूल करील. आतां जें मी विशेष सां-

गत आहें तें केवळ घराच्याच संबंधानें सांगत आहें असें नाहीं. आपल्या एकंदर कृतीचे संबंधानें बोलत आहें. आपली प्रत्येक कृति नेहमीं शहाणपणाची असते, असें घेऊन चालणें हें कांहीं अंशीं साहस आहे; ह्मणून आपल्या कृतीनें आपल्या मुलांचे हातपाय निरंतर जखडून न टाकितां, त्यांस योग्य शिक्षण देऊन त्यांस योग्य दिसतील त्या सोयी करण्यास, व देश, काल, वर्तमान ह्यांस अनुसरून आचरण करण्यास सवड ठेवणें, हें विशेष शहाणपणाचें आहे असें मला वाटतें.

घरांत पैसा घातला असतां एका प्रकारचा संचय होतो, असें तुमचेंच ह्मणणें आहे असें नाहीं. पुष्कळ लोकांची अशीच समजूत असल्यामुळे ते घरांत पैसे घालून नंतर पस्तावा पावतात. याच संचयाविषयीं काय, परंतु एकंदर निरनिराळ्या प्रकारच्या संचयाविषयीं पुष्कळ लोकांची चमत्कारिक समजूत आहे. ओढाताण करून डागडागिन्यांत, घरांत, शेतांत अथवा व्यापारांत पैसा घातला, ह्मणजे आपण चांगला संचय केला व यामुळे आपण कृतकृत्य झालों, असें समजणारे पुष्कळ लोक दृष्टीस पडतात. परंतु खऱ्या संचयाविषयीं काळजी वाहणारे थोडे दृष्टीस पडावे हें आश्चर्य आहे. ज्यांच्यासाठीं आपल्या जीवाचा आटापिटा करून व केव्हां केव्हां पोटाला चिमटा घेऊन सोनेनाणें खरेदी करावयाचें, घरदार वांधून ठेवावयाचें, शेतवाडी संपादन करावयाची, अथवा उदीमव्यापार करावयाचा, जर शक्तिहीन, ज्ञानहीन व विचारहीन असतील, तर असल्या संचयापासून विशेष उपयोग आहे काय? प्रसंगीं असला संचय विशेष कामास देईल काय? यावरून असला संचय बिलकूल करूं नये, असें मी ह्मणत नाहीं. या संचयाची आवश्यकता आहे ही गोष्ट खरी आहे; या संचयावांचून व्यवहार चालावयाचा नाहीं

हैं खरें आहे; परंतु हा संचय पुढें मुलांच्या उपयोगी पडावा ह्मणून रात्रंदिवस कष्ट करून त्याचेच मार्गें न लागतां आरोग्य, शान, सद्वर्तन व प्रसंग पडला असतां त्यांतून पार पडून जाण्याचें सामर्थ्य ह्या गोष्टी मुलांमध्ये असण्याविषयी तजवीज केली, तर त्यांचें व त्यामुळें समाजाचें विशेष हित होणार आहे. शारीरिक व मानसिक बलसंचय हा प्रथम संचय होय. हा संचय मुलांजवळ असेल, तर थोडे दिवसांत तीं दुसऱ्या प्रकारचा संचय करितील. परंतु डागडागिने, घरदार, शेतवाडी वगैरे संचयानें आरोग्य, सद्वर्तन, उद्योगसातत्य, प्रसंगी धैर्य, व पैसा मिळविण्याचें शहाणपण वगैरे गुण येण्याचा संभव कमी असतो. मुलांच्या शरीरांत व मनांत सामर्थ्यसंचय करून ठेवणें, हा महत्वाचा संचय करणें आहे; हा हेतु मनांत धरून उद्योग करणें शहाणपणाचें आहे; हा हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं जो संचय जरूर आहे तो करणें श्रेयस्कर आहे. देशांत भांडवल पुष्कळ खेळूं लागलें ह्मणजे, व लक्षावधि रुपयांचा माल बाहेर जाऊं लागला ह्मणजे, अथवा देशांत येऊं लागला ह्मणजे, लोकांची स्थिति चांगली आहे, व देशाचा भरभराट आहे, असें समजणारे पुष्कळ लोक आहेत; परंतु येवढ्याच कारणावरून विशेष गौरव करणें ही कांहीं अंशीं चूक आहे. धनसंचय करणें तो प्रसंगी उपयोगी पडावा ह्मणून आहे. परंतु लोकांजवळ सामर्थ्यसंचय नसेल, तर लाखों रुपयांच्या घडामोडी होऊन लाखों रुपयांचा संचय झाला तरी त्यांस वस्तुतः प्रसंगी फारसा उपयोग होणार नाही. सामर्थ्यसंचय असेल, तर लोक प्रसंगांतून पार पडून जातील. हा संचय असेल, तर शिकंदर बादशाहा अथवा नेपोलियन, व जंगीझखान अथवा तैमूरलंग या सारख्या सत्तालुब्ध अथवा धनलुब्ध महत्वाकांक्षी लोकांस तो एकाएकी हरण करितां येणार नाही. जुलमानें अथवा आकस्मिक

गोष्टीने पैशाचा संचय हरण झाला अथवा सत्ता हरण झाली, तरी, लोकांत सामर्थ्यसंचय असेल, तर लोक थोडेच दिवसांत वर डोकें काढतील. इ० स० १७२० त साउथ सी ब्वलमुळें इंग्लंदांतील शेंकडों घरें धुळीस मिळालीं; परंतु थोडेच दिवसांत लोकांनीं डोकें वर काढिलें. इ० स० १८०६ त जीना येथें लढाई करून नेपोलियन बादशाहानें प्रशियन लोकांचा पाय लंगडा केला; परंतु त्यांनीं थोडेच दिवसांत डोकें वर केलें. इ० स० १८६४ शेअरच्या व्यापारामुळें मुंबईचे पुष्कळ व्यापारी धुळीस मिळाले; परंतु मुंबईची हल्लींची स्थिति पूर्ववत् होऊं लागली आहे. इ० स० १८७०।७१ त फ्रेंच व जर्मन लोक ह्यांमध्ये लढाई झाली. त्या वेळेस फ्रेंच लोकांपासून जबर खंडणी घेतली, हाणजे त्यांचा पाय लंगडा होईल, असें जर्मन लोकांस वाटलें; परंतु फ्रेंच लोक आतां पूर्वस्थितीवर आले आहेत. याचें खरें बीज पाहूं गेलें असतां या निरनिराळ्या लोकांचें सामर्थ्य हें कारण होय, असें आपणांस दिसून येईल. वरें, उलट पक्षीं हिंदुस्थान देशांतील शेंकडों जहागीरदार, इनामदार व संस्थानिक जे धुळीस मिळाले, त्यांपैकीं थोड्यांनीं वर डोकें केलें. याचें कारण हें कीं, त्यांत व त्यांचे पदरचे माणसांत जो सामर्थ्यसंचय पाहिजे होता तो नव्हता. अशा प्रकारचीं दोन्ही प्रकारचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत. या एकंदर हकीकतीचें तात्पर्य हें कीं, मुलांचे संबंधानें काय, समाजाचे संबंधानें काय, अथवा देशाचे संबंधानें काय, जी मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची, ती ही कीं, आंगीं सामर्थ्यसंचय पाहिजे. हा संचय ज्या मानानें असतो, त्या मानानें मुलांची अथवा समाजाची अथवा देशाची स्थिति बरी किंवा वाईट आहे असें समजावें. सामर्थ्यसंचय करून धनसंचय करून ठेविला, तर आपण कृतकृत्य आहों व आपण आपलें क-

तव्य केलें असें समजावें. सामर्थ्यसंचय करून न ठेवितां फक्त धनसंचय केला, तर आपलें वर्तन दोषास्पद आहे असें समजावें. हें तत्व लक्षांत न ठेवितां आपण वर्तन केलें, तर मुलें त्याप्रमाणें करितील व त्यांचें अहित होण्याचा फार संभव आहे. ह्मणून या गोष्टीचा आतां विशेष खुलासा करण्याचें कारण आहे. या गोष्टीचा इतका पाल्हाळ करण्यासाठीं हें स्थल नाही किंवा हा काळ नाही हें खरें आहे; परंतु वरील तत्व लक्षांत न आल्यामुळें किंवा त्याकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळें हजारों लोकांचें नुकसान झालें आहे; व हा चुकीचा समज कायम राहिल, तर पुढेंही नुकसान होण्याचा संभव आहे; ह्मणून वरील तत्वाची परिस्फुटता जितकी होईल तितकी करणें इष्ट आहे. मी तुह्यास, तुह्मी दुसऱ्यास, दुसऱ्यानें तिसऱ्यास, अशा रीतीनें सर्वत्र या तत्वाचा बोध करणें, हें आपणां सर्वांचें कर्तव्य आहे, असें मी समजतें.

घर हें गृहशिक्षणाचें शालागृह आहे. ह्यांत मुलांचा बहुतेक वेळ जातो. लहानपणापासून हें रात्रंदिवस त्यांच्या डोळ्यांपुढें असतें. हें शिक्षणाचें व सुखाचें एका प्रकारचें साधन असतें. जर ह्या साधनांत व्यंग आहे, तर शिक्षणाचे व सुखाचे साधनांत व्यंग आहे असें समजावें. तेव्हां घर बांधण्यापूर्वी प्रत्येकानें चांगला विचार केला पाहिजे. ज्यानें त्यानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें घर बांधावें, ही गोष्ट तर निर्विवाद आहे. परंतु ही ऐपत फक्त घरास लागणाऱ्या लांकूड व माती यांपुरतीच नाही, तर त्यासंबंधानें ज्या सोयी अवश्य पाहिजेत, त्यांत ज्या जिनसा अवश्य असल्या पाहिजेत, व त्या जिनसांची नेहमीं चांगली व्यवस्था ठेवण्यास जें सामर्थ्य पाहिजे त्याचाहि विचार करणें अवश्य आहे.

रमाबाई—एकूण ह्या गोष्टी लोकांस माहित नाहीत, असें तुमचें ह्मणणें आहे का ?

आनंदीवाई—ह्या गोष्टी पुष्कळांस माहित आहेत; परंतु ह्यांकडे त्यांचे दुर्लक्ष फार दिसून येते. कित्येक शहरांत अथवा खेड्यांत अशीं कांहीं घरे आहेत कीं, तेथें सूर्यदर्शन विलकूल होत नाही; कांहीं ठिकाणीं उन्हाळ्यांत दुपारीं शिजतें व रात्रीं जीव गुदमरतो, पावसाळ्यांत गळण्यानें जमिनीला ओल येते व आंग धरते, व हिवाळ्यांत थंडीनें हुडहुडी भरते; कांहीं ठिकाणीं घराला शौचकूप व मोऱ्या नाहीत, व असल्या तरी त्यांचा निकाल नाही; कांहीं ठिकाणीं वारानवारा चोवीस वर्षांत घरांचीं जळमंटे अथवा दुसरी घाण निघत नाही किंवा घरांत चोहोंकडे दिवे लावण्याची मारामार पडते; कांहीं ठिकाणीं निवांत वसून काम करीत हटले, तर सोय नसते; कांहीं ठिकाणीं घरे दिसण्याला शोभायमान असून त्यांतील सामान इतकें खराब असते व त्याविषयीं इतका अलगरजीपणा दिसून येतो कीं, त्याबद्दल घराला लाज वाटत असेल. ही शोचनीय स्थिति फक्त गोरगरिवांचे संबंधानें दृष्टीस पडती, तर त्याबद्दल त्यांस फारशी नांवे ठेवण्यास जागा नसती. परंतु ज्यांस ऐपत आहे व जे समजूतदार आहेत, त्यांचीही अशी स्थिति दिसून यावी, हें आश्चर्य आहे. अशा स्थितींत त्यांनीं जन्मचा जन्म काढावा व मुलांस घाणेरडें वळण लावून देऊन त्यांसही जन्म काढण्याची संवय लावावी, ही दुःखाची गोष्ट आहे. ज्यांस गैरसोयीपासून त्रास होत नाही, घाणीचें वाईट वाटत नाही, खराब सामानाबद्दल व अव्यवस्थितपणाबद्दल लाज वाटत नाही, ज्यांची घाण मेलेली आहे, गात्रें शिथिल झालीं आहेत अथवा बुद्धि मंद झाली आहे, त्यांच्या शरीरांत सामर्थ्य अथवा कुवत किती असणार आहे ? व त्यांचे मनाचा अर अथवा उत्साह किती असणार आहे ? लहान मुलें हींच पुढें मोठीं होणार. त्यांचें मत तेंच लोकमत

होणार; व त्या मताप्रमाणें पुढें सामाजिक व्यवस्था, स्थानिक राज्यव्यवस्था व राज्यव्यवस्था हीं असणार. या तीन प्रकारच्या संस्थांचीं सूत्रें ज्यांच्या हातीं असतात ते आपल्या इच्छेनुरूप लोकांस वळण लावितात; परंतु लोकमतांत जोर असला, ह्मणजे लोक आपणांस वाटेल त्या रीतीनें सुधारणा करावयास त्यांस लावतात. ज्यांच्या हातीं अधिकारपरत्वे सूरें आलीं असतात, त्यांचा लोकांस, व लोकांचा त्यांस, वचक असला पाहिजे; व परस्परांपासून परस्परांस मदत झाली पाहिजे. अशी स्थिति नसली, ह्मणजे खरी सुधारणा होण्याचा व लोकांस खरें सुख होण्याचा संभव कमी असतो. परंतु ज्या लोकमताचें बीजच कुजलेलें आहे अथवा ज्याचा कोंव निस्तेज व कुरटा आहे, तें लोकमत कमजोर असणार, हें सांगावयास नको. जांपावेतो लोकमत कमजोर आहे, तोंपावेतो त्याचें वजन पडण्याचा व लोकांच्या मनाप्रमाणें सुधारणा होण्याचा संभव कमी आहे. ह्मणून घाणीपासून, गैरसोयीपासून, अव्यवस्थेपासून, अलगरजीपणापासून अथवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टींपासून परिणामीं अहित होतें, हें मुलांस लहानपणापासून भासविलें पाहिजे. हा हेतु सिद्धीस नेण्यासाठी थोडा जास्त पैसा खर्च झाला असतां व्यर्थ व्यय झाला असें समजूं नये. स्वच्छता व व्यवस्थितपणा हीं आंगमेहनतीनें पुष्कळ अंशीं ठेवितां येतात. तेव्हां हीं ठेवण्याविषयीं गोरगरिवांची कुरकुर असण्याचें कारण नाही; व जे सुखवस्तु आहेत त्यांस तर विलकूल कारण नाहीं.

रमाबाई.—मग घरांत व्यवस्था असावी तरी कशी ? जर कांहीं नवीन असेल, तर आह्मी आपलेयेथें ठेवूं.

आनंदीबाई.—ही व्यवस्था कांहीं नवी आहे असें नाही. ही पुष्कळांस माहित आहे. लोकांची स्थिति निरनिराळी असते व त्यांचे व्यवसाय निरनिराळे असतात; ह्मणून एकच नियम

अथवा एकच व्यवस्था सांगतां येणार नाही. तथापि, जी व्यवस्था करावयाची, तिजपासून आरोग्यवृद्धि व सोय होऊन तिजपासून मुलांस शिक्षणही मिळण्याचा मार्ग असला पाहिजे. या संबधानें जास्ती खुलासा केला असतां तुह्मास कंटाळा येण्याचा संभव आहे. तुह्मास घर पहावयाचें आहे; तेव्हां तें पाहतां पाहतां तुमच्या नजरेस कांहीं गोष्टी येतीलच.

यशोदाबाई.—आपल्या घरांत दाखविण्यासारखें काय आहे ?

बाळ्या.—आई, माझी खोली पाहण्यासारखी नाही काय ? तींतील तसविरा, लहान यंत्रें, लहान हत्यारें, निरनिराळ्या पदार्थांचा संग्रह, पुस्तकें व पुस्त्या, हीं सर्व पाहण्यासारखीं नाहीत का ? मी आपल्या खोलींतील सर्व वस्तु दाखवीन.

काशी.—आई, आमचें शिवणकाम, लोंकरीचें काम, चित्रें, लिहून ठेवलेले धडे वगैरे आही दाखवूं. रोज आही काय करतां, याचें आही टिपण करून ठेविलें आहे. तेंही आही दाखवूं.

आनंदीबाई.—यशोदाबाई, मुलांच्या ह्या जिनसा पाहण्यासारख्या असून शिवाय घरांतील दुसऱ्याही गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. एकादें शहर पहावयाचें असल्यास तेथील फक्त चार भव्य व शोभायमान इमारती पाहून स्वस्थ न वसतां, तेथील लोक कसे आहेत, त्यांची स्थिति कशी आहे, त्यांचे आचार विचार काय आहेत, शहरांत स्वच्छता कशी आहे, लोकांच्या सोयीसाठीं, आरोग्यासाठीं व शिक्षणासाठीं काय व्यवस्था केली आहे; त्या शहराची पूर्वीची स्थिति कशी होती व हल्ली कशी आहे, तात्पर्य, लोकांची जी ऐपत आहे व त्यांजवळ जीं साधनें आहेत त्यांचा त्यांनीं कसा उपयोग केला आहे, हें समजून घेतलें

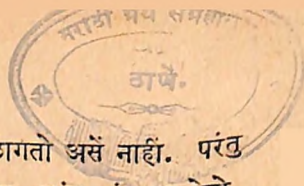
पाहिजे. हीच गोष्ट घरास लागू आहे. घरांतील जिनसा मौल्यवान असतील तर, अथवा शोभेच्या असतील तर, त्या पाहण्यास योग्य आहेत, हा समज चुकीचा आहे. ज्या जिनसांपासून अथवा व्यवस्थेपासून सुख होतं, बुद्धीचा विकास होतो व मनास बोध होतो त्यांची मातवरी फार आहे; मग त्या जिनसा फार किंमतीच्या असोत अथवा साधारण किंमतीच्या असोत. घर पहावयाचें, ह्मणजे घरांतील निर्जीव वस्तु मात्र पहावयाच्या असं नाही, तर घरांतील लोकांनीं जिनसांची व्यवस्था कशी ठेविली आहे, त्यांचें स्वतःचें आचरण कसें आहे, व त्यांनीं आपल्या ऐपतीप्रमाणें आपल्या उद्योगानें आपल्या आरोग्यासाठीं, आपल्या सोयीसाठीं व आपल्या एकंदर सुधारणेसाठीं काय केलें आहे, हें पाहणें अवश्य आहे. असो. आपला बराच वेळ या बोलण्यांत गेला. आपणांस दुसरीं कामें आहेत.

वर सांगितल्याप्रमाणें भाषण झाल्यावर आनंदीवाई परसांत गेली. त्यावेळेस घराच्या संबंधानें जी व्यवस्था केली होती ती तिनें रमावाईस दाखविली. ती ह्मणाली, घराच्या बाबतींत जी गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, तें होतां होईल तितकें करून घाणेरच्या ठिकाणीं अथवा दाट वस्तींत असूं नये. घर नदीच्या कांठीं अथवा तलावा जवळ असूं नये. तें दलदलीच्या ठिकाणीं अथवा खोल जागेंत असूं नये. होतां होईल तितकें करून तें उंचवट्याचे ठिकाणीं असावें. नदीचे कांठाजवळ घरें बांधण्याचा प्रघात वाईट आहे. चांगलें ठिकाण मिळण्यासाठीं दोन पैसे जास्त पडले, तरी हरकत नाही. चांगलें ठिकाण मिळण्यासाठीं पैसा खर्च करणें, हा अपव्यय होत नाही. एक वेळ घराला कमी शोभा असेल अथवा कमी सोय असेल तर चालेल; परंतु जर ठिकाण घाणेरडें असेल, तर घरांतील स्वच्छ-

तेच्या संबंधानें चांगली व्यवस्था ठेविली, तरी तिचा विशेष उपयोग होणार नाही. घरासभोंवतील दूषित हवेमुळें घरांतील हवा खराब होण्याची व आजार उत्पन्न होण्याची भीति राहिलच.

दुसरी गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, सर्व घर खुलास असावें, निजण्याचे जागेच्या संबंधानें विचार करितां घरांतील प्रत्येक इसमास सुमारे ४८ औरस चौरस फूट जागा सांपडेल अशी व्यवस्था असावी. कोंडमाऱ्यानें शरीरास अपाय होतो. स्वयंपाकघर, गोठा, तबेला व पायखाना हीं तर विशेषेंकरून खुलास असलीं पाहिजेत. कारण, हीं जरी एकदां स्वच्छ केलीं, तरी, त्यांतील हवा घाणीमुळें वारंवार दूषित होते. हीं खुलास असलीं, ह्मणजे ह्यांतील हवा कोंडून न राहतां प्रसरण पावते व चांगली हवा आंत येते. वरील चार इमारतींतील हवा दूषित होत असते, ह्मणून त्या वसण्याउठण्याचे जागेपासून थोड्या लांब असल्या तर बरें. ह्या लांब असल्या ह्मणजे धुरामुळें अथवा घाणीमुळें त्रास होणार नाही. घराच्या पुढच्या भागीं ह्या असण्यापेक्षां पिछाडीस असल्या तर चांगलें, हें समजून त्याप्रमाणें व्यवस्था केली आहे. ह्या सर्व गोष्टी दिसण्याला क्षुल्लक दिसतात; परंतु त्यांकडे दुर्लक्ष केल्यानें अखेरीस अहित होतें, हें लोकांचे लक्षांत येत नाही. कित्येक घरांत धुरापासून इतका त्रास होतो कीं, त्या त्रासामुळें स्त्रियांस शीण येऊन जेवण कमी जातें, त्यांचे डोळे खराब होतात व केव्हां केव्हां मेंदु खराब होऊन डोकें दुखू लागतें. पुष्कळ लोकांचा हा चमत्कार दृष्टीस पडतो कीं, घराप्रीत्यर्थ त्यांचे शेंकडों रुपये खर्च होतात; परंतु सर्व काटकसर मोऱ्या, गोठा, तबेला, पायखाने वगैरे वावर्तात असते; व या वेडेपणाच्या काटकसरीमुळें त्यांस नेहमीं त्रास होत असतो, तरी त्यांकडे त्यांचें दुर्लक्ष असतें. मोऱ्या थोड्या

रुंद व खोल करणें व त्यांतील सांडपाण्याचा निकाल करणें, त्याचप्रमाणें पायखाना विटाभातीचा न करितां चोहोंकडून दगडाचा करून पाणी टाकून स्वच्छ करण्यास सोय करणें, तवेल्याची व गोठ्याची जमीन खराब न व्हावी ह्मणून तींत मुरूम टाकून धुमसून सकत करणें व ती स्वच्छ करण्यासाठीं सोय करणें, ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टी करण्यास दोन चार हजार रुपये लागतात असें नाहीं. लोकांच्या घाणेरड्या संवयीची व वेडेपणाच्या काटकसरीची याहून मौज वाटते. दिव्याची घाण फार वाईट असते, हें प्रत्येकास माहीत आहे. दिव्याचे तेलांतील अंगार वायु (कारवान) व हवेंतील प्राणवायु (आक्सिजन) हें दिव्याचें जीवन होय; परंतु या दोहोंचे संयोगापासून अंगाराम्ल (करवानिक आसिद) उत्पन्न होतो. तो फार अपायकारक असतो. त्याची घाण फार असते, ह्मणून तिचा प्रसार न होतां ती वरचेवर परभारें जाईल अशी तजवीज करणें अगत्याचें आहे. परंतु याकडे थोडे लोक लक्ष देतात. कोनाड्यांतील दिवली जाऊन तिच्या ऐवजीं कंदील उंच टांगून ठेवण्याची, अथवा समई जाऊन तिच्या ऐवजीं लामण दिवा किंवा दुसरा दिवा उंच टांगून ठेवण्याची तजवीज होत नाहीं. त्याचप्रमाणें पायखान्यांतील पल्हाटीच्या अथवा तुन्हाटीच्या पाट्यांस रजा देऊन त्यांऐवजीं लोखंडाच्या दोणी (पाट्या) केल्या असतां व शौचकूपांत शोगडींत राख ठेवून ती, अथवा कोरडी भाती थोडथोडी प्रत्येकानें टाकीत गेलें असतां घाण कमी होईल. ज्याप्रमाणें वस्त्र पाण्याचें शोषण करितें, त्याप्रमाणें कोरडी भाती घाणीचें शोषण करिते. बहुत करून भातीचें दुर्भिक्ष नसतें, ह्मणून या कामी भातीचा उपयोग करण्यास हरकत असूं नये. या गोष्टी पुष्कळ लोकांस करितां

येण्यासारख्या आहेत. यांस फार खर्च लागतो असें नाही. परंतु त्या करणें लोकांच्या जीवावर येतें किंवा त्यांस कंटाळा येतो. अशा प्रकारच्या गोष्टी करण्यानें घाण कमी होऊन सहजगत्या शिक्षण देण्यास साधन होतें. असो. ही घाण सोडून आपण आतां बागेंत जाऊं.

असें ह्मणून आनंदीवाई बागेंत गेली व तिनें सर्व झाडे, वनस्पति वगैरे दाखविल्या. बागेंतील व्यवस्था पाहून रमावाईस व तिच्या मुलींस नवल वाटलें. मुली ह्मणाल्या, एकूण तुह्मांस भाजीपाला विकत घ्यावा लागत नसेल, किंवा फुलें वगैरे विकत घ्यावीं लागत नसतील, व यामुळें तुमचे बरेच पैसे वांचत असतील.

हें ऐकून आनंदीवाईनें उत्तर केलें कीं, भाजी व फुलेंच काय, परंतु या लहानशा वाडग्यांत जीं फळझाडे अथवा औषधिवनस्पति होण्यासारख्या आहेत त्या तुमच्या दृष्टीस पडतील. या वाडग्यांतील प्रत्येक झाड अथवा वनस्पति उपयोगाची आहे. दुतर्फा ठेविलेल्या कुंड्यांतील व पायरस्त्याचे वाजूंवरील झाडे मात्र शोभेकरितां लाविलीं आहेत. परंतु चित्रकला शिकवितांना त्यांचाही उपयोग होतो. बागेंतील झाडे केवळ उत्पन्नाकरितां लाविलीं आहेत असें नाही, तर आपल्या श्रमानें जिनसा तयार करण्याचें ज्ञान, व रोपें लहानाचीं मोठीं करण्याचें शहाणपण येऊन वनस्पतिशास्त्राचीं मूलतत्वे समजून सांगण्यास साधन असतें. रोपांचें संगोपन करण्यानें टापटिपेचें वळण लागतें; व वेळच्या वेळीं काम न केलें, तर काय तोटा होतो हें समजून येतें. दुसरें असें कीं, मुलांस व बायकांस एका प्रकारची कर्मणूक होऊन त्यांच्या मागे एक उद्योग असतो. झाडांच्या योगानें हवा थंड व शुद्ध होते; परंतु हे सर्व फायदे होण्यास आंग मोडून

थोडी मेहनत केली पाहिजे; झाडा खालचा केरकचरा काढून दाकिला पाहिजे; व त्यांस वेळचे वेळेवर बेताचें पाणी घातलें पाहिजे. झाडांपासून पुष्कळ फायदे होतात ही गोष्ट लक्षांत आणून मुलांकडून बागेची मुद्दाम व्यवस्था केली आहे. तुमच्या वरीं सोय असल्यास तुम्ही ही त्याप्रमाणें करावें अशी माझी इच्छा आहे. परंतु बागेत वाटेल तीं झाडें लावावयाचीं असें नाहीं. ज्याप्रमाणें दुसऱ्या कित्येक गोष्टींत निवड करणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें झाडांचे संबंधानें निवड करणें अवश्य आहे. कारण आपणांजवळ जागा थोडी असते, पैसे बेतावाताचे असतात व उपयोग तर चांगला करून घ्यावयाचा असतो. या बागेत झाडें वनस्पति वगैरे कोणतीं आहेत व त्यांचा उपयोग काय आहे हें सर्व टिपून ठेविलें आहे, व तें मुलांस माहीत आहे.

रमावाई.—या बागेत कोणतीं झाडें आहेत व त्यांचा काय उपयोग आहे हें मुलांस माहीत आहे ?

आनंदीवाई.—होय. काशी तर ही सर्व माहिती सांगेल.

रमावाईचे मुलांस हें खरें न वाटून त्यांनीं काशीस ही माहिती हणून दाखविण्यास सांगितलें; तेव्हां काशी आनंदीवाईस हणाली मावशीवाई, प्रत्येक झाडाची सर्व माहिती सांगूं किंवा काहीं थोड्या झाडांची माहिती सांगूं. आनंदीवाई हणाली कीं, तूं येथील सर्व झाडांची माहिती सांगूं लागलीस, तर कंटाळा येईल. कारण या बद्दलची माहिती पुस्तकांत आहे. लोक निरनिराळ्या झाडांचा काय उपयोग करितात हें सध्यां आपणांस नको आहे. तुम्ही त्यांचा काय उपयोग केला आहे व पुढें तुम्हांस काय उपयोग करितां येण्यासारखा आहे, हें थोड्या झाडांच्या संबंधानें सांग हणजे झालें.

आनंदीबाईने सांगितल्याप्रमाणे काशीने ती माहिती सांगितली. ती अशी:—आंब्याच्या पानांच्या आर्ही पत्रावळी करून ठेविल्या आहेत. पिकल्या आंब्याच्या रसाची साठी घातली आहे. हिरव्या आंब्याचा मुरंबा व लोणचें केलें आहे. हिरवे आंबे वाळवून त्यांची आंबोशी करून ठेविली आहे. चिंचेच्या ऐवजीं भाज्या वगैरे पदार्थांत तिचा उपयोग करितां येतो. आंब्याची कढी चांगली होते. वाळ्याला पांच सहा दिवसांपूर्वी आमांश झाला होता; त्या वेळेस तुहीं आंब्याची कोय दह्यांत वाटून दिली. आंब्याची छाया दाट असते; हणून तीं उन्हाळ्यांत सकाळीं केव्हां केव्हां आर्ही अभ्यास करीत वसतो.

आवळी.—आवळ्याचें लोणचें चांगलें रुचकर होतें. त्याचा मोरंबा पित्तावर चांगला, हणून तो तयार करून ठेविला आहे. लहान लहान आवळ्यांची आवळकठी औषधासाठीं करून ठेविली आहे.

कंवठ.—पिकलेल्या कंवठाचा गीर काढून त्यांत गूळ किंवा साखर घालून तो आर्ही केव्हां केव्हां खातो. हा पित्तावर चांगला. वाळ्याला तो फार आवडतो. आर्ही कंवठाची चटणी करितों किंवा रायतें करितों. तें खाण्याला फार रुचकर लागतें. थोडे दिवसांपूर्वी ग्यानूच्या सर्व आंगावर पित्त उठलें होतें; तेव्हां तुमच्या सांगण्यावरून त्यानें कंवठीचा पाला वाटून लाविला. त्या वेळेस त्याला गुण आला.

केळ.—केळीसारखीं उपयुक्त दुसरीं झाडे क्वचित् दृष्टीस पडतात. आर्ही हिरव्या केळ्यांची भाजी करितों. त्याचप्रमाणे केळफुलांची व कालाची भाजी करितों. फुलें गुंफावयास व पुडा बांधाक्यास सोपटें उपयोगीं पडतात. पानें जेवणाचे उपयोगीं पडतात. जखम झाली असतां केळीचा चीक उपयोगीं आहे.

पोटांत विष गेलें असतां कालाचा रस काढून घ्यावा, हणजे विष उतरतें. परंतु वैद्य मिळण्यासारखा नसेल किंवा चांगलें औषध संग्रहीं नसेल, तर हा उपाय करावा.

काशी नारिंगाविषयीं पुढें सांगणार, तों आनंदीबाई हणाली, काशी, पुरे कर. तुझ्या मैत्रिणींस कदाचित् कंटाळा येईल. हें ऐकून रमाबाईची मुलगी द्वारका हणाली, मला खरोखरच कंटाळा येत चालला होता. मला ह्यांत विशेष कांहींच वाटलें नाहीं. पुस्तकांतून ह्याहीपेक्षां पुष्कळ माहिती असते.

आनंदीबाई.—होय, पुस्तकांत याविषयींचशी काय, परंतु दुसऱ्या शेंकडों गोष्टींविषयीं माहिती दिलेली असते. परंतु ह्या माहितीचा उपयोग कसा करावा हें जर चांगलें समजलें नाहीं, तर काय उपयोग आहे? हातून जितकी क्रिया होऊन जाईल तितकें चांगलें. जीं साधनें आपणापाशीं आहेत त्यांचा उपयोग कसा करावा, हें जर आपणास माहित नाहीं, तर तीं असून नसून सारखीं आहेत. ज्या गोष्टी आवश्यक असून त्यांस करितां येण्यासारख्या आहेत, त्यांसाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहात बसण्यास त्यांस लावणें शहाणपणा नाहीं. ज्या गोष्टी त्यांस करितां येण्यासारख्या असून त्या करण्यास सोय आहे, त्यांचीच प्रथम त्यांस माहिती देऊन त्यांकडून त्या करवाव्या, हणजे त्यांस भरोसा वाटून दुसऱ्या गोष्टी करण्यास उमेद येते. नुसतें पुस्तकांत पुष्कळ आहे, एवढेंच समजून अथवा पुष्कळ पाठांतर करवून उपयोग नाहीं. जीं साधनें आहेत त्यांतून निवड करून त्या साधनांचा उपयोग करण्याचें शहाणपण आलें पाहिजे. पदार्थाविषयीं आतां काशीनें जी माहिती सांगितली ती दिसण्याला थोडी दिसते; परंतु ते पदार्थ तयार करतांना दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची माहिती होत असते, ही गोष्ट तुझ्या लक्षांत आली नाहीं. वागें-

तील फळझाडे, फुलझाडे, भाजीपाला व दुसऱ्या वनस्पति ह्या केवळ उत्पन्नासाठी लाविल्या नाहीत; ह्या केवळ शोभेसाठी नाहीत; ह्या केवळ हवेसाठी अथवा करमणुकीसाठी नाहीत; तर हे सर्व फायदे होऊन शिक्षण देण्यासाठी साधन असावे, ह्मणून ही झाडे लाविली आहेत. वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, व कृषिकर्म, हीं उपयुक्त शास्त्रे होत. या शास्त्रांचीं कांहीं मूलतत्त्वे लहानपणीं शिकविण्यास वाग हें चांगलें साधन आहे. लहान गर्भापासून मोठा मनुष्य होईपर्यंत कोणत्या गोष्टी कराव्या लागतात हें समजणें जितकें महत्त्वाचें आहे, तितकेंच वीं पेरल्यापासून मोठा वृक्ष होईपर्यंत काय केलें पाहिजे, रोपांचीं कोणकोणतीं रूपांतरें होतात वगैरे गोष्टी समजणें फार महत्त्वाचें आहे. ज्याप्रमाणें मनुष्यें नाकाच्या द्वारें श्वासोच्छ्वास करितात, त्याप्रमाणें झाडे पानांच्या द्वारें श्वासोच्छ्वास करितात. हवेंतील अंगाराम्ल वायूंचें पृथक्करण करून मनुष्यास उपयुक्त जो प्राणवायु तो तीं सोडून देतात, व आपण अंगारवायु ग्रहण करितात. मनुष्य जें अन्न तोंडाचे द्वारें ग्रहण करितो, त्याचें विक्लेदन पाण्यानें होऊन व त्यावर हवेचा व्यापार होऊन त्याचें रक्त बनतें, व तें सर्व शरीरांत खेळतें. त्याप्रमाणेंच झाडांना पाणी घातलें ह्मणजे, त्यांच्या मुळ्यांच्या आसपास जीं खनिज द्रव्यें असतात त्यांचें विक्लेदन पाण्यानें होतें व झाडांचें जीवन मुळ्यांवाटे त्यांस मिळतें. त्यावर हवेचा व्यापार होऊन रस उत्पन्न होतो. हा रस झाडांचें जीवन होय. हा रस ज्याप्रमाणें असतो त्याप्रमाणें झाडे जोरदार किंवा कुरटीं होतात. झाडे व मनुष्यें ह्यांचा परस्परांस फार उपयोग आहे, ह्मणून झाडांचें संगोपन करणें, हें केवळ मौजेसाठीं नाही, तर तें मनुष्याचें संगोपन करण्यासारखें आहे व तो एक शिक्षणाचा भाग आहे.

रमाबाई व तिच्या मुली ह्यांनीं नवलकोल, टोमाटो, करमगड्डा वगैरे भाजीपाला, कुंड्यांतून ठेविलेलीं झाडें, जाई, जुई, मोगरा, शेवती, बकूळ, पारिजातक वगैरे फुलझाडें, आम्र, नारिंगें, लिंबें, वगैरे फळझाडें पाहिल्यावर त्यांची नजर कपाशीच्या झाडांकडे गेली. तीं झाडें पाहून रमाबाई ह्मणाली तुझीं हीं झाडें कशाकरितां लाविलीं आहेत ? यांपासून शोभा तर कांहींच नाही. यापासून कापूस तो किती निघणार ?

आनंदीबाई.—माझ्या हिशेवानें कपाशीचें झाड तर वागेंतील इतर सर्व झाडांपेक्षां फार उपयुक्त आहे. आजकाल कपाशीचें महत्त्व किती आहे ? अलीकडे शेतकरी कपाशी फार पेरूं लागले आहेत, ह्मणून धान्य फार महाग झालें आहे; कपाशीवर त्यांस दोन पैसे मिळतात, परंतु हे पैसे ते उडवून टाकतात व अन्नास महाग होतात, असा कांहीं लोकांचा समज आहे. कांहींचें असें ह्मणणें आहे कीं, धान्यास भाव येणें, हें तर शेतकऱ्यांस चांगलें; मग कपाशी जास्त पेरिली ह्मणून काय झालें ? प्रस्तुत कपाशीच्या संबंधाचा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. मांचेस्टर येथील व्यापारी कपाशीचे व्यापारावर किती सधन झाले आहेत ? त्यांस काटनलार्ड ह्मणजे कपाशीचे स्वामी हें नांव प्राप्त झालें आहे. कपाशीचे मालावरील जकात उठवावी ह्मणून त्यांनीं दीर्घ प्रयत्न केला व ही उठवूं नये ह्मणून आर्झीही यत्न केला; परंतु आमचा प्रयत्न निर्फल झाला, हें ध्यानांत येतें. येथे जीं कपाशीचीं झाडें लाविलीं आहेत, तीं बोटवाती अथवा फुलवाती यांसाठीं कापूस मिळावा, ह्मणून लाविलीं नाहीत. मुलांस हगवण झाली असतां कपाशीचीं बोंडें उपयोगीं पडतील, ह्मणून हीं झाडें लाविलीं नाहीत. हीं लावण्यांत माझा हेतु निराळा आहे. कपाशी मुख्यत्वेन तीन ठिकाणीं फार होते. अ-

मेरिका खंडांत युनायटेडस्टेट्स देशामध्ये, आफ्रिका खंडांत मिस्र देशामध्ये व आशिया खंडांत हिंदुस्थान देशामध्ये. परंतु आमच्या कापसाची फारशी मातवरी समजत नाहीत. आमच्या कापसाची उत्तम वस्त्रे होत नाहीत; कारण यंत्राने ह्या कापसाचे वारीक सूत निघत नाही असा बोभाटा आहे. आमचा कापूस साधारण वस्त्रे करण्यास किंवा चांगल्या कापसांत मिसळून मग त्याची वस्त्रे करण्यास उपयोगी पडत आहे; व ही वस्त्रे इकडे येत आहेत. या स्थितीमुळे दरसाल लक्षावधि रूपयांचे नुकसान होत आहे. याविषयी वेळेवर विचार केला नाही, तर पुढेही नेहमी नुकसान होण्याची भीति आहे. जाडी-भरडी वस्त्रे वापरून निर्वाह करित जा, असे नुसते सांगून उपयोग नाही. असा प्रयत्न अनेक वेळां ठिकठिकाणी केला होता; परंतु तो निर्फळ झाला. आतां चांगला कापूस तयार करून उत्तम वस्त्रे तयार करण्याची उमेद वाळगिली पाहिजे. चांगला कापूस तयार करण्यासाठीं अनेक ठिकाणी अनेक वेळां प्रतीति केली पाहिजे. ज्यांस सोय आहे त्यांनी प्रतीति करण्याचे हेतूने आपले घरी कपाशीचीं झाडे लाविली पाहिजेत; व कापसाचे निरनिराळे नमुने जमवून कसकसे सूत निघते हें पाहिलें पाहिजे. या कामांत एक दोन वर्षे यश येणार नाही; कदाचित् दहा पांच वर्षांत येणार नाही; परंतु दहा वीस वर्षे ठिकठिकाणी असा यत्न केला असतां यश यावयाचें नाही असें नाही. प्रतीति करण्यास फार खर्च लागेल असें नाही. या गोष्टीचा छंद मुलांस लावला पाहिजे. हें समजून ही कपाशीचीं झाडे लाविली आहेत.

दुसरे असें की, कपाशीचे झाडे हें आमच्या मूर्खपणाचे स्मारक ह्मणून लाविलें आहे. आह्मी शहाणे होतो, परंतु आतां मूर्ख बनलों आहों, ह्याची आठवण नित्य असावी ह्मणून हीं

झाडें लाविलीं आहेत. आमचा देश सुधारलेला, आह्मी सुधारलेले व आमची सुधारणा प्राचीन, अशी बढाई मारण्यास आह्मी तयार असतो; आह्मांस कोणी आळशी ह्मटलें असतां अथवा उत्साहहीन ह्मटलें असतां अथवा दुर्बल ह्मटलें असतां त्यावर तुटून पडण्यास आह्मी तयार असतो; परंतु स्वपराक्रमावलयन हा गुण आह्मांत नसावा, आमची लज्जा राखण्याचें ज्ञान आह्मांस असूं नये, अन्न व वस्त्र ह्या दोन आवश्यक गोष्टींपैकीं वस्त्रासाठीं आह्मांस लोकांचे तोंडाकडे पाहण्याचा प्रसंग यावा, व हें वस्त्र तयार करण्याचें सामर्थ्य आह्मांस अद्याप येऊं नये, यापेक्षां मूर्खपणा तो कोणता ? आपले वाडवडील स्वपराक्रमानें आपलीचशी काय, परंतु दुसरे देशांतील लोकांचीही लाज राखीत. तेव्हां या दृष्टीनें ते शहाणे होते हें ह्मणणें बरोबर आहे. आह्मांस आमची स्वतःची लाज राखतां येत नाहीं, तर आह्मी दुसऱ्याची काय राखणार ? लोकांस बारीक सुताचें वस्त्र नेसण्याची हौस वाटावी; परंतु तीं तयार करण्यासाठीं हिंमत वाळगून व ईर्ष्या धरून नेटानें व एकोप्यानें अश्रांत श्रम करण्याची गोडी त्यांनीं मुलांमध्ये उत्पन्न करूं नये, किंवा त्यांना हौस वाटूं नये; त्यांनीं वडिलांची कीर्ति सांगत वसण्यांतच पुरुषार्थ मानावा हा मूर्खपणा नाहीं, तर दुसरा मूर्खपणा कोणता ? शेतकरी आपापल्या समजुतीप्रमाणें कसा तरी कापूस तयार करीत आहेत; त्यांसाठीं ओवडधोवड कापड कसें तरी तयार होत आहे; हें कापड ते वापरीत आहेत; त्यापासून त्यांस कमीपणा वाटत नाहीं; ह्मणून देशांत धनसंचय होत आहे. परंतु हौशी लोकांस उत्तम कापूस तयार करण्याचें ज्ञान नाहीं; तो तयार करून बारीक सूत काढण्याचें सामर्थ्य नाहीं; व ओवडधोवड वस्त्रें नेसण्याविषयीं व पांघरण्याविषयीं कमीपणा वाटतो; व सुं-

दर वखें नेसण्याची प्रतिष्ठा वाटून ते तीं वखें वापरतात व पैसे
 घालवून देशाचा तोटा करितात. तेव्हां अडाणी लोकांचें वर्तन
 शहाणपणाचें किंवा हौशी लोकांचें वर्तन शहाणपणाचें ? या
 ठिकाणीं मजूरी स्वस्त आहे व कच्चा माल उत्पन्न होत आहे;
 परंतु तोच माल बाहेर जाऊन यंत्रादि साधनांनीं निराळ्या रू-
 पानें येथें परत येत आहे व दरसाल लक्षावधि रुपयांचें नुकसान
 होत आहे. तेव्हां हौशी लोकांची हौस मुलांस भिकेस लावणार
 नाहीं काय ? हे लोक मुलांस भीक मागण्याचें शिक्षण देत
 नाहीत का ? तुम्ही कच्चा माल आम्हांस पुरवीत जा व आम्ही
 तुम्हांस त्याच मालाच्या जिनसा देत जाऊं असें ह्मणणें, ह्मणजे
 कांहीं अंशीं आम्ही खोवरें घेत जाऊं व तुम्हांस करवंटी देत
 जाऊं, असें ह्मणण्यासारखें आहे. हें ह्मणणें ह्मणजे कमी फाय-
 द्याचीं कामें तुम्ही करीत जा व जास्त फायद्याचीं आम्ही करीत
 जाऊं असें आहे. हा, पायावर धोंडा पाडून घेण्याचा व्यवहार
 आहे. ज्यांस हा हितकर श्रमविभाग वाटत असेल त्यांस तो
 वाटो. ज्यांस हें व्यापारस्वातंत्र्याचें खरें तत्त्व वाटत असेल
 त्यांस तें खुशाल वाटो. देशांत कच्चा माल तयार करण्याचीं
 साधनें असतां व मजूरीचा दर स्वस्त असतां दुसऱ्यास तो कृ-
 तीनें तयार करावयास लावून तो आपण वापरणें, हा हितकर श्रम-
 विभाग नाहीं. देशांतील कारखाने बाल्यावस्थेंत असतां व्यापार-
 स्वातंत्र्याचें तत्त्व लागू करणें श्रेयस्कर नाहीं. लहानपणीं मुलां-
 विप्रयीं काळजी न घेतां व त्यांचें संगोपन न करितां त्यांस स्वा-
 तंत्र्याचें तत्त्व लागू करणें चांगलें नाहीं; कारण त्यांचे आंगीं सा-
 मर्थ्य नसल्यामुळें त्यांस टिकाव धरितां येत नाहीं. त्यांस स्वा-
 तंत्र्यापासून लाभ न होतां त्यांची हानि मात्र होण्याची भीति
 असते. हीच गोष्ट बाल्यावस्थेंत असणाऱ्या व्यापारास अथवा

कारखान्यांस लागू आहे. व्यापारस्वातंत्र्यामुळे स्पर्धा उत्पन्न होते व फायदा होतो हें खरें आहे; परंतु ज्यांमध्ये स्पर्धा उत्पन्न करावयाची, त्यांची बरोबरी असली पाहिजे. ज्या बाबतींत स्पर्धा करावयाची त्यांत आह्मी मागसलेले व तुम्ही पुढें सरसावलेले; तुम्ही घोड्यावर, आह्मी पायीं; तुम्ही यंत्रादि साधनांनीं सशस्त्र, आह्मी हतवीर्य व निःशस्त्र; अशी स्थिति असतां तुमची आमची बरोबरी कशी होईल ? आह्मी बरोबरी करावयास लागलों असतां आमचा मात्र तोटा होईल व तुमचा फायदा होईल. तुमची बरोबरी करावयास जीं साधनें आह्मांपाशीं पाहिजेत तीं सध्यां आमचेपाशीं नाहींत; तेव्हां सध्यां व्यापारस्वातंत्र्याचें तत्त्व लागू करणें हें आह्मांस हितावह नाहीं. कापसाचे संबंधानें आह्मांस सोय आहे, लोखंडाचें संबंधानें तुम्हांस सोय आहे; ह्मणून कापसाचा माल आह्मी तयार करून तुम्हांस पुरवितों, लोखंडाचा माल तुम्ही देत जा. तुम्ही कोळसा द्या, आह्मी गहू व तांदूळ देतो. तुम्ही चहा द्या, आह्मी निळी देतो. तुम्ही स्टेशनरीचें सामान द्या, आह्मी वनस्पतींचीं औषधे देतो. तात्पर्य, ज्या जिनसांची सोय आमचेपाशीं आहे, त्या आह्मी देतो; ज्यांची सोय तुम्हांस आहे त्या तुम्ही द्या. अशा समजुतीवर तुम्ही आह्मी व्यवहार करूं; व अशा समजुतीवर परस्परांस मदत करूं. असें होत नसेल, तर व्यापारस्वातंत्र्याचे तत्त्वाप्रमाणें चालण्याची आमची इच्छा नाहीं. ह्याबद्दल अर्थशास्त्रकार आह्मांस मूर्ख समजोत, मुत्सदी आह्मांस वेडे ह्मणोत, व व्यापारी नांवे टोवोत. त्यांकडे लक्ष देण्यांत फायदा नाहीं. साधनें असतां जोंपावेतो देशांतील लोक कच्चा माल परदेशास पाठवून कृतीनें तयार केलेला माल घेत आहेत, व कारखान्यांचा फैलाव न करितां शेतीकडेच जास्त लक्ष देत आहेत, तों-

पावेतों त्या देशाची उन्नति कधीही व्हावयाची नाही. या सर्व गोष्टी लक्षांत ठेवून त्या धोरणानें बोध करणें हें अगत्याचें आहे. अशा प्रकारें बोध करणें, हें व्यापारशिक्षणाचा ओनामा शिकविणें आहे. हा ओनामा मुलांकडून घट्ट करून घेतला पाहिजे. हें बाळकडू प्रत्येक आईनें आपले मुलांस पाजिलें पाहिजे. या तत्त्वाचा बोध मुलांस करून त्यांचे मनास व त्यांचे उद्योगास वळण देणें हें पालकाचें कर्तव्य आहे. ही गोष्ट लक्षांत ठेवून अमेरिकन लोकांनीं सांप्रत व्यापारस्वातंत्र्याचें तत्त्व एकीकडे ठेविलें आहे व त्यांचा आतां भरभराट होत आहे. फ्रेंच लोकांस या तत्त्वाचें महत्त्व सध्यां वाटत नाही. जर्मन लोकांसही या तत्त्वाचा मोह तूर्त वाटत नाही. इंग्लंड देश सुधारलेला, तेथील लोक संपन्न व सामर्थ्यवान, तेथील कारखाने चांगल्या स्थितीत आहेत; असें असतां तेथील लोकसुद्धां या तत्त्वाप्रमाणें सर्वांशीं चालत नाहींत, तर आपल्या या देशांतील लोकांनीं या मोहक तत्त्वास भुलून वागणें हितावह नाहीं. कांहीं दिवस संगोपन याच तत्त्वाचें अवलंबन केलें पाहिजे. इंग्लंड, फ्रान्स, युनायटेडस्टेट्स व जर्मनी यांचा उद्योग आगगाडीचे वेगानें चालला आहे. त्यांच्या उद्योगप्रवाहाचे फांटे चोहोंकडे पसरत चालले आहेत. आपली तर बैलगाडी अद्याप सुटली नाहीं. बैलगाडीची गति फारच मंद असते. असल्या गतीनें मोठी मजल होत नाहीं. मोठी मजल केल्याशिवाय तर सोय नाहीं, अशी सांप्रतची स्थिति आहे. ही स्थिति लक्षांत आणून मुलांस त्याप्रमाणें शिक्षण दिलें पाहिजे. त्यांच्यामध्ये जागृति उत्पन्न केली पाहिजे. त्यांनीं कपाशीचीं झाडें लाविलीं पाहिजेत; त्यांच्या डोळ्यांपुढें कपाशीचे निरनिराले मासले ठेविले पाहिजेत, त्यांकडून यंत्रानें सरक्या काढून सूत काढविलें पाहिजे; यंत्रानें त्यांच्या गुंड्या तयार करविल्या

पाहिजेत. हीं यंत्रें व या संबंधीं लहान पुस्तकें हा त्यांचा खेळ, ही त्यांची कर्मणूक व हा त्यांचा उद्योग असला पाहिजे. सध्यां यांत्रिक शिक्षण देण्याचा क्रम चालू आहे. परंतु या शिक्षणावरच अवलंबून राहून उपयोगीं नाहीं. या शिक्षणास घरून प्रारंभ झाला असतां इष्टहेतु लवकर सिद्धीस जाण्याचा संभव आहे. दुसऱ्या लोकांनीं आपणांस जागे करून आपणांसाठीं सर्व तयारी करून ठेवण्यापेक्षां आपणच वेळेवर शुद्धीवर यावें व उद्योगास लागावें, हें शहाणपणाचें कृत्य आहे. दुसऱ्यांवर आतां वस्त्रांकरितां व आपली लाज राखण्याकरितां भार घालणें हा शहाणपणा नाहीं. युनायटेडस्टेट्स देशांतील लोक जागे होऊन उद्योगास लागले आहेत. ते अमेरिका खंडास कापसाचीं वस्त्रें पुरवितील. मिसर-देशीय लोक जागे होण्याची आशा दिसत नाहीं. तेव्हां आफ्रिका व युरोप खंडांस कोणी वस्त्रें पुरवावयाचीं हें, इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन व इटालिअन लोक आपसांत ठरवोत किंवा वाटेल तो घोटाला घालोत. या तिन्ही खंडांशीं सध्यां आपणांस कांहीं एक करावयाचें नाहीं. एकाहून एक वरचढ, एकाहून एक समर्थ महासमर्थ, अशा ह्या लोकांच्या खटपटींत या देशांतील गरीब लोकांनीं पडण्यांत हित नाहीं. आशिया खंड विस्तृत आहे व यांतील लोकसंख्या पुष्कळ आहे. हिंदुस्थानचे लोक आतां पाश्चात्य विद्येनें जागे होऊं लागले आहेत; तेव्हां आशिया खंडास वस्त्रें पुरविण्याची उमेद त्यांनीं पुन्हां बाळगावी हें चांगलें आहे. अशा प्रकारें वस्त्रें पुरविणें हा त्यांचा हक्क आहे. हा हक्क प्राचीन वडिलोपार्जित आहे. हा हक्क अद्याप मुदतीवाहेर गेला नाहीं. परंतु सुस्तीनें मुदतीवाहेर जाण्याची भीति आहे. यावद्दल मुलें दोषी होणार नाहींत. कारण, आईवाप वेळेवर जागे न होतां मुदत घालवून वस्त्रें लागले, तर

मुलांनीं काय करावें? याबद्दल प्रस्तुतचे आईबाप दोषी आहेत. आपल्या वाडवडिलांनीं आपल्या कर्तबगारीनें हा हक्क संपादन केला; व तो अडीच तीन हजार वर्षेपर्यंत चालविला. आपण उद्योग न करितां स्वस्थ बसलों, तर आपल्या सुस्तीनें आपण हा हक्क घालविला असा आपणांवर दोष येईल. आपणां-विषयीं जगाचें हसूं झालेंच आहे व वेळेवर आपण जागे होऊन स्वतः उद्योग केला नाहीं, तर आपली गणना पढत मूर्खीमध्ये होईल. हे विचार मनांत येऊन उद्योगास लागावें हें चांगलें असें मला वाटलें. उद्योगाचा सर्व भार पुरुषांवर टाकणें योग्य नाहीं. हा गाडा स्त्रिया व पुरुष या दोघांनीं मिळून लोटला पाहिजे. पुरुषांस पोटापाण्याची सोय पाहून व सार्वजनिक कामें करून सर्व भार उचलण्यास सवड होणार नाहीं. त्यांस बायकांनीं व मुलांनीं मदत केली पाहिजे. स्त्रियांचें मुख्य कर्तव्य गृहकृत्याची व्यवस्था पाहणें व गृहशिक्षण देणें हें होय. हें तर त्यांनीं केलेंच पाहिजे. त्यांचा हात नाजूक असतो व त्यांस सूत काढण्याची संवय असते; तेव्हां यंत्रादि साधनांची सिद्धता होईपर्यंत सूत काढण्याचें काम त्यांकडून चांगलें होईल; हणून तें काम त्यांनीं करावें व पुढच्या कामाची व्यवस्था पुरुषांनीं पहावी. सध्यां साधारण कापूस येथें पिकत आहे. त्यांतील सरक्या यंत्रानें काढण्याची व त्याचें साधारण सूत यंत्रानें काढून त्याची ओबडधोबड वस्त्रें यंत्रानें तयार करण्याची व्यवस्था सध्यां चालू आहे. हीं वस्त्रें लक्षावधि लोक वापरीत आहेत. ही व्यवस्था सध्यां ठीक आहे. हीं तूर्त विलकूल ढवळाढवळ करावयाची नाहीं. हल्लीं जो उद्योग करावयाचा, तो चांगला कापूस पिकवून त्याचें चांगलें सूत काढून त्याचीं चांगलीं वस्त्रें या देशांत तयार करविण्या-पुरता आहे. ज्यांस या उद्योगाचें महत्त्व वाटत आहे व ज्यांस

आपणांवर जबाबदारी आहे हें समजत आहे, त्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे हातीं हें काम कांहीं दिवस असलें पाहिजे; ह्मणजे या उद्योगांत यश येण्याचा जास्त संभव आहे. या उद्योगास फारसा पैसा नको, मेहनत पाहिजे; व ती शहणपणाची मेहनत पाहिजे. जरी थोडाबहुत पैसा लागला, तरी, तो देण्यास स्त्रियांनीं तयार व्हावें हें शहणपणाचें कृत्य आहे. लग्नकार्य, डागडागिने, धर्मादाय वगैरे वावर्तीत वेडगळ समजुती, व प्रपंचांतील उधळेपणा, यांमुळे शेंकडों स्त्रिया आपल्या नवऱ्यांकडून फाजील खर्च करवीत आहेत व आपले हसू करून घेत आहेत. जर त्या लग्नकार्यांत हौस कमी करतील, नटण्याचें सोडून देतील व काटकसरीनें खर्च करतील, तर त्यांस पैशाची मदत करितां येईल. हें करणें त्यांस अशक्य आहे असें नाहीं. कार्थेज व रोम यांमध्ये पुष्कळ वर्षांपूर्वी लढाई झाली. त्या वेळेस कार्थेज येथील स्त्रिया धनुष्याचे दोरीकरितां आपले केस देण्यास तयार होऊन त्यांनीं स्वदेशाचे रक्षणास सहाय्य केले. फ्रेंच व जर्मन यांमध्ये नुकतीच लढाई झाली; त्या वेळेस जबर खंडणीची रक्कम देण्यासाठीं फ्रेंच स्त्रिया आपले अलंकार देण्यास तयार झाल्या असें कोटें वाचल्याचें मला स्मरतें. आमच्या स्त्रियांनीं कधींच पुढें येऊं नये का ? त्यांनीं आपली हौस अडून कमी करूं नये का ? शहणपणानें खर्च करून त्यांनीं पैशाची मदत करूं नये का ? जर त्या ही मदत करण्यास तयार झाल्या, तर त्यांचा लौकिक नाहीं काय ? मुलांस निरंतरचें अन्नवस्त्र मिळावें ह्मणून आपणांस ज्या प्रिय वस्तु त्यादेखील सोडून देण्यास त्या तयार झाल्या, अशी त्यांची कीर्ति होणार नाहीं काय ? त्यांनीं मुर्खांस हा कित्ता घालून देऊं नये, तर दुसरा कोणता द्यावा ? सांप्रतचा काल शांततेचा आहे; राज्यकर्ते सुधारलेले आहेत; व

लोकही हळू हळू जागृत होऊं लागले आहेत. अशा वेळीं स्त्रियांनीं उत्साह दाखविला व मदत केली, तर हित होणार आहे. देशांत कारखाने वाढून धनसंचय होणें हें ज्याप्रमाणें लोकांस इष्ट आहे, त्याप्रमाणें तें सरकारासही इष्ट आहे. तेव्हां यास सरकाराकडून हरकत येईल हें मानणें बरोबर दिसत नाही. कारण, तसें असतें, तर मुंबई वगैरे ठिकाणच्या गिरण्या केव्हांच उधळून गेल्या असत्या. मतलबी या शब्दाचा जो वाईट अर्थ आहे, त्या अर्थानें सरकार मतलबी नाही. जे मतलबी आहेत ते मुख्यत्वे परदेशस्थ व्यापारी होत. त्यांची काय ती मुख्यत्वे आपणाविरुद्ध खटपट होणार, त्यांपासून काय तो अडथळा येणार व त्यांपासून काय ती भीति उत्पन्न होणार. कोणताही उद्योग, कोणताही प्रयत्न अथवा कोणतेंही काम करावयास लागलें असतां, त्याबद्दल कुचेष्टा करणारे व हरकती आणणारे असावयाचेच. प्रथम तिरस्कारबुद्धि, नंतर गैरसमज, नंतर तडजोड ह्या गोष्टी मोठ्या कृत्याचे संबंधानें घडून येतातच, असें यू. साहेबांनीं नुकतेंच बोलून दाखविलें, त्याप्रमाणें हा सर्व प्रकार होईल हें खरें आहे; परंतु त्याकडे लक्ष द्यावयाचें नाही. प्रतीतीचा काल जाईपर्यंत सरकार उदासीन राहिल, हें उघडच आहे. कारण, प्रतीति करण्यांत सरकारानें पैसे घालणें हें शहाणपणाचें आहे किंवा कसें, याबद्दल मतभेद आहे. हे सर्व विचार मनांत येऊन व राष्ट्रांतील स्त्रीपुरुषांमध्ये व विशेषेंकरून स्त्रियांमध्ये जागृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राष्ट्राची उन्नति होणार नाही, हें वाटून या उद्योगास आरंभ करावा असें मला वाटलें. या यत्नांत यश आलें तर उत्तम, नाही तर स्वकर्म करण्यास चुकणें शहाणपणाचें काम नाही, हें मला वाटलें. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून मी आपल्या मुलीस शिक्षण देण्याचा क्रम आरंभिला;

परंतु थोडेच दिवसांत पटकीचा उपद्रव होऊन मुलगी निवर्तली. ह्या दुःखाचा थोडा विसर पडल्यावर मुलास शिक्षण देण्याचें काम आरंभिलें. त्यास साधारण हत्यारांची व यंत्रांची बरीच माहिती झाली होती. परंतु इंग्लंडांत काय आहे व अमेरिकेंत काय आहे, हें पाहण्याचें घरच्यांचे मनांत आलें. मी मुलास घेऊन जावयास निघालें; परंतु वाटेंत तुफान होऊन मजवर हा प्रसंग गुदरला.

आनंदीबाईंवर जो प्रसंग गुदरला होता, त्याची तीस आठवण होतांच आपल्या पतीची व पुत्राची काय स्थिति असेल, हें मनांत येऊन तिच्या पोटांत कालवून आलें; तीस पुढें कांहींच बोलवेना; सर्व मंडळी स्तब्ध बसली; रमाबाई व तिच्या मुली चकित झाल्या; व काशी व माई यशोदाबाईंच्या तोंडाकडे पाहूं लागल्या. आनंदीबाईंचे डोळे पाण्यानें भरून आलेले पाहून बाळ्या रडूं लागला. कांहीं वेळ कोणीं कांहींच बोललें नाहीं. आनंदीबाईं शुद्धीवर आली. तिची नजर बाळ्याकडे गेली. तो रडतांना पाहून तिनें आपलें दुःख आवरून धरिलें व ती शांतपणें हाणाली, मजवर प्रसंग गुदरल्यावर मी यशोदाबाईंचे घरीं आलें. त्यांनीं माझा चांगला समाचार घेतला. त्या, वेळेस माझ्या उपयोगीं पडल्यावद्दल मी त्यांची ऋणी आहे. याप्रमाणें मी यशोदाबाईंचे घरीं आल्यावर पुढें काय करावें, हा मला विचार पडला. जनापवादाला भिऊन कोठें तरी तोंड लपवून बसावें व व्यर्थ कालक्षेप करावा, किंवा दुःख आवरून धरून आपणास जें उचित दिसतें तें करावें, असा विचार उत्पन्न झाला. शेवटीं, लोकापवादास भिऊन व्यर्थ दिवस घालविण्यापेक्षां आपलें स्वकर्म करणें हें श्रेयस्कर आहे, असें वाटून त्याप्रमाणें ह्या मुलांचे शिक्षणाचें काम मीं हातीं घेतलें व माझ्या मनांत जे विचार घोळत

होते त्याप्रमाणे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. यशोदाबाईची मला अनुकूलता असल्यामुळे व मुलांचे आंगीं ग्राहकशक्ति असल्यामुळे माझे प्रयत्नास थोडे यश येत चालले आहे. वरें, हें असो. याच विषयावर आपण बराच वेळ बोलत आहों. आतां दुसऱ्या गोष्टी पाहूं. असें ह्मणून आनंदीबाई घरांत गेली. तेथें पुरुषांकरितां व बायकांकरितां केलेल्या निरनिराळ्या न्हाण्या व मोऱ्या, आंग, तोंड व पाय पुसण्यासाठीं खुंट्यांवरून ठेवलेले निरनिराळे रुमाल, व स्नान झाल्यावर आंग गुंडाळून घेण्यासाठीं केलेले धावळीचे गरम कपडे, पिण्याचें पाणी ठेवण्याची जागा व भांडीं व तें गाळण्याचे रुमाल, भाजीपाला वाढण्यासाठीं केलेले चमचे, उन्हाळ्याकरितां दुपारीं वसावयाची जागा, धान्य वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेले डबे, उजेड पडण्यासाठीं सोई वगैरे गोष्टी दाखवून ती पुढें जावयास लागली; तेव्हां रमाबाई ह्मणाली, तुमच्या घरीं मला रुमालच फार दिसतात. ही एकंदर व्यवस्था करण्याचा तुमचा हेतु काय, हें मला बरोबर समजलें नाहीं. हें ऐकून आनंदीबाई ह्मणाली, यांत विशेष कांहीं नाहीं. मर्यादा राखण्यासाठीं निरनिराळ्या न्हाण्या व मोऱ्या केल्या आहेत. स्त्रियांस पुरुषांच्या न्हाणीकडे अथवा मोरीकडे जाण्याचें कारण पडूं नये व पुरुषांस स्त्रियांचे न्हाणीकडे अथवा मोरीकडे जाण्याचें कारण पडूं नये, ह्मणून अशी व्यवस्था केली आहे. अशी व्यवस्था नसली ह्मणजे उभयतांस संकोच उत्पन्न होतो. मर्यादा रक्षण करण्यासाठीं सोय करणें, ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. हिजविषयीं यत्किंचित्ही दुर्लक्ष करणें योग्य नाहीं, असें मला वाटतें. स्वच्छता ठेवण्याचे संबधानें पुष्कळ स्त्रियांचा व यामुळे मुलांचा अलगरजीपणा दिसून येतो. मुलें वाटेल त्या कपड्यांनें आंग अथवा तोंड पुसतात; कांहीं पदार्थ खाल्ला असतां तोंडावरून हात

फिरवून तोच हात आंगाला, किंवा जें वस्त्र सांपडेल त्याला पुसतात; नाक शिकरून शेंवूड कोपण्यांत अथवा भिंतीवर टाकित्तात; व हात आंगाला अथवा नेसावयाच्या वस्त्राला अथवा खांब्याला पुसतात. ह्या घाणेरड्या संवयी आहेत. ह्यांपासून दुसऱ्यांस किळस येते, ह्मणून मीं मुलांस अशी ताकीद दिली आहे कीं, स्नान केल्यावर आंगपुसण्याचे रुमालानें आंग पुसावें; कांहीं पदार्थ खाल्ला असतां हात धुवून तोंड पुसावयाचे रुमालानें तोंड व हात पुसावेत; एरवीं तोंड, नाक अथवा घाम पुसण्याचें कारण पडलें असतां जवळ असलेल्या रुमालानें पुसावें. यामुळें अलीकडे त्यांस स्वच्छतेचें पुष्कळ वळण लागलें आहे.

स्नान करण्याचा हेतु पुष्कळांस बरोबर माहीत नाही. स्नान केल्यानें आंग स्वच्छ होतें हें खरें आहे; परंतु त्यामुळें रक्त वाहिन्यांचा व्यापार जलद चालून शरीरांत उष्णता उत्पन्न होते, व हुशारी वाटते. जें पाणी रंध्रांच्या वाटे शरीरांत जातें त्याचा, व उष्णतेचा संयोग होऊन घाम उत्पन्न होतो. हा घाम जिरणें चांगलें नाही, ह्मणून स्नान केल्याबरोबर आंग गरम कपड्यानें गुंडाळणें चांगलें. असें केल्यानें घाम चांगला वेऊन शिरा मोकळ्या होतात; शरीर हलकें होतें; व स्नान बाधत नाही. क्रिया व प्रतिक्रिया या व्यापारानें पूर्वस्थिति प्राप्त होते, हें सर्वास माहीत आहे. स्नान करून घाम काढून टाकला असतां क्रिया व प्रतिक्रिया ह्या दोन्ही क्रिया होऊन शरीरास सुख होतें. हें समजून धावळीचीं वस्त्रें ठेविलीं आहेत. हीं सोंवळ्याओंवळ्याचेही उपयोगीं पडतात.

स्नान करण्याचा आणखी दुसरा हेतु आहे तो, व स्नान केल्यावर पुढें काय केलें पाहिजे हें, पुष्कळांस माहीत नाही. आपल्या शरीच्या त्वचेला हजारों रंध्रें आहेत. तीं इतकीं लहान

आहेत कीं, एका रुपयाला जेवढी जागा लागते, तेवढ्या जागेंत सुमारें २००० रंघें असतात. या रंघांच्या द्वारे शरीरांतील घाण बाहेर पडते. प्रत्येक दिवशीं सुमारें अर्घा तोळा विषकारक घाण बाहेर पडते. रंघें फारच लहान असल्यामुळें थोड्याशा बाहेरील घाणीनें तीं बुजतात व शरीरांतील घाणेरडा अंश बाहेर पडण्यास मार्ग सांपडत नाहीं. यामुळें केव्हां केव्हां खरूज होते, घाणेरडा अंश कपड्याला लागतो व त्रास होतो. यासाठीं हीं रंघें स्वच्छ व उघडीं ठेविलीं पाहिजेत. दोन तांबे पाणी डोक्यावरून घेऊन हें कार्य होत नाहीं. वाईट पाण्यानें स्नान करून कार्य होत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्यापासून नारू हा रोग होण्याची भीति असते. स्नान केल्यावर स्वच्छ रुमालानें आंग पुसणें व गरम कपड्यानें गुंडाळणें अवश्य आहे. गरम कपड्यानें आंग न गुंडाळितां तें उघडें ठेविलें असतां थंड वाऱ्यामुळें ताप येण्याची भीति असते.

पिण्याचे पाण्याविषयीं जितकी काळजी घ्यावी तितकी आपणांपैकीं पुष्कळ घेत नाहींत; यामुळें विकार उत्पन्न होतो. कमिटीनें पाणी आणून पुरवावें, ह्मणून कित्येक ठिकाणीं हजारों रुपये खर्च होतात; तें गाळण्याबद्दल शेंकडों रुपये खर्च होतात; परंतु त्याची पुढें चांगली व्यवस्था ठेवण्याविषयीं थोडकी तसदी घेण्यास लोक आळस करितात, हें आश्चर्य आहे. जेथून शहरांत पाणी आणावयाचें तेथून तें शहरांत येईपर्यंत ज्याप्रमाणें स्वच्छतेच्या संबंधानें व्यवस्था ठेवणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें शहरांत तें आणल्यानंतर त्याविषयीं काळजी घेतली पाहिजे. ही काळजी तोंडांत पाणी जाईपर्यंत पाहिजे. कारण, नोकर-चाकर अथवा बायका भांड्याचे संबंधानें अलगरजीपणा करितात. रस्त्यांतील जी माती वाऱ्यानें कौलांवर जाऊन घरांत

येते तिजमुळें, किंवा माळवदी घरें असल्यास जी माती पडते तिजमुळें, अथवा घरांतील केर, आगीची धग, धूर, कोंजट जागेंतील घाण, मोऱ्यांची घाण, घाणेरडीं मांडीं वगैरे गोष्टींमुळें, पाणी खराब होऊन विकार उत्पन्न होण्याचा संभव असतो; ह्मणून शहरांत स्वच्छ पाणी आणिलें ह्मणजे आपलें कर्तव्य संपलें असें न समजतां, तें स्वच्छ भांड्यानें आणून, स्वच्छ टिकाणीं स्वच्छ भांड्यांत व्यवस्थेनें ठेवून तें चांगल्या वस्त्रानें गाळून प्यालें ह्मणजे आपलें कर्तव्य संपलें असें समजावें. नुसतें स्वच्छ पाणी शहरांत आणून उपयोगीं नाहीं. कमेटीनें पाण्याची चांगली व्यवस्था ठेविली नाहीं, तर ती दोषास पात्र आहे; परंतु त्याबद्दल तिच्यावर डोळे वटारावेत व चांगलें पाणी आणिलें असतां आपण स्वतः कांहींच व्यवस्था करूं नये, हा शहाणपणा आहे काय ? स्वच्छता एकपक्षीं असून उपयोग नाहीं. लोकांनीं घरांत व कमेटीनें बाहेर, अशी उभयपक्षीं तजवीज असली पाहिजे. पाण्याचे बाबतींत फारच काळजी घेतली पाहिजे. आपलें शरीर पाणीमय आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. एकाद्या मनुष्याचें वजन १५० पाउंड भरलें, तर त्यांत ११० पाउंड पाण्याचा अंश आहे असें समजावें. आपण जें पाणी पितों, तें रक्तांत प्रवेश करितें व रुधिराभिसरण क्रिया चांगली चालते; ह्मणजे शरीराचे सर्व भागास रक्त मिळतें. जर आपण पाणी न प्यालों, तर रुधिराभिसरण चांगलें चालणार नाहीं; व घाणेरडें पाणी प्यालों तर अपाय होईल. कारण शरीरांतील रक्तवाहिन्यांपैकीं बहुतेक, केसापेक्षांही सूक्ष्म असल्यामुळें त्यांतून घट्ट रक्त प्रसरण पावणार नाहीं.

पाण्याचे संबंधानें जी गोष्ट सांगितली तीच धान्याचे अथवा

खाण्याचे दुसरे पदार्थांचे संबंधानें आहे. शेतकरी चांगलें धान्य तयार करण्याविषयीं विशेष काळजी घेत नाहींत, व दाणेवाले तें चांगलें ठेवण्याची व्यवस्था ठेवीत नाहींत. धान्यांत माती खडा फार असतो, हणून घरीं धान्य आणल्यावर पुढें त्याची चांगली व्यवस्था ठेवणें विशेष जरूर आहे. त्यास एकदां पोत्यांत टाकून देऊन स्वस्थ वसणें बरोबर नाहीं. उंदीर पोतीं तोडून धान्याचा खरावा करितात. शिवाय केरकचऱ्यामुळें अथवा कोंजट ठिकाणीं ठेवल्यानें तें खराव होतें. नुसते मावळांतील उत्तम आंबेमोहोर अथवा मुंजावद येथील कमोदी तांदूळ, वक्षी गहू, बऱ्हाणपुरी तुरीची डाळ अथवा गंगथडीकडील ज्वारी उत्तम परीक्षेनें आणवून ठेवण्यापासून तादृश उपयोग नाहीं. हें धान्य व्यवस्थेनें ठेवण्याचे संबंधानें व निसण्याचे संबंधानें तितकीच काळजी घेतली नाहीं, तर विशेष उपयोग होत नाहीं. नुसता खाण्यांत नेमस्तपणा ठेवून उपयोगीं नाहीं. सर्व गोष्टींची व्यवस्था नीट ठेविली पाहिजे. ज्याप्रमाणें पाणी गाळून नंतर तें पीत जावें त्याप्रमाणें धान्य निसून चांगल्या डब्यांत ठेवून त्याचा उपयोग करित जावा. ह्या दोन्ही गोष्टी सोप्या असून खर्चाच्या नाहींत.

आपला हा देश कांहीं स्वाभाविक कारणांनीं उष्ण आहे. उन्हाळ्यांत पुष्कळ ठिकाणीं पारा शंभर अंशांपेक्षां जास्ती अंशावर असतो. उष्णतेमुळें मोठ्या मनुष्याचे आंगांत निःशक्तता उत्पन्न होते व मुलांस तर फार त्रास उत्पन्न होतो. महाबळेश्वर अथवा उत्तेकमंड यासारख्या थंड ठिकाणीं हवा पालटण्यासाठीं जाण्यास सर्वास सोय नसते. उष्णतेमुळें काम कमी होतें, झोंप कमी येते, व पाणी अधिक जातें. हा व अशाच प्रकारचा दुसरा त्रास होऊन मनाला स्वस्थता नसते. यासाठीं ज्यांस ऐपत आहे त्यांनीं

घरांत दुपारीं वसण्याकरितां थंड जागा व रात्रीं घरास लागून उंच ठिकाणीं पश्चिमाभिमुख गच्ची अथवा माळवद ही सोय करणें चांगलें आहे. असें समजून ह्या घरांत ह्या सोयी केल्या आहेत. या सर्व गोष्टी दिसण्याला क्षुल्लक दिसतात; परंतु एवढ्याच कारणावरून त्यांकडे दुर्लक्ष करणें योग्य नाहीं. अन्न, पाणी वगैरे गोष्टींविषयीं आपण काळजी न घेतां चालढकल केली, तर त्यांपासून जितका उपयोग व्हावा तितका होत नाहीं. ज्या मानानें आपण दुसऱ्याची काळजी घेतों त्या मानानें दुसरा आपली काळजी घेतो, असा साधारण नियम आहे. हा नियम फक्त मनुष्यमात्रास लागू आहे असें नाहीं. गाई, बैल, वगैरे जनावरें यांजविषयीं अथवा खाण्यापिण्याचे पदार्थांविषयीं काळजी घेतली, तर तीं आपल्या उपयोगीं पडतात. त्यांची हेळसांड केली, तर तीं आपली हेळसांड करितात. दुसऱ्यांनीं आपणाकरितां खटपट करावी व आपल्या उपयोगीं पडावें व आपण ऐदोवासारखें स्वस्थ बसावें हें चांगलें नाहीं. ही गोष्ट मुलांच्या मनांत चांगली विवली पाहिजे. असो: आपण आतां वर जाऊं.

माडीवर सर्वजण गेल्यावर आनंदीबाईनें प्रथम यशोदाबाईची खोली दाखविली. तींतील तरतऱ्हेच्या हौसेच्या जिनसांचें प्रदर्शन पाहून रमाबाईच्या मुलींस बरें वाटलें. त्या यशोदाबाईस ह्मणाल्या, असलें सामान तुम्हास कसें आवडलें ? तेव्हां यशोदाबाई ह्मणाली, या सर्व जिनसा माझ्या पूर्व आश्रमांतील आहेत. यांविषयीं मला आतां हौस वाटत नाहीं. या विकणें चांगलें नाहीं. आतां नवीन ध्यावयाच्या नाहीत, असा मीं निश्चय केला आहे. हें ऐकून आनंदीबाई ह्मणाली, मौहक वस्तु डोळ्यांपुढें असून जर त्यांचा उपभोग घेण्याची इच्छा झाली नाहीं, तर विशेष मोठेपणा आहे; त्यांपासून दूर राहणें यांत विशेष यो-

ग्यता नाही. जगांतील मोहक वस्तूंपासून अलग राहण्यासाठी वनांत अथवा एकांतवासांत राहणें यांत मोठा पुरुषार्थ, किंवा मोहक वस्तु आसपास असून त्यांच्या पाशांत न सांपडणें, हा विशेष पुरुषार्थ ? या खोलींत सर्वच जिनसा चैनीच्या आहेत असें नाही. हींत तुह्यांस कित्येक उपयुक्तही दृष्टीस पडतील. ही पहा तिजोरीची पेटी. हिचा उपयोग थोडा आहे का ? ज्यांजवळ दोन पैशाचा अर्थ आहे त्यांनीं अशा प्रकारची पेटी घेणें फार अवश्य आहे. पैसा सांभाळण्यासाठी जी गोष्ट जरूर, ती करणें शहाणपणा आहे. घरावर दरोडाच पडून हाणमार झाली, किंवा घरांतील मंडळीपैकीं एकाद्यानें ही फोडली, तर हिचा उपयोग नाही. परंतु मारहाण करून दरोडे क्वचित् पडतात. नुसत्या चोऱ्या फार होतात.

यशोदाबाईची खोली पाहिल्यावर रमाबाई व तिच्या मुली ह्यांनीं काशी व माई यांच्या खोल्या पाहिल्या. त्यांत शिवण व लोंकरीचे कामाचे नमुने, सूत काढण्याचें लहानसें यंत्र, गुंड्या करण्याचें यंत्र, पुस्तकाचें लहानसें कपाट, चित्रें व तसविरा वगैरे जिनसा काशी व माई यांनीं दाखविल्या. त्यांनीं कापूस घेऊन यंत्रानें सूत काढवून दाखविलें व सुताच्या गुंड्या करून दाखविल्या. तें पाहून रमाबाईची थोरली मुलगी द्वारका ह्याणाली आमच्या शाळेंत असें कांहींच शिकवीत नाहीत. आमच्या शाळेंत तुह्मी याल, तर तुह्यांस कांहीं एक त्रास होणार नाही. यावर काशी ह्याणाली आमचें शिकणें चांगलें चाललें आहे. मुंबईस येण्याची आमची इच्छा नाही.

मेजावर भाषांतराची वही पडली होती. ती पाहून द्वारका काशीस ह्याणाली, तुह्मी अद्याप भाषांतराचे धडे लिहितां ? मला तर लिहिण्याचा मोठा कंटाळा आहे. मीं आतां शाळा सोडिली

आहे, हणून भाषांतर करण्याचा, पत्रें लिहिण्याचा अथवा नि-
बंध रचण्याचा त्रास चुकला. शाळा सुटल्यापासून आह्मी मो-
कळ्या आहों. वाटेल तर कांहीं कर्मणुकीकरितां वाचीत वसतों.
आह्मी डोक्याला मुळीच त्रास देत नाहीं. तुह्मांस घरीं शिक्षक
असल्यामुळें सुट्टी हणून माहीत नाहीं. तुह्मी नेहमीं सकाळपा-
सून संध्याकाळपर्यंत जुंपलां असतां. नेहमीं काम करीत वसावें
यांत काय मौज आहे ? जर तुह्मी आमच्या मुंबईस याल, तर
तुह्मांस विशेष आनंद होईल.

स्वस्थ वसून कालक्षेप करण्यांत मोठें भूषण आहे, असें का-
शीस व माईस वाटत नसे. पुष्कळ स्त्रिया व पुरुष थोडें
काम झाल्यावर दमून गेल्याचें उगीच सोंग करून गप्पा मार-
ण्यांत अथवा निरर्थक कांहीं वाचीत वसण्यांत वेळ घालवितात,
हें आनंदीवाईस माहीत होतें; हणून ती, काशी व माई यांस
उगीच वायफळ गप्पा मारूं देत नसे. निरनिराळे उद्योग क-
रण्याची संवय नसल्यामुळें शेंकडों मुली व हजारों मुलें ह्यांच्या
मागची शाळा सुटल्यावर शाळेस निरोप व अभ्यासास निरोप
ह्याची एकच गांठ पडते; आणि स्वतःची पुढें जी सुधारणा क-
रावयाची तीसही निरोप मिळतो; यामुळें परिणामी त्यांचें व दे-
शाचें फार नुकसान होत आहे, हें आनंदीवाईस माहीत होतें.
अभ्यास कधींहीं संपावयाचा नाही; स्वतःची सुधारणा करणें ह्या
गोष्टीचा शाळेशीं व पदव्यांशीं संबंध नाही; आपणास रोज कां-
हींना कांहीं शिकावयाचें आहे; जों पावतों जीवांत जीव आहे,
तों पावतों आपण विद्यार्थी आहों; पदव्यांत अथवा किताबांत
विशेष मान नाही, विशेष भूषण नाही किंवा विशेष पुरुषार्थ नाही.
यांपासून मान, भूषण अथवा पुरुषार्थ ज्यांस वाटत असेल त्यांस
वाटे. वस्तुतः पाहतां आपण जन्मभर विद्यार्थी होतों, असें

हणवून घेण्यांत खरा मान, खरें भूषण, खरा पुरुषार्थ व खरी कृतकृत्यता आहे. शाळा सुटली हणजे अभ्यास संपला, अथवा पदवी मिळाली हणजे प्रतिष्ठा झाली, अथवा किताब प्राप्त झाला हणजे पुरुषार्थ झाला, अथवा अधिकार मिळाला हणजे कृतकृत्यता झाली, अथवा पैसे मिळविले हणजे मोक्ष साधन झालें व इतक्या सर्व गोष्टी मिळाल्या हणजे आपल्या जन्माची सार्थकता झाली, हें मानणें चुकीचें आहे, इतकेंच नाही, तर, या समजा-मुळें लोक आपल्या मुलांस भलतेंच वळण देत आहेत, हें समजून अभ्यास कधीही संपावयाचा नाही, ही गोष्ट आनंदीवाईनें मुलांचे मनांत ठसविली होती. हणून काशीनें उत्तर केलें कीं, आमचा अभ्यास संपावा अशी आमची इच्छा नाही; व आह्मी स्वस्थ वसून वेळ घालवावा, हें आह्मांस बरें वाटत नाही. हें ऐकून द्वारका हणाली, तूं भिऊं नकोस, मी कांहीं आनंदीवाईपाशीं सांगणार नाहीं.

आंत एक व बाहेर एक, हा प्रकार काशीस माहीत नव्हता; हणून तिला द्वारकाच्या या असभ्य भाषणाचा राग आला. काशीस वाईट वाटलें, हें पाहून द्वारका हणाली आह्मी ज्यावेळेस एकट्या असतो, त्या वेळेस आमच्या तोंडास येईल तें आह्मी बोलतो. चार मंडळींत असलों हणजे मात्र, काय बोलवें व काय न बोलवें याचा विचार करितों.

हें संभाषण चाललें असतां अहल्याबाई व सावित्री ह्यांचे चरित्रांचीं पुस्तकें आनंदीबाई रमाबाईस दाखवीत होती. परंतु रमाबाईस त्यांत विशेष गोडी लागली नाही. तिचें लक्ष एका त-सविरीकडे गेलें. त्या तसविरींत, चित्र वगैरे कांहीं नसून सुंदर अक्षरांनीं खालीं लिहिलेला श्लोक होता.

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं ॥

न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ॥

न कामये भर्तृविनाकृतं प्रियम् ॥

न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥

हा श्लोक सुंदर अक्षरांनीं लिहून तो तसविरींत ठेवण्याचा हेतु काय, हें रमावाईस न समजून ती आनंदीवाईस ह्मणाली, ही असली कसली तसवीर ? हींत चित्र वगैरे कांहीं नाहीं. हिची शोभा कांहींच दिसत नाहीं. ही दुसरी तसवीर अहल्यावाईची आहेसं वाटतें. परंतु हींत तरी विशेष कांहीं दिसत नाहीं. ही हु-वेहूव अहल्यावाईची असेलसं वाटत नाहीं. रमावाईचें हें भाषण संपत आहे, तोंच तिच्या मुली त्या तसविरीपाशीं आल्या. त्यांची समजूत त्यांच्या आईप्रमाणें होती; ह्मणून त्यांसही त्या चमत्कारिक दिसल्या. हें पाहून आनंदीवाई ह्मणाली, तुझांस यांत विलक्षण काय दिसतें, हें मला समजत नाहीं. तसविरी केवळ शोभेसाठीं ठेवावयाच्या, ही समजूत चुकीची आहे; व त्यांत चित्रेंच असलीं, तर त्या चांगल्या, हें ह्मणणें चमत्कारिक आहे. स्त्रियांस व मुलांस सत्संगतीची फार आवश्यकता आहे. थोर पुरुषांचा व स्त्रियांचा सहवास घडणें फारच इष्ट आहे. परंतु हें सर्वास नेहमीं शक्य नसतें. जे थोर पुरुष होऊन गेले त्यांचे कृतीची आठवण होऊन तिचें अनुकरण करण्यास कांहीं साधन असावें, ह्मणून तसविरी संग्रहीं ठेवावयाच्या; मौजेसाठीं ठेवावयाच्या नाहींत. दुसरें असें कीं, थोर पुरुषांच्या तसविरीपेक्षां त्यांच्या वचनांचें माहात्म्य फार आहे. कारण, कित्येक दिवसांच्या अनुभवावरून जी गोष्ट त्यांना कळून आली असते, ती त्यांचे वचनावरून समजून येते. अहल्यावाईची तसवीर ठेवण्याचा हेतु तुझांस बहुतकरून समजला असेल.

अहल्याबाईसारख्या साध्वी स्त्रिया फारच थोड्या होऊन गेल्या. तिनें राज्य चांगल्या रीतीनें केलें याची मी विशेष मातवरी मानित नाहीं; ती शहाणी व धूर्त होती याचें मी विशेष कौतुक करीत नाहीं. स्त्रियांच्या आंगीं विनय असणें हा मोठा गुण आहे. हा गुण तिचे आंगीं होता ह्मणून मी तिची प्रशंसा करितें. हा गुण स्त्रियांचे आंगीं नसेल, तर त्यांमध्ये मोठा दोष आहे असें समजावें. स्त्रियांच्या आंगीं पुष्कळगुण असून त्यांमध्ये विनय हा गुण नसेल, तर त्यांच्या इतर गुणांची विशेष योग्यता मी समजत नाहीं. त्यांची खरी योग्यता पुष्कळ अंशीं विनयावरून समजावी. अहल्याबाईस ऐश्वर्य फार असतां व चोहोंकडे मोहजाल पसरलें असतां, तिचे हातून मर्यादेचें कधीही अतिक्रमण झालें नाहीं. शेवटपर्यंत विनय हा गुण उत्तम रीतीनें तिच्यामध्ये वास करीत होता, ह्मणून तिची योग्यता फार. हाच कित्ता आमच्या मुलींनीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवावा; हेंच अनुकरण त्यांनीं करावें; व असें करण्यांतच त्यांचें व पुरुषांचें हित आहे. कारण, हा गुण स्त्रियांचे आंगीं असल्यानें त्यांस मोहकत्व तर असतेंच; परंतु त्यामुळें पुरुषांसही वचक असतो. बाष्कळपणा, फाजील आंगविक्षेप वगैरे दोषांमुळें स्त्रियांचें वर्तन तिरस्कारास पात्र असतें व पुरुषांसही फाजीलपणा करण्यास सवड सांपडते; यामुळें कित्येक वेळां उभयतांचें वर्तन दोषास्पद होण्याची भीति असते. अलीकडील स्त्रियांचे आंगीं विनय कमी आहे असा त्यांच्यांवर दोषारोप आहे. हा खरा नसला, तथापि, दोषारोपास जागा न ठेवण्याविषयीं जपणें, हें स्त्रियांचें कर्तव्य होय. यावरून त्यांनीं कोठें जाऊं नये अथवा कोणाशीं बोल् नये असें नाहीं. हें करणें जसें चांगलें नाहीं, तसें बाष्कळपणाचें वर्तनही चांगलें नाहीं. त्यांचें वर्तन मर्यादेचें असलें पाहिजे. सावित्रीचें चरित्र त्यांनीं नेहमीं डोळ्यांपुढें ठेवून जी गोष्ट भर्त्यास प्रिय ती आप-

णास प्रिय, व त्याचें जें सुख तें आपलें सुख, ही जी सावित्रीची इच्छा ती त्यांची इच्छा असली पाहिजे. पति व आपण या उभयतांचें केवळ प्रेम असून उपयोगी नाही, तर उभयतांमध्ये मैत्रीही असली पाहिजे. या व अशाच प्रकारच्या गोष्टींचा उपदेश करण्यास सावित्रीचें चरित्र चांगलें आहे. सावित्रीसारख्या दुसऱ्या स्त्रिया होऊन गेल्या असतील; परंतु त्यांचीं चरित्रें उपलब्ध नाहीत, ही गोष्ट दुःखाची आहे. असें बोलून आनंदीवाई आपले खोलीत गेली. तेथें दोन कपाटें होती. एक पुस्तकांनी व दुसऱें औषधांनी भरलेलें होतें. तीं तिनें रमावाईस दाखविलीं, व ती ह्मणाली, येथें मौजेचें असें तुमच्या दृष्टीस पडणार नाही; परंतु खरोखर येथें उत्तम भांडार आहे, असें मी समजतें. ज्या थोर पुरुषांनी आपल्या रसाळ वाणीनें अथवा वचनांनीं अथवा कृतींनीं हजारों लोकांचा मानसिक अथवा शारीरिक रोग नाहीसा करून त्यांचे उन्नतीस सहाय्य केलें, त्यांपैकीं येथें पुष्कळ वास करीत आहेत. ते थोर पुरुष शरीरांनें गेले आहेत; परंतु त्यांचें मन, त्यांची कृति, व त्यांचा अनुभव येथें आहे.

रमावाईस ह्या गोष्टीची गोडी न वाटून ती औषधांच्या कपाटांत काय आहे तें पहावयास लागली. त्यांत तिला विशेष कांहींच दिसून आलें नाहीं; ह्मणून ती ह्मणाली, संग्रहीं ठेवण्यासारख्यां यांत विशेष औषधें तीं काय आहेत ? आह्मांस औषधें जवळ ठेवण्याचेंच कारण पडत नाहीं. आमच्या मुंबईत ठिक-ठिकाणीं दवाखाने व डाक्टर आहेत. वाटेल त्यावेळेस डाक्टर यास बोलावितां येतें; किंवा कारणपरत्वे दवाखान्यांत जातां येतें. तुमच्या पुण्यांतही रस्तोरस्तीं डाक्टर आहेत; तेव्हां हीं औषधें जवळ ठेवण्यांत काय मतलब आहे ?

हें ऐकून आनंदीवाईस चमत्कार वाटला. ती ह्मणाली र-

मावाई, ठिकठिकाणीं दवाखाने असले, ह्मणजे आपण आपल्या येथें औषधि ठेवूं नयेत हें ह्मणणें बरोबर नाही. साधारण आ-जारांसाठीं वैद्य पाहण्याचे नाहीं लागवें, हें मला चांगलें वाटत नाही. मनुष्यास आपआपल्या प्रकृतीचें मान थोडेंबहुत तरी समजणें, व साधारण आजार उत्पन्न झाला असतां ज्याचें त्यानें वैद्य बनणें, हें गैरशिस्त आहे असें मला वाटत नाही. साधारण गोष्टींसाठीं आपण दुसऱ्यावर कां अवलंबून रहावें, व जी गोष्ट आपणास करितां येण्यासारखी आहे तिजसाठीं दुसऱ्याचे तोंडा-कडे कां पाहत वसावें, हें मला समजत नाही. जेथें निरुपाय आहे अथवा आपल्या उपायांनीं अपाय होण्याचा संभव आहे, तेथें गोष्ट निराळी आहे. परंतु उठल्यावसल्या वैद्यास बोला-वण्याची संवय चांगली नाही. प्रत्येक आईनें अवश्य लागणारीं औषधें संग्रहीं ठेवून त्यांचा कसा व केव्हां उपयोग करावयाचा, हें समजून घेणें जरूर आहे. यास विशेष शहाणपणा लागत नाही किंवा यास विशेष पैसा लागत नाही. ज्याप्रमाणें स्त्रियांस आरोग्यशास्त्रांतील मूलतत्त्वांचें शिक्षण मिळालें पाहिजे, त्याप्रमाणें साधारण आजारांविषयीं माहिती व त्यांवर जे उपाय करावयाचे त्यांचें ज्ञान, हीं त्यांस असलीं पाहिजेत. ज्याप्रमाणें दोन पैशांचा संग्रह असला ह्मणजे मनुष्यास दम असतो, त्याप्रमाणें जवळ औषधिसंग्रह असून त्यांची योजना करण्याचें ज्ञान असलें ह्मणजे दम असतो, गोरगरिवांच्या उपयोगीं पडण्यास साधन असतें, व थोडक्या गोष्टींसाठीं त्रेधा उडून धांवपळ होण्याचे प्रसंग कमी येतात. थोडेच दिवसांपूर्वी यशोवाईचें पोट दुखत होतें. त्याचें कारण त्यांचे लक्षांत येऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं उपाय केला अ-सता, तर त्यांस दुःख सोसावें लागलें नसतें; व खडकवासल्याचे पाण्याचे एका वाटलीबद्दल ५ रुपये द्यावे लागले नसते. य-

शोदावाईचें मी तुह्यास उदाहरण सांगितलें. असा प्रकार पुष्कळ ठिकाणीं पाहण्यांत येतो. साधारण उपाय असून तो माहीत नसल्यामुळें त्रास होतो. हा त्रास स्त्रियांस व त्यांतून विशेषकरून सासूरवाशिणींस फार होतो. त्या दुखणें चोरून ठेवितात. दहा दहा रेंच झाले तरी त्या सांगत नाहींत. शेवटीं, जेव्हां त्या गळून जातात तेव्हां बोलतात. दहा पांच रेंच झाल्याचें वर्तमान ऐकून घरांतील मंडळीची एकच धांदल होते व रेंच पटक्याच्या दिवसांत होऊं लागले असतां जी धांदल उडते ती विचारावयास नको. या सर्व गोष्टी लक्षांत आणून मुलींना या सर्व गोष्टींची माहिती व्हावी या हेतूनें व किरकोळ आजार घरांतील मंडळीस झाला असतां त्यावर देण्यासाठीं हा संग्रह केला आहे.

इतकें बोलून आनंदीवाई व दुसरी मंडळी वाळ्याचे खोलींत गेली. जातांक्षणीं रमावाईची नजर दारावरील तारांच्या जाळीकडे गेली. ती पाहून ती ह्मणाली आमच्या मुंबईत तर खिडक्यांवर रंगीविरंगी कांचेचीं तावदानें असतात. तीं दिसण्याला मुशोभित दिसतात. तारांची जाळी करण्यांतही तुमचा हेतु आहे काय ?

आनंदीवाईनें उत्तर केलें, होय. तारांच्या असल्या जाळ्या केल्यानें एक उपयोग असतो. थंडीवाच्यामुळें आपणांस खिडक्या बंद करण्याचें कारण पडतें व यामुळें आंतील हवा कोंडून जाते. आपण जो उच्छ्वास टाकतो त्याची हवा वाईट असते. ती उष्ण व हलकी असते. ह्मणून ती स्वाभाविक रीतीनें वर जाते; परंतु तीस बाहेर जाण्यास मार्ग नसल्यास ती आंतल्या आंत खेळते व यामुळें आपणांस दूषित हवेचें ग्रहण करावें लागतें. दूषित हवेचें ग्रहण करण्याचें कारण जितकें न पडेल

तितकें चांगलें, हणून ही तारांच्या जाळ्यांची सोय केली आहे. ही सोय मुख्यत्वे निजावयाचे खोलींत तर अवश्य असली पाहिजे. कारण, निजावयाचे खोलीचीं दारें बराच वेळ बंद असतात. ह्या खोल्यांतून हीचशी काय, परंतु उजेडाच्या व खुली हवा येण्याच्या संबंधानेंही सोई केल्या आहेत. त्या, हल्लीं जीं मते बहुतकरून पसंत आहेत, त्यांस अनुसरून आहेत. उजेडाचे वावर्तीत व हवा खुली ठेवण्याचे वावर्तीत कांहीं लोकांचें अज्ञान दिसून येतें. ज्या ठिकाणीं आपण काम करावयास वसतां, त्या ठिकाणीं झळ लागण्याची भीति असूं नये; तेथें सावली असूं नये किंवा थोडा देखील अंधार असूं नये. झळईनें डोळ्यांला अपाय होतो व सावलीनें डोळ्यांला ताण वसतो. अशा स्थितींत काम करणें इष्ट नाहीं. उजेड चांगला असावा असें मी बोललें; परंतु ह्यास तरी प्रमाण आहे व हा कांहीं व्यवस्थेनें आला पाहिजे. जर एकादी खोली २० फूट लांब व २० फूट रुंद आहे, तर ८० औरसचौरस फूट हणजे खोलींतल जमिनीचा एकपंचमांश उजेड असला, हणजे चांगला उजेड आहे असें समजावें. पुष्कळ लोक खिडक्या जमिनीसरशा ठेवतात; परंतु ही त्यांची कांहीं अंशीं चूक आहे. होतां होईल तितकेंकरून उजेड वरून यावा व तो डाव्या बाजूनें असावा. आपण लिहीत असतां अथवा वाचीत असतां अथवा दुसरें काम करीत असतां आपल्या दृष्टीची गति बहुधा डावीकडून उजवीकडे असते, हणून उजेडाची गति त्याचप्रमाणें असली तर चांगलें. डाव्याबाजूनें वरून उजेड येणें हें उत्तम आहे. असें न होईल, तर तो उजव्या बाजूकडून येत असावा. आपल्या पाठीमागून उजेड येणें वाईट आहे; कारण, आपण जें काम करीत असतां त्यावर आपल्या आंगाची सावली पडते

व सावलीनें डोळ्यांला ताण वसून डोळ्यांच्या शिरा ताणतात व कांहीं कालानें डोळ्यांस अपाय होण्याची भीति असते. समोरून उजेड येणें, हें तर फारच वाईट आहे. आपल्या समोरून उजेड येत असला ह्मणजे डोळे दिपतात व अपाय होतो. सूर्यकिरणें प्रत्यक्ष येऊं नयेत ह्मणून झडपें (व्हिनिशन शटर्स) असलीं तर चांगलें. अशा प्रकारचीं झडपें असलीं ह्मणजे वाटेल तितका उजेड घेण्यास सवड सांपडते, झळ येत नाही, व सुसाट्याचे अथवा थंड वाऱ्यापासून त्रास होत नाही. ही गोष्ट मनांत आणून बहुतेक खिडक्यांना झडपें केलीं आहेत. कित्येक लोक खोलींत अथवा दिवाणखान्यांत उजेड पुष्कळ असतां, सफेतीचा रंग देतात; परंतु यामुळें डोळ्याला थोडासा त्रास होतो हें त्यांचे लक्षांत येत नाही. अशा ठिकाणीं सफेतीच्या एवजीं अस्मानी किंवा अशाच सारखा दुसरा रंग देणें चांगलें.

शरीरप्रकृति साफ असावी अशी जर आपली इच्छा आहे, तर घरांत पुष्कळ हवा असली पाहिजे; परंतु घरें टेंगणीं असलीं ह्मणजे, त्यांत थोडी हवा असते व थोड्या हवेमुळें कोंडमारा होऊन जीव गुदमरतो. ह्मणून होईल तितकें करून तीं उंच असावीत. दहा अकरा फूट उंच असणें हा मध्यम पक्ष आहे. चांगलें मान ह्मटलें ह्मणजे १४ फूट उंच असणें हें होय. दोन चार फुटांचें अंतर ह्मणजे प्रथम दर्शनीं आपणांस विशेष वाटत नाही; परंतु एकंदरीनें जास्त मान होतें, हें आपल्या लक्षांत येत नाही. १० फूट लांब, १० फूट रुंद व १० फूट उंच खोली असली, ह्मणजे १००० घन फूट होतात. परंतु तीच खोली १० फूट लांब, १० फूट रुंद व १२ फूट उंच असली ह्मणजे १२०० घन फूट होतात. यामुळें एकंदरीनें २०० फुटांचें अंतर पडतें; व त्या मानानें हवा जास्त असते. हवा व उजेड हीं चांगलीं यावीत

असा जर हेतु आहे, तर खिडक्या चार साडे चार फूट उंचीवर असाव्या; ह्मणजे त्या भुईसपाट नसतां जमिनीपासून बऱ्याच वर असाव्या. असें केलें असतां उजेड वरून पडेल व उन्हाची झळ अथवा थंड वारा ह्यांपासून त्रास होण्याची भीति राहणार नाही.

ही सर्व सोय केली असतां उजेड चांगला येऊन हवा चांगली येते. खोर्लीतील हवा चांगली आहे किंवा नाहीं हें पुष्कळ वेळां वासावरून समजतें; परंतु हें समजण्यास दुसरा थोडा उपाय आहे. एक स्वच्छ वाटली घेऊन तींत १० औंस स्वच्छ पाणी घालावें. तींत हवा जाईल अशा रीतीनें ती हलवावी. तींत सुमारे एक चमचाभर चुन्याचें पाणी टाकून ती बुचानें बंद करावी व पुनः हलवावी. जर वाटलींतील पाण्याचा रंग दुधासारखा पांढरा दिसला, तर खोर्लीत अंगाराम्ल (कारबानिक आसिड) वायु आहे व त्यामुळें घाण आहे असें समजावें.

वाळ्या हूड असल्यामुळें त्याचे शिक्षणाचे संबंधानें आनंदी-वाईनें विशेष काळजी घेतली होती. प्रोवेल साहेब ह्यांची किंडरगार्टन सिस्टिम (बालोद्यानपद्धत) हिजविषयीं तीस कांहीं माहिती होती. त्या पद्धतीस कांहीं अंशीं अनुसरून आपली बालशिक्षणपद्धत असावी, असा तिचा अभिप्राय असे. झाड लहानपणीं ज्याप्रमाणें वांकवितां येतें त्याप्रमाणें तें मोटेपणीं येत नाहीं असा नियम आहे. हाच नियम मुलांस लागू आहे. ह्या नियमाप्रमाणें तिचें वर्तन असे. कुदळीनें खणणें, वांकस हातीं धरणें, नांगर धरणें, बंडी अथवा आंगरखा शिवणें, वगैरे गोष्टींचा मुलांस कंटाळा वाटतो व असें करणें हा हलकेपणा आहे असें त्यांस वाटतें; परंतु याबद्दल त्यांस दोष न देतां आपण आपलेकडे दोष घेतला पाहिजे, असा तिचा समज असे. कारण, ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टींचें स-

हत्व किती आहे व ह्यांपासून उपयोग काय आहे, हें लहानपणींच त्यांचे मनावर विवले नाही, तर पुढें ह्या गोष्टी करण्यास त्यांस कंटाळा वाटेल ह्यांत नवल नाही. लहानपणापासून जर ह्या गोष्टींचा परिचय असेल व त्या करण्याची संवय असेल, तर त्या करण्यास पुढें संकोच वाटण्याचा संभव कमी आहे; इतकेंच कीं, ह्या गोष्टींचें महत्व दुसऱ्या प्रकारच्या विद्येवरोबर आहे, ही गोष्ट मात्र त्यांचे मनांत पूर्णपणें ठसली पाहिजे व त्याप्रमाणें आपण पुढें वागलें पाहिजे. ज्यांच्याकडे शिक्षणाचें काम असतें त्यांस कार्यकारणाचें परीक्षण करण्याची संवय असली पाहिजे; विशेषकरून ज्यांकडे मुलांचे शिक्षणाचें काम असतें, त्यांस तर ती अवश्य असली पाहिजे. ज्या शिक्षकांस ही संवय नसते त्यांचे हातून मुलांचें हित होण्याचा संभव कमी असतो असें समजावें. ह्मणून पुष्कळ स्त्रियांकडून मुलांचे संगोपनाचें काम चांगल्या रीतीनें होत नाही. मूल कां रडतें, हट्ट कां करतें, तें कां रागावतें, हें शोधून काढून ज्या कारणामुळें वाईट परिणाम होत असतील तीं कारणें प्रथम दूर केलीं पाहिजेत. कारण, वाईट परिणामांचीं कारणेंच जर वेळचे वेळीं काढून टाकीत गेलें नाही, तर वाईट परिणाम घडून येतील, हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें मुलांस आनंद कशानें होतो, त्यांस सुख कशानें वाटतें, कोणत्या गोष्टींनीं त्यांचे मनास चांगला संस्कार होतो व कोणत्या गोष्टींनीं त्यांचे मनास चांगलें वळण लागतें, हें शोधून त्याप्रमाणें आचरण केलें पाहिजे. मुख्य गोष्ट ही कीं, प्रथम मुलांचे स्वभावाचें चांगलें परीक्षण केलें पाहिजे व कार्यकारणाचा विचार करून त्या धोरणानें शिक्षण दिलें पाहिजे. असें न करितां त्यांस उगीच धोपटीत सुटलें, अथवा दापीत गेलें, तर इष्ट हेतु कधींही सिद्धीस जाणार नाही, हें आनंदीवाईस माहीत होतें. वाळपणीं मुलांस खेळण्याची फार हौस

असते. खेळण्याकडे त्यांची फार प्रवृत्ति असते; परंतु अज्ञान आईवापांची अशी इच्छा असते कीं, मुलांनीं खेळूं नये. एकाच्या मनाची प्रवृत्ति एकीकडे व दुसऱ्याचे मनाची प्रवृत्ति दुसरीकडे, असा प्रकार चांगला नाही. ह्यामुळें ओढाताण होते व ह्यापासून हित न होतां अहित होतें, हें आईवापांचे लक्षांत येत नाही. खेळण्यानें मुलांची आनंदवृत्ति राहते, त्यांचें शरीर सुदृढ होतें व बुद्धीचाही विकास होतो; इतकेंच कीं जे खेळ मुलांनीं खेळावयाचे त्यांत निवड केली पाहिजे. ह्मणजे कोणत्या खेळांनीं त्यांचे शरीर रास मुख होऊन तें सुदृढ होईल अथवा मनास थोडथोडा बोध होऊन त्याचा हळू हळू विकास होईल, ह्याविषयीं विचार केला पाहिजे. आपण बाललीलांचें कौतुक केलें पाहिजे व केव्हां केव्हां मुलांबरोबर प्रेमानें खेळलेही पाहिजे, असा आनंदीवाईचा समज असे. लहान मुलांपुढें खुळखुळा अथवा भांडें वाजवीत बसलें ह्मणजे, तीं स्तब्ध राहतात व त्यांची क्षुब्ध वृत्ति जाऊन तीं शांत होतात. ह्यावरून तीं नादलुब्ध असलीं पाहिजेत; व त्यांस चमत्कारिक ध्वनि ऐकून नवल वाटत असलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें दिवा अथवा दुसरी चमत्कारिक वस्तु दृष्टीस पडली असतां तीं तिजकडे टक लावून पहात बसतात; व त्या वस्तूचें त्यांस कौतुक वाटत असावें असें दिसतें. परंतु ह्या दोन क्रिया होत असतां एकाग्रता ही आपोआप राहते; ह्मणजे लक्षपूर्वक ऐकणें व लक्षपूर्वक पाहणें ह्या ज्या दोन महत्वाच्या क्रिया, ज्यांच्या योगानें मोठमोठाले शोध होऊन सुधारणेस सहाय्य होत आहे, त्यांचा प्रादुर्भाव लहानपणीं होत असतो. एकाग्रतेशिवाय शिक्षण निर्फळ होतें. ही एकाग्रता लहान मुलांचे आंगीं असते; लक्षपूर्वक ऐकण्याचा व लक्षपूर्वक पाहण्याचा त्यांस नाद असतो; परंतु ह्या दोन गोष्टींची त्यांस संवय लावणें हें आपलें कर्तव्य आहे; व को-

णता चमत्कारिक ध्वनि त्यांजकडून ऐकवावयाचा व कोणत्या चमत्कारिक गोष्टी त्यांच्याकडून लक्षपूर्वक पाहवावयाच्या, व यामुळे एकाग्रता या गुणाची वृद्धि करावयाची, हें आपलेकडे आहे.

एकादी नवीन व चमत्कारिक वस्तु मुलांच्या दृष्टीस पडली असतां तीं नानाप्रकारचे प्रश्न विचारतात. या प्रश्नांचीं योग्य उत्तरें देऊन त्यांची जिज्ञासा अधिक न वाढवितां पुष्कळ स्त्रिया अथवा पुरुष त्यांस उलट दापतात, त्यांच्या आंगावर येतात व त्यांस झिटकारून टाकतात. हा असमंजसपणा आहे असें आनंदीवाईस वाटत असे. जो चौकसपणा सुधारणेचें बीज आहे व ज्याच्या अभावीं ज्ञानाची वृद्धि होत नाहीं, तो आपोआप मुलांमध्ये प्रथम दृष्टीस पडत असतां त्याचा कंटाळा करावा, व तो त्यांमध्ये यावा ह्मणून नंतर अनेक कृत्रिम उपाय करीत वसावें, व तो दृष्टीस पडला नाहीं ह्मणजे शीण मानावा ह्यांत अर्थ नाहीं. हें वर्तन कांहीं अंशीं हातचें सोडून पळत्याचे मागे लागण्यासारखें आहे, असें तीस वाटत असे. या संबधानें जी मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, मुलें तरकटी होणार नाहींत, एवढ्याविषयीं जपलें पाहिजे.

मुलांच्या आंगीं चळवळ फार असते. हें घे, तें घे; हें नास, तें नास; हें पहा, तें पहा; खडे गोळा कर; चिंचोके जमा कर; टाटोळ्याचा हौद कर; फरेमारें काढ; वगैरे शतशः कृति ते करितात. त्यांच्या हाताला नेहमीं चाळा असतो. उगीच स्वस्थ वसण्याचा त्यांस कंटाळा वाटतो. कांहींच करावयास न सांपडलें, तर इकडून तिकडे दिवसांतून त्यांच्या किती खेपा होत असतात हें सांगतां येत नाहीं. ह्या सर्व कृति चांगल्या असतात असें नाहीं; परंतु ह्यांस चांगलें वळण लावणें हें आपलें काम आहे.

एकटें राहणें ही मुलांस मोठी शिक्षा वाटते. तुह्मी त्यांस

मारा हाणा, तीं दुसऱ्या मुलांत मिसळण्यास एका पायावर तयार असतात. जवळ कोणी नसलें ह्मणजे तीं बावरल्यासारखीं होतात व त्यांस चैन पडत नाहीं. ह्यावरून संगतीची त्यांस फार आवश्यकता असते हें उघड आहे. सोबतीची त्यांस इतकी प्रबल इच्छा असते कीं, कुत्रीं मांजरेसुद्धां त्यांस चालतात. त्यांशींच तीं सलगीनें वागतात व खेळत बसतात. तेव्हां त्यांस कशा प्रकारची संगत असावी व त्यांचें मन कसें व्यापृत ठेवावें, हा विचार महत्वाचा आहे. कित्येक लोकांचा असा समज आहे कीं, मुलांस फक्त मुलांच्याच संगतीची आवड असते; परंतु हा कांहीं अंशीं चुकीचा समज आहे. मुलें खोड्या करितात हें मोठ्या माणसांस आवडत नाहीं. तीं त्यांस दापतात, रागें भरतात व जवळ उभीं करूं देत नाहींत. केव्हां केव्हां कामामुलें त्यांशीं बोलण्यास सवड होत नाहीं, ह्मणून ज्या ठिकाणीं मुलांस विशेष मोकळीक मिळते, त्या ठिकाणीं जाऊन तीं कर्मणुक करतात. जर त्यांस घरीं मोठ्या माणसापासून कर्मणुक होईल, तर तीं बाहेर जाऊन खेळावयास लागण्याचा संभव कमी आहे. त्यांस कांहीं तरी उद्योग लागतो व त्यांस कांहीं तरी कर्मणुक पाहिजे असते. हा उद्योग व ही कर्मणुक कोणती असावी हा विचार करणें जरूर आहे.

ज्यांकडे शिक्षण देण्याचें काम आहे, त्यांचें वर्तन कांहीं अंशीं माळ्यासारखें असलें पाहिजे. झाडांची वाढ भलत्याच दिशेला जाऊं लागून त्रास होऊं लागला, तर तो तसें करूं देत नाहीं. परंतु एरवीं त्यांचे वृद्धीस प्रतिबंध करीत नाहीं, इतकेंच नाहीं; तर त्यांस वेळचे वेळेवर पाणी घालतो; त्यांचे शेजारील तण अथवा घाण काढून समोवतालची जागा साफ ठेवतो; त्यांच्यावर नेहमीं सावली पडून तीं पिकुटणार नाहींत अथवा अतिशयित

ऊन लागून करपून जाणार नाहीत, अशाविषयी खबरदारी घेतो; व ज्या योगाने त्यांचे सर्व अवयव सारखे वृद्धि पावतील ते नेहमी करीत असतो. त्याचप्रमाणे मुलांचे संबंधाने आपले आचरण असले पाहिजे. त्यांच्या शरीराचे अवयवांची वाढ सारखी होत गेली पाहिजे व त्यांच्या मानसिक शक्ति जागृत होऊन त्यांचा विकास झाला पाहिजे. त्यांस भलती दिशा लागत चालली आहे की काय, ह्याणजे ज्या मार्गाने त्यांनी जाऊ नये असे आपणांस वाटते त्या मार्गाने ती जात आहेत की काय, ह्याविषयी विचार करून त्यांस असन्मार्गाने न जाऊ देणे ही पहिली गोष्ट आहे. दुसरी गोष्ट ही की, त्यांच्या शारीरिक अथवा मानसिक शक्ति ज्या हळू हळू विकास पावत असतात त्यांस प्रतिबंध न करितां त्यांस सहाय्य केले पाहिजे. ज्या योगाने ह्या शक्ति विशेष जागृत होतील व विशेष विकास पावतील ते ते केले पाहिजे; ह्याणजे त्यांजपुढे निरनिराळे पदार्थ व निरनिराळीं चित्रे ठेवून व सृष्टीतील निरनिराळे देखावे त्यांजकडून अवलोकन करवून त्यांमध्ये जिज्ञासा उत्पन्न केली पाहिजे; त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली पाहिजेत; व अशा रीतीने त्यांचे मनास, त्यांचे कर्मणुकीस व त्यांचे उद्योगास वळण लाविले पाहिजे.

शिक्षण देण्याचे वावरीत घाई अथवा हवरेपणा विलकूल उपयोगी नाही. लहान झाडांच्या संबंधाने माळ्याचे मनाची जी स्थिति असते, ती लहान मुलांचे संबंधाने आपले मनाची स्थिति असली पाहिजे; क्रम कधीही सोडतां कामा नये. क्रमाक्रमाने व सावकाशपणाने शिक्षण चालले असतां कांहीं एक हरकत नाही. ह्या योगाने दोन दिवस जास्त लागतील. परंतु हे दिवस व्यर्थ गेले असे मानणे चूक आहे. कोंवळ्या फांदीवर मोठे ओझे घातले ह्याणजे, ती वाकून जाते व कधी कधी तीस अपाय होतो.

त्याचप्रमाणें कोंवळ्या शरीरावर अथवा मनावर भलताच भार घातला असतां, तें पिचण्याची भीति असते. अशीं उदाहरणें अलीकडे फार दृष्टीस पडतात. थोडक्या कालांत पुष्कळ आलें ह्मणजे लोक बरें ह्मणतात, व मुलें तरतरीत आहेत असें लोक समजतात, यामुळें कित्येकांस हावरेपणा सुटतो. कित्येकांस मुलांचे शरीराची व मनाची काय स्थिति होत आहे, हें समजत नसल्यामुळें त्यांचे हातून चालढकल होऊन मुलांस अपाय होतो. ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. मुलें अल्पायुषी होतात, ह्मणून प्रालब्धाला दोष ठेवण्यांत शहाणपणा नाहीं. ज्या कारणामुळें अलीकडील कांहीं मुलें अल्पायुषी होतात त्यांपैकीं शिक्षणाचे बाबतींत बापाचा अथवा शिक्षकाचा हावरेपणा हें एक होय. ह्या हावरेपणामुळें जें अनिष्टकार्य होत असतें तें हळू हळू होत असतें, ह्मणून तें नजरेस लवकर येत नाहीं. परंतु ह्या बाबतींत हेळसांड करणें अविचाराचें आहे. ज्या वेळेस शरीर व मन हीं दृढ होतात, त्या वेळेस त्यांवर थोडा जास्त भार पडला असतां एक वेळ चालतें. परंतु लहानपणीं, कोंवळ्या शरीरावर व मनावर फाजील भार कधींही असतां कामा नये; फाजील घाई कधींही असूं नये; क्रम सुटतां कामा नये; व फाजील सक्ती तर विलकूल असूं नये. लहानपणीं शरीर व मानसिक यंत्रास फाजील गति देणें व त्याकडून जें काम होण्यासारखें नाहीं तें करविणें हा मोठा अविचार आहे, हें लक्षांत ठेवून शिक्षण असणें महत्त्वाचें आहे. ह्या बाबतींत शहाणे व अज्ञान ह्या दोहोंच्या हातून चूक होत असते. याबद्दल पुष्कळ समंजस व असमंजस आईबाप, शिक्षक व परीक्षक हे कांहीं अंशीं दोषास पात्र आहेत. परीक्षकाचे कृतीचा शिक्षकाचे कृतीवर, शिक्षकाचे कृतीचा आईबापांचे कृतीवर, व त्याचप्रमाणें आईबापांचे कृतीचा

शिक्षकाचे कृतीवर, व शिक्षकाचे कृतीचा परीक्षकाच्या कृतीवर परिणाम होऊन मुलांस त्रास होतो. या सर्वांचा खेळ होतो, परंतु मुलें मधल्यामध्ये चेंगरतात, ह्याचा विचार फार थोडे करतात.

मुलें रोज अनेक पदार्थ पाहतात, अनेक कृति करतात व अनेक खेळ खेळतात. ह्या योगानें त्यांचे मनास संस्कार होत असतो. गुरुमुखानें ते जें ऐकतात त्याचा अथवा पुस्तकांतून ते जें वाचीत असतात त्याचाही परिणाम त्यांचे मनावर होत असतो; परंतु प्रत्यक्ष पदार्थ पाहून अथवा हातानें कृति करून जसें त्यांस लवकर ज्ञान प्राप्त होतें तसें इतर रीतीनें होत नाहीं. पदार्थ मांडून अंक मोजण्यास शिकविणें, त्रिकोण चौकोन, वगैरे आकृति पुढें ठेवून त्यांविषयीं माहिती सांगणें व तशा आकृति त्यांकडून काढविणें, ह्यामुळें मुलांस एका प्रकारची कर्मणुक होऊन हातून क्रिया होते व सांगितलेली गोष्ट चांगली लक्षांत राहते.

ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत आणून त्या धोरणानें आनंदीवाईनें वाळ्याचा शिक्षणक्रम चालविला होता. शिक्षणाचा कंटाळा न येतां त्याची गोडी लागावी व त्यापासून आनंद व्हावा ह्यांन तिनें त्यास गोष्टींचीं पुस्तकें, थोर पुरुषांचीं लहान चरित्रें, निरनिराळ्या जनावरांचीं चित्रें, नकाशे, लहान यंत्रें व हत्यारें, निरनिराळें वीं व धोंडे ह्यांचे नमुने, तसबिरी वगैरे घेऊन दिलीं होतीं. तात्पर्य, शिक्षण देण्यासाठीं जीं बाह्यसाधनें थोडक्यांत उपलब्ध होतीं तीं तिनें विकत घेऊन दिलीं होतीं. तिला माहित होतें कीं, ह्या साधनांनीं शिक्षण सुलभ होऊन शिकणारास आनंद वाटतो व त्याचे बुद्धीस वळण देण्यास सवड सांपडते. या साधनांचा उपहास करणारे कांहीं असतात हें तीस माहित होतें. परंतु लहान मुलांचे वावर्तीत स्मरण व मननक्रिया ह्यांजपेक्षां प्रेक्ष-

णक्रिया जितकी प्रथम जास्त चालते व त्यांस निवड करण्याची सं-
 वय जितकी जास्त असते तितकें विशेष हित असतें, व हीं बाह्यसा-
 धनें मुलांचे बुद्धीचा विकास करण्यास चांगल्या शिक्षकांस विशेष स-
 हाय्यभूत असतात, हें तीस माहीत होतें; ह्मणून या बाह्यसाधनांचा
 तिनें विशेष उपयोग केला होता. यामुळें बाळ्याची खोली लहानसें
 पदार्थसंग्रहालय बनलें होतें. तींतील तसविरी पाहून रमाबाईंचे मु-
 लींस कौतुक वाटलें. तें पाहून आनंदीबाई ह्मणाली, ज्यांच्या ह्या
 तसविरी आहेत, त्यांचीं चरित्रें थोडक्यांत लिहून ठेविलीं आहेत
 व जीं वचनें तुमच्या दृष्टीस पडत आहेत त्यांविषयीं गोष्टीच्या
 रूपानें खुलासा करून लहान लहान पुस्तकें लिहून ठेविलेलीं आ-
 हेत. हीं तुह्मीं वाचिलीं असतां या तसविरींचा उपयोग काय
 आहे, हें तुह्मांस समजून येईल. मुलांच्या डोळ्यांपुढें ज्या तस-
 विरी असावयाच्या, व जीं चरित्रें त्यांनीं वाचावयाचीं त्यांमध्ये
 चांगली निवड केली पाहिजे. असल्या चरित्रांत उगीच सर्व गो-
 ष्टींचा पाल्हाळ करण्यांत अर्थ नाही. चरित्रनायकाच्या चरि-
 त्रांतील महत्त्वाच्या चार गोष्टींविषयीं दिग्दर्शन केलेलें असून
 त्यांत जो विशेष गुण होता व ज्याचें अनुकरण मुलांनीं कराव-
 याचें, त्याविषयीं विशेष खुलासा केलेला असावा. रमाबाई व
 तिच्या मुली ह्यांनीं राम, हरिश्चंद्र, बुद्ध, शिवाजी, वाशिग्टन,
 ग्यारिबाल्डी, ग्ल्याडस्टन वगैरे थोर पुरुषांच्या तसविरी पाहिल्या;
 व बाळ्यानें लक्षांत ठेवावीत ह्मणून थोर पुरुषांचीं जीं वचनें
 मोठ्या अक्षरांनीं लिहून आरशांत ठेविलीं होती तीं द्वारकानें
 मोठ्यानें वाचिलीं. तीं वचनें अशीं:—

नाहीं संतपण मिळत हें हाटीं । हिंडतां कपटीं रानीं वनीं ॥
 नये मोल देतां धनाचिया राशी । नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें ॥
 तुका ह्मणे आहे आपल्या तें आंगीं । गवसेना जगीं दुजे ठायीं ॥

दिली मान तरी नेघावी शत्रूची । शरण आलें त्यासी जतन जीवें ॥
समर्थासी असे विचाराची आण । भलीं पापपुण्य विचारावें ॥
काकुळतीसाठीं सत्याचा विसर । पडिलें अंतर न पाहिजे ॥
तुका ह्मणे यश कीर्ति आणि मान । करितां जतन देव जोडे ॥

मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ।
मना बोलणें नित्य सोसीत जावें ॥
स्वयें सर्वदां नम्रवाचे वदावें ।
मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ॥
तनु त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावी ।
मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥
मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें ।
परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥

नित्य नेम सोडूं नये । अभ्यास वुडों देऊं नये ॥
परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥
स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये ॥
परापेक्ष होऊं नये । क्षणक्षणा ॥

दे दान गुप्त, उपकार करी न बोले ।
मानी प्रमोद जरि मान्य घरास आले ॥
दावी न गर्व विभवे, गुण घे पराचे ।
खड्गाग्र-तुल्य विषमव्रत हें भल्याचें ॥
आलस्य जें कार्यविघातकारी ।
असूं नये तो रिपु या शरीरीं ॥
उद्योग सद्धंधु तया न टाकीं ।
त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥

धन्यांत उत्तम दक्षता । धनांत उत्तम तो ज्ञातृता ॥
लाभ तो शरीर-आरोग्यता । तुष्टी तेचि सुख जाण ॥

सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेंचि परब्रह्म ॥

सत्यापार्शीं पुरुषोत्तम । सर्वकाळ तिष्ठत ॥

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या ।

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥

आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था ।

सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ॥

तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र ।

न वारिणा शुध्यति चांतरात्मा ॥

सहसा विदधीत न क्रिया-

मविवेकः परमापदां पदम् ॥

वृणुते हि विमृश्यकारिणं ।

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः ।

स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः ॥

तस्मिन् विनष्टे स्वकुलं विनष्टं ।

न नाभिभंगे ह्यरका वहन्ति ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय ।

गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ॥

आपद्रुतं च न जहाति ददाति काले ।

सन्मित्रलक्षणाभिदं प्रवदन्ति संतः ॥

यावत् स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा ।
यावच्चंद्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ॥
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।
प्रोदीते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ।
ततः पुरं मित्रमिति प्रचक्षते ॥
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ।
ततः सतां सन्निवसेत्समागमे ॥

ह्या सर्व तसविरी पाहून रमावाई ह्यणाली, राम देव होता ह्यणून त्याची तुह्मीं तसवीर जवळ ठेविली आहे; परंतु ह्या त्राकीच्या तसविरी ठेवण्यांत तुमचा हेतु काय आहे हें समजत नाही. हें ऐकून आनंदीबाईनें उत्तर केलें कीं, मुलांच्या डोळ्यांपुढें किता पाहिजे. त्यांनीं नेहमीं कोणतीं वचनें लक्षांत ठेवावयाचीं तीं त्यांचे डोळ्यांपुढें पाहिजेत. कोणत्या थोर पुरुषांच्या आंगचा कोणता गुण त्यांनीं ध्यावयाचा व त्यांच्या वचनांतील कोणतें तत्त्व लक्षांत ठेवावयाचें, हें त्यांस समजून सांगितलें पाहिजे; व ह्या हेतूनें ही सर्व व्यवस्था केली आहे. रामाच्या आंगीं पुष्कळ गुण होते, परंतु त्यांपैकीं पितृभक्ति व एकपत्नीव्रत हे दोन मोठे होते. पित्यानें जें वचन दिलें तें आपणच दिलें, असें समजून त्यानें वनवास भोगण्याचें कबूल केलें; परंतु पित्याची आज्ञा मोडिली नाही. ऐश्वर्य, तारुण्य, सौंदर्य वगैरे सर्व गोष्टींची अनुकूलता असतां, शास्त्र व रूढि यांची संमति असतां व आपल्या पत्नीविषयीं जो व्यर्थ लोकापवाद होता त्यास न भितां, मरेपर्यंत त्यानें एकपत्नीव्रत कडकडित रीतीनें पाळिलें. ऐश्वर्याच्या मदामुळें, तारुण्याच्या भरामुळें, अथवा सौंदर्याच्या गर्वामुळें वेपाम होऊन कित्येक लोक आपल्या

पत्नीस दिलेल्या वचनावर पाणी सोडितात; कित्येक, क्षुल्लक कारणांवरून त्यांचा त्याग करितात व कित्येक, पुत्रप्राप्तीसाठी दुसरें लग्न करितात. ज्याप्रमाणें स्त्रियांमध्ये पातिव्रत्य हा गुण मोठा आहे, त्याप्रमाणें पुरुषांमध्ये एकपत्नीव्रत हा मोठा गुण आहे. हा प्रायः फार थोडे लोकांत दिसून येतो. या गुणाचा महिमा फार आहे, ह्मणून तो मुलांचे मनावर ठसविणें हें चांगलें आहे.

हरिश्चंद्राच्या संबंधानें पुराणकारांनीं अतिशयोक्ति केली आहे असें जरी मानिलें, तरी, तो सत्यप्रतिज्ञ होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कसेंही संकट पडलें व कितीही नुकसान झालें, तथापि, मनुष्यानें आपलें वचन पाळणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. कित्येक लोक वचन देण्यास तयार असतात; परंतु त्याप्रमाणें आचरण करण्याचें त्यांचे जिवावर येते. सर्व गोष्टींची अनुकूलता असतां वचन पाळणें यांत विशेष पुरुषार्थ नाहीं. संकट ओढवलें असतांही जे आपल्या वचनास जागतात, किंवा वचन पाळण्यासाठीं आपलें सर्वस्व जरी हरण होत असलें तरी डगत नाहींत, त्यांची थोरवी विशेष समजावयाची. वचनाची मातवरी मुलांस कळणें फार अगत्याचें आहे; बळाबळ न पाहतां वचन देणें हा मूर्खपणा आहे हें त्यांस कळूं लागलें पाहिजे; आपल्या वचनावर लोकांचा भ्रंवसा नसणें हें आपणांस लांछन आहे, असें त्यांस समजलें पाहिजे; व वचन पाळण्यासाठीं त्यांनीं नेहमीं तयार असलें पाहिजे.

शिवाजीविषयीं विचार करितां ही गोष्ट दिसून येते कीं, अनेक अडचणी व अनेक संकटें आलीं असतां त्यांस त्यानें जुमानलें नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्यांतून धिमेपणानें व शहाणपणानें पार पडून मराठी राज्याची स्थापना करणें हा जो त्याचा हेतु, तो त्यानें सिद्धीस नेला. मोठालीं कृत्यें सुखानें होत नाहींत. त्यांस शतशः अडचणी येतात; परंतु त्यांस भिऊन हातपाय गा-

ळून बसणें हें दुर्बलतेचें लक्षण आहे; व अडचणींतून धिमेपणानें पार पडण्याचें सामर्थ्य असणें हें फार हितावह आहे, हें मुलांस समजलें पाहिजे.

बुद्ध हा थार कुलांत जन्मला होता. त्यास कोणत्याही गोष्टीची कमतरता नव्हती. त्याचे वेळीं धर्माचे बाबतींत फार बखेडा होता. त्या वेळीं जीं धर्मसंबंधीं मते होतीं त्यांहून त्याचीं फार भिन्न होतीं. अशी स्थिति असतां तो लोकापवादाला भ्याला नाही इतकेंच नाही, तर त्यानें वेडगळ मतांचा व राज्यपदाचा धिक्कार केला; व आपणांस जें खरें वाटलें त्याप्रमाणें चालण्याचा व लोकांस उपदेश करण्याचा क्रम चालविला. हें लहानसहान मानसिकधैर्य नाही. अशा प्रकारच्या धैर्याची आपल्या लोकांत मोठी उणीव आहे. ही उणीव कायम राहिल, तर सुधारणेस धक्का बसेल. मानसिक धैर्य हा गुण असणें जरूर आहे.

अलीकडे देशाभिमान ह्या शब्दाचा ध्वनि अनेक ठिकाणीं व अनेक प्रसंगीं ऐकूं येतो. जो उठला तो ह्मणतो मी देशाभिमानी. देशस्थिति आहे तरी काय, याविषयीं देखील ज्यांनीं चांगला विचार केला नाही, तेसुद्धां आपणांस देशाभिमानी ह्मणवून घेण्यास इच्छितात. परंतु या देशाच्या पंचवीस कोटि प्रजेपैकीं एकूळ खरे देशाभिमानी आहेत किंवा नाहीत, याविषयीं संशय आहे. लोकांस प्रिय तेवढेंच नेहमीं बोलणारा, हा खरा देशाभिमानी नाही; कोत्या समजुती अथवा वेडगळ आचार व विचार घालविण्याविषयीं यत्न न करितां डोळे मिटून त्याप्रमाणें आचरण वरणारा, अथवा आपले आचारविचार मात्र चांगले व दुसऱ्यांचे वाईट, असें समजणारा, अथवा दुसऱ्यांचे तेवढे चांगले व आपले सर्व वाईट असें ह्मणणारा, किंवा नेहमीं सरकाराविरुद्ध बोलणारा हा खरा देशाभिमानी नाही. असले देशाभिमानी शतशः सांपड-

तात. असल्या लोकांपासून देशाचें खरें हित होईल हें समजणें चूक आहे. आपणास भेसळ नाणें नको आहे, खरें नाणें पाहिजे आहे. आपणास पोकळ अभिमानी नको आहेत. आह्मांस बरें वाटावें ह्मणून आमच्या तोंडापुरतें गोड बोलणारे लोक आह्मांस नको आहेत. देशाभिमानाचें मिष करून आपलें हित साधणारे स्वकार्यसाधु आपणास नको आहेत. ब्राह्मण व परभू, हिंदु व मुसलमान, हिंदु व पार्शी ह्या परस्परांमध्ये द्वेष उत्पन्नकरणारे आपणास नकोत. देशाभिमान हा गुण फुकट येत नाहीं. ज्यास देशाभिमानाची ह्मणावयाचें त्यास देशाची स्थिति होती काय व आहे काय, हें समजून त्याचें खरें हित कोणत्या उपायांनीं होईल, हें समजलें पाहिजे इतकेंच नाहीं, तर, निरपेक्ष बुद्धीनें ते उपाय करण्यास तो प्रवृत्त असला पाहिजे; मग ते उपाय लोकांस प्रिय असोत अथवा अप्रिय असोत, ते उपाय सरकारास रुचोत अथवा न रुचोत, ते उपाय करण्यासाठीं पदराला खार लागला तरी, अथवा देह झिजविण्याचें कारण पडलें तरी, अथवा प्रसंगवशात् हाल अपेष्टा सोसण्यास कारण पडलें तरी, त्याची तयारी असली पाहिजे. आपले देशांत चांगल्या गोष्टी कोणत्या व वाईट कोणत्या, सत्य कोणतें व असत्य कोणतें यांमध्ये निवड करून चांगल्याचें व सत्याचें दृढतर अवलंबन करणारा व आपल्या देशांतील चांगल्या गोष्टींविषयी व सत्याविषयी अभिमान बाळगून व त्यांचें रक्षण करून जें जें हितकर अथवा सत्य दुसरे ठिकाणीं असेल त्याचा स्वीकार करणारा तो असला पाहिजे. ज्या ज्या समजुती पोरकट आहेत, व ज्या ज्या चाली अपायकारक आहेत त्या घालविण्यास यत्न करून सुधारणा करणारा तो असला पाहिजे. तात्पर्य, जें जें अहितकर व असत्य त्याचा त्याग करणारा व जें जें हितकर व सत्य त्याचेंच अवलंबन करणारा, हा खरा देशाभि-

मानी आहे असें समजावें. सत्य ही चीज आपलेच देशांत आहे व दुसरे देशांत नाही ही समजूत, अथवा ती आपले देशांत नाही व दुसरे देशांत मात्र आहे ही समजूत चुकीची आहे. ही गोष्ट मनांत न आणितां व सत्ताधीशांस गोड वाटावें ह्मणून आपल्या सर्व गोष्टींचा उपहास करणारे, अथवा परकीयांपासून ग्रहण करण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी असतां केवळ लोकप्रियता संपादन करण्याचे हेतूनें ह्या गोष्टींचा उपहास करणारे खरे देशाभिमानी नाहींत. हे देशाचे हितकर्ते नसून देशाचें नुकसान करणारे आहेत असें समजावें. वरील गुण ज्यां मध्ये आहेत तेच देशाभिमानी या नांवास पात्र आहेत. असे देशाभिमानी थोडे सांपडतात. असले देशाभिमानी मात्र पूज्य आहेत असें समजावें. यांपैकीं इटलींतील प्रसिद्ध देशाभिमानी ग्यारिवाल्डी हा एक होय. स्वदेशांत अधिकाऱ्यांचा छल होऊन त्यास स्वदेशत्याग करावा लागला; आप्त व इष्टमित्र ह्यांस सोडून दूर जावें लागलें; तेथेंही शत्रूपासून त्रास होऊं लागला; खाण्यापिण्याची पंचाईत पडूं लागली; प्रियपत्नी मेली; तात्पर्य, मनुष्यावर जे जे प्रसंग येऊन गुदरतात ते ते प्रसंग त्यावर येऊन गुदरले; तथापि, धैर्य खचूं न देतां योग्य प्रसंग पाहून तो देशहिताकरितां आपला देह अर्पण करण्यास तयार झाला. त्याचे कृत्याबद्दल लोकांनीं त्यास नांवें ठेविलीं, परंतु त्याकडे लक्ष न देतां त्यानें देशसेवा केली, व संपत्ति मिळवून अथवा मान मिळवून स्वकल्याण करण्याचे जरी त्यास अनेक प्रसंग आले, तरी त्यांपासून तो अलिप्त राहिला. असले पुरुष विरळा सांपडतात. असले पुरुष ज्या देशांत जन्मतात तो देश धन्य; असले पुरुष ज्या माउलीच्या उदरीं जन्म घेतात ती माउली धन्य; अथवा ज्या स्त्रियांस असले पति प्राप्त होतात त्या धन्य स्त्रिया होत. असल्या पुरुषांचें चरित्र

मुलांनी वाचणें व तें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवणें हितकर नाहीं काय ? त्यांची तसवीर डोळ्यांपुढें ठेवून त्यांचे गुणांची आठवण होण्यास साधन असणें चांगलें नाहीं काय ? असो. ह्याप्रमाणें ह्या थोर पुरुषांचे आंगांतील कोणते गुण मुलांनी ग्रहण करावे याविषयी विचार झाला. आतां द्वारकावाईनें जीं वचनें वाचिलीं तीं डोळ्यांपुढें ठेवण्याचा हेतु काय असावा हें समजून सांगण्याचें कारण नाहीं, तथापि, मी फक्त एक दोन वचनांविषयीं सांगतें. “नाहीं संतपण मिळते हें हाटीं हिंडतां कपटीं रानीं वनीं” असें साधु तुकारामाचें वचन आहे. त्यांतील तात्पर्य असें आहे कीं, मोठेपणा हा विकत मिळत नाहीं; तो कोठें अरण्यांत जाऊन अथवा एकांतवासांत बसून मिळत नाहीं; तो नुसतें द्रव्य देऊन मिळत नाहीं; तो मनुष्याचे आंगीं असावा लागतो. ज्याचें मन मोठें असून ज्याची कृतिही तशीच आहे, तो मोठा असें समजावें. नाहीं तर, क्षणिकबुद्धीचे अथवा चंचलवृत्तीचे, आंत एक बाहेर एक, अधिकार व संपत्ति यांनीं उन्मत्त, तामसी, दुसऱ्याचें छिद्र काढणारे व स्वतः काहीं एक न करणारे, असे लोकही आपणांस मोठे ह्मणवून घेतात व मूर्ख लोक अशांसही मोठे समजतात, हा केवढा प्रमाद आहे ? यावेडे लोकांचे लक्षांत ही गोष्ट येत नाहीं कीं, ज्यांस आपण मोठे समजून मान देतो, त्यांस आपलीं मुलेंही मान देतात. खरोखर मोठे कोणते, हलकट कोणते, अथवा लुच्चे कोणते ह्याविषयीं स्वतः निवड करून तें मुलांस संभाषणाच्या द्वारे कळविणें चांगलें आहे. आतां द्वारकावाईनें जीं वचनें वाचिलीं त्यांत “न वारिणा शुध्यति चांतरात्मा” असें एक वचन आहे. या वचनांतील तत्त्व किती जण लक्षांत ठेवितात ? स्नान केल्यानें आंग स्वच्छ होतें, मन शुद्ध होत नाहीं, ही गोष्ट लोकांनीं लक्षांत ठे-

विली असती, तर ते ठिकठिकाणीं केवळ स्नान करण्यासाठीं जातेना. या बाबतींत लोकांची चमत्कारिक समजूत असल्यामुळे ते शेंकडों रुपये खर्च करीत आहेत; व मुलांस तेंच वळण लावून देत आहेत. “न जायेचि काशी न जाये गयेशी” असा समर्थानीं जो उपदेश केला आहे, त्याचा हेतु काय आहे, हें ते लक्षांत ठेवीत नाहींत; व देव जवळ असतां, त्यास शोधण्यासाठीं लांब लांबचा प्रवास करतात, शेंकडों रुपये खर्च करतात, व देहास विनाकारण कष्ट देतात, हें आश्चर्य आहे. क्षेत्रीं जाऊन चित्तशुद्धि होते, हें मानणें असमंजसपणाचें आहे. चित्तशुद्धि होण्यास बाह्योपचार फारसे उपयोगी नाहींत. भागीरथी अथवा यमुना, कृष्णा अथवा गोदावरी, पुष्कर अथवा विल्वतीर्थ, ह्यांत स्नान केलें ह्याणजे चित्तशुद्धि होत नाहीं. आत्मा हीच कोणी एक नदी, संयम हाच जिचा घाट, सत्य हेंच जिचें उदक, सच्छील हाच जिचा तैट, दया हीच जिची लाट, त्या नदींत स्नान करीत जा; दुसऱ्या नदींत स्नान केल्यानें अंतरात्मा शुद्ध होत नाहीं, हा जो उपदेश वरील श्लोकांत केला आहे तोच उपदेश मुलांस करणें, व त्याप्रमाणें त्यांकडून आचरण करविणें योग्य आहे. खरें तत्त्व लक्षांत न ठेवून उगीच भलभलते विचार त्यांचे डोक्यांत भरवून दिले, तर खरी शुद्धता न प्राप्त होतां त्यांचें नुकसान मात्र होण्याची भीति आहे.

घरांतील सर्व व्यवस्था दाखविणें झाल्यावर आनंदीवाई खालीं गेली. तिचे मागून सर्वजण आले. रमावाई व तिच्या मुली ह्यांस कांहीं गोष्टींचें मोठें कौतुक वाटलें. त्या यशोदाबाईचे घरीं थोडे दिवस राहून मुंबईस परत गेल्या. मुलींनीं आपले बापास सर्व हकीकत सांगितली. रमावाईस ज्या ज्या गोष्टी पसंत वाटल्या त्या त्या तिनें आपल्या नवऱ्यास कळविल्या. त्यावरून

आपल्या मुलींस जसें शिक्षण मिळावें तसें मिळालें नाहीं असें त्यास वाटू लागलें. परंतु हा विचार जितका लवकर त्याचे मनांत आला तितका त्याचा विसरही लवकर पडला. चंचल-वृत्तीचे लोकांची अशीच स्थिति असते. असो. आनंदीबाईचा शिक्षणक्रम पूर्ववत चालला. यशोदाबाईचे वर्तनांतही पहिल्यापेक्षां पुष्कळ बदल झाला. जरूरीच्या कारणाशिवाय ती उगीच बाहेर जात नसे. मुलांकडे तिचें लक्ष जास्त असे. त्यांजवर ती अधिक माया करूं लागली, यामुळें तिजवर त्यांचें प्रेम विशेष दिसून येऊं लागलें. मुलांची आपणावर ममता आहे, हें पाहून यशोदाबाईस विशेष सुख वाटू लागलें; व आपण मूर्ख मैत्रिणींच्या नादीं लागून न राहतां आनंदीबाईसारख्या सुशील स्त्रियांचे सहवासास असतो, तर आपली स्थिति हल्लींपेक्षां निराळी असती, असें तीस वाटू लागलें. आपणास आनंदीबाईचा सहवास घडला व त्यांची व आपली गांठ पडली, हें आपलें भाग्यच आहे, व ह्मणूनच हे दिवस आपले दृष्टीस पडले; परंतु सर्वांस आनंदीबाईसारख्या आस्थेवाईक व सुशिक्षित स्त्रियांचा सहवास कोटून घडणार ? त्यांच्यासारख्या स्त्रिया निपजण्यास बराच काल लोटला पाहिजे. चांगला समागम नसल्यामुळें ज्याप्रमाणें माझी स्थिति झाली होती, त्याप्रमाणें पुष्कळ स्त्रियांची झाली असेल, हा विचार मनांत येऊन तिला आपल्या मैत्रिणींचे आचरणाविषयी वाईट वाटलें; व आनंदीबाईच्या सहवासानें आपण लवकरच शुद्धीवर आलों व आपलें कर्तव्य काय आहे व आपणावर जबाबदारी काय आहे, हें आपणास कळूं लागलें याबद्दल तिला समाधान वाटलें. जर आपण व्यर्थ कालक्षेप करूं, चैनींत दिवस घालवूं, वेड्या समजुतीप्रमाणें चालूं अथवा असन्मार्गानें जाऊं, तर त्यामुळें आपलीच हानि होईल असें नाहीं, तर मुलें-

ही आपलें अनुकरण करतील व त्या योगानें त्यांचीही हानि होईल, ही गोष्ट तिचे मनांत चांगली विवली होती. हल्लीं, आपणामध्ये जो बदल झाला आहे त्यास कारण आनंदीबाई आहे, असें समजून ती तिचे उपकार मानूं लागली; व आनंदीबाईचें अनुकरण करण्याचा तिनें निश्चय केला. आपण आनंदीबाई वनूं अशी जरी आतां आशा नाही, तरी त्यांनीं जो मार्ग दाखविला आहे, त्या मार्गानें आपण गेलों असतां, आपणास कांहीं गोष्टी तरी करितां येण्यासारख्या आहेत ह्यांत संशय नाही. हे विचार मनांत येऊन प्रपंचसंबंधी सर्व कामांत विशेष दक्षतेनें व मुलांविषयीं विशेष आस्थेनें ती वागूं लागली.

यशोदाबाईचे स्थितींत अशा प्रकारें बदल झालेला पाहून आनंदीबाईसही समाधान वाटलें. आपण राहिल्यासारखें आपणापासून यशोदाबाईस थोडा तरी उपयोग झाला, हें समजून तीस आनंद वाटला. पूर्वीप्रमाणें मुलांचे संगोपनाचा सर्व भार आपणावर न पडतां, यशोदाबाईची आपणास सोडणूक होऊं लागली आहे, व यशोदाबाईचें लक्ष प्रपंच व परमार्थ ह्या दोहोंत विशेष लागत चाललें आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. यशोदाबाईचा हाच क्रम चालेल, तर मुलांचें विशेष हित होईल असें आनंदीबाईस वाटलें.

अशा रीतीनें कांहीं दिवस लोटले. एके दिवशीं आनंदीबाई निजली असतां आपला मुलगा व आपला पती हे जीवंत असून त्यांची आपली भेट झाली, व पती व आपण असे ओंकारेश्वर येथील नर्मदेचा रमणीय देखावा पाहत पाहत विश्रांतीकरितां बसलों आहों, व मुलगा पुरुषोत्तम हा त्या देखाव्याचें चित्र काढीत आहे, असें तीस स्वप्न पडलें. डोंगर फोडून नर्मदा मधून वाहत चालली आहे, हजारों भाविक लोक नदींत स्नान करीत

आहेत, थवेचे थवे ब्रह्मपुरींत, विष्णुपुरींत, व ममलेश्वराचे आस-
पास उतरले आहेत, कित्येक, 'नर्मदा माताकी जय' असा घोष-
करीत येत आहेत, कित्येक होडींत बसून ओंकारेश्वराचे दर्शना-
साठीं चालले आहेत, व कांहीं, नदींतील माशांपुढें दाणे टाकून
मौज पहात आहेत, हा देखावा पाहून आनंदीवाई स्वप्नांत आ-
नंदाचे भरांत होती. इतक्यांत पुरुषोत्तमाचा पाय धोंड्यावरून
निसरला व तो नदींत पडेल कीं काय, अशी तीस भीति वाटली,
व ती दचकून जागी झाली; परंतु पाहते तों, पुरुषोत्तम किंवा
आपला पति, किंवा नर्मदा, किंवा ब्रह्मपुरी अथवा शिवपुरी
यांपैकीं कांहींच नसून आपण आपल्या खोलींत आहों, व आ-
पणास स्वप्न पडलें, असें तिला समजून आलें. तेव्हां तिला
फार वाईट वाटलें. तिचें मन उदासीन झालें. तिला कांहीं
केल्यानें झोंप येईना. स्वप्नावर तिचा विश्वास नसे, परंतु डो-
ळ्यांपुढें तीस पुरुषोत्तम दिसू लागला. तिला प्रथम थोडेंसें
भय वाटलें, ह्मणून तिनें दिवा लाविला व ती वाचीत बसली;
परंतु तिला वाचन गोड लागेना. तिच्या मनांत नानाप्रकारच्या
कल्पना येऊं लागल्या. आपला पति व पुत्र यांचा वियोग
होऊन तीन वर्षे झालीं, परंतु त्यांचा अद्याप पत्ता नाहीं, ही
गोष्ट मनांत येऊन तीस वाईट वाटलें. ते जीवंत असतील का ?
त्यांची व आपली भेट होईल का ? किंवा आपणास जन्मभर त्यां
शिवाय दुसऱ्याचे घरीं दिवस काढावे लागतील ? आतां आपण
रहावें किंवा त्यांचा तपास करण्यासाठीं कोठें जावें. वरें पण, तपास
तरी कोठें करावा, जावें तरी कोठें ? यशोदावाईपाशीं गोष्ट कशी
काढावी ? ती जाऊं देईल असें वाटत नाहीं. येथें रहावें, तर
आपले मनाला गोड वाटणार नाहीं. आपण लोकांचे घरीं उगीच
राहिलों, याबद्दल लोक आपणाला काय ह्मणत असतील ? आतां

यशोदाबाई आपले मुलांची काळजी घेऊं लागली आहे; तेव्हां आपलें कारण दिवसेंदिवस कमी पडणार. शिवाय, यशोदाबाईनें आपला पसारा अटोपून धरणें व मुलांची व्यवस्था ठेवणें, हें तिला व मुलांना हितावह आहे. जबाबदारीचें काम वांटलेलें नसावें. इतके दिवस सर्व जबाबदारी मजवर होती. आतां यशोदाबाईस कळूं लागलें आहे; तिची स्थितिही सुधारली आहे; ती आई आहे; तेव्हां तिनेंच सर्व व्यवस्था आतां करावी हें चांगलें आहे, असें आनंदीबाईस वाटलें. आज आपले मनाची अशी स्थिति कां होत आहे, हें तीस समजेना. हें पुस्तक घे, तें पुस्तक घे, अशा रीतीनें मन शांत करण्यासाठीं तिनें वराच यत्न केला; परंतु कांहीं केल्यानें तिचें मन स्वस्थ होईना. शेवटीं तिनें दिवा विझविला व अंथरुणावर पडून झोंप आणण्याचा यत्न केला; परंतु तीस झोंप आली नाहीं. तीस कोणत्याही उपायांनीं चैन पडलें नाहीं. ती तशीच अंथरुणावर पडून राहिली; परंतु पुढें काय करावें, याबद्दल तिचा निश्चय होईना. आपल्या जाण्यानें यशोदाबाईस तर वाईट वाटेलच; परंतु मुलांस फार वाटेल व आपण एकाएकीं जाण्याचा वेत केला, याबद्दल यशोदाबाईचे मनांत निरनिराळ्या कल्पना येऊन ती आपणास जाऊं देईल असें वाटत नाहीं. तेव्हां यशोदाबाईपार्शीं जाण्याची गोष्ट सवडीप्रमाणें काढावी, हें तिला बरें वाटलें. हे विचार तिचे मनांत घोळत आहेत, तों तिची उठण्याची वेळ झाली; झणून ती उठली व नित्याचे उद्योगास लागली. परंतु तिला उद्योग करण्याचें सुचेना. आनंदीबाईचे मनाची स्थिति नीट नाहीं, ही गोष्ट प्रथम यशोदाबाईचे अथवा मुलांचे लक्षांत आली नाहीं. परंतु दोन तीन दिवसांनीं काशी आपल्या आईस झणाली, आई, मावशीबाईना चैन

पडत नाही का ? जेव्हां जेव्हां त्यांच्या खोलीत जावें, तेव्हां तेव्हां त्या विचारांत असतात; त्यांचें तोंड उतरल्यासारखें दिसत आहे; त्यांस कांहीं तरी होत असावें असें वाटतें.

यशोदाबाईचे मनांत ही गोष्ट येऊन चुकली होती व ती आनंदीबाईस विचारणार होती; परंतु काशीनें गोष्ट काढल्यामुळें ती आनंदीबाईकडे लागलीच गेली व कांहीं वेळ इकडल्या ति-कडल्या विषयावर भाषण केल्यानंतर ती आनंदीबाईस ह्मणाली, तुह्मास अलीकडे बरें वाटत नाही असें दिसतें. त्यावर आनंदीबाईनें उत्तर केलें, मला कांहीं आजार आहे, असें मला वाटत नाही. यशोदाबाई ह्मणाली, तर मग तुमचें मन स्वस्थ नसावें असें वाटतें.

हें ऐकून आनंदीबाई स्वस्थ बसली. काय सांगावें याविषयी तिला मोठा विचार पडला. शेवटीं ती ह्मणाली, यशोदाबाई, तुह्मास काय सांगूं. मला रोगराई कांहीं एक नाही. परंतु दोन तीन दिवसांपासून मनास स्वस्थता वाटत नाही.

यशोदाबाई.—तुह्मांला कोणी बोललें नाही ना ? घरांत तुमचा कोणी अपमान केला नाही ना ? मुलांनीं तुमची अवज्ञा केली नाही ना ? मजकडून कांहीं चूक झाली नाही ना ?

आनंदीबाई.—छे, छे, असें कांहीं एक नाही.

यशोदाबाई.—तर मग, तुह्मास कोठली दुःखकारक वार्ता समजली आहे का ?

आनंदीबाई.—तसाही प्रकार नाही.

यशोदाबाई.—मग ती गोष्ट मला सांगण्यासारखी नाही का ?

आनंदीबाई.—असें कसें होईल ? तुह्नी मजपासून कोण-तीही गोष्ट गुप्त ठेवीत नाही; तर, मी एखादी गोष्ट कशी छप-वून ठेवीन ? असें करणें मूर्खपणाचें वर्तन नाही का ? असें वर्तन मजकडून कसें होईल ? अलीकडे माझे मनांत कांहीं वि-

चार येऊन मन फार अस्वस्थ झालें आहे. हे विचार पूर्वी येत होते; परंतु दोन तीन दिवसांपासून अगदीं चैन पडत नाही. तुम्हास सांगितलें असतां वाईट वाटेल, ह्मणून तुमचेपार्शीं गोष्ट काढावी किंवा नाहीं, याविषयीं मी विचारांत होतें.

यशोदाबाई.—अशी गोष्ट कोणती ?

आनंदीबाई.—यशोदाबाई, मी तुमच्या घरीं कोणत्या स्थितींत आलें, हें तुम्हास माहित आहे. आज तीन वर्षे झालीं, घरच्यांची व मुलाची काय स्थिति आहे हें समजलें नाहीं. त्यांचा शोध लागत नाहीं, यामुळें मन स्वस्थ नाहीं. आज शोध लागेल, उद्यां शोध लागेल, या आशेवर इतके दिवस मीं काढिले. यशोदाबाई, माझें काळीज पोळून करपलें आहे. मी बाह्यात्कारीं मात्र आनंद दाखवितें. मुलें जवळ असलीं, ह्मणजे माझा वेळ कस तरी जातो; परंतु मी एकटी असलें ह्मणजे, नानाप्रकारचे विचार मनांत येतात; व एकांतवास दुःसह होतो. आतां मुलाचा व त्यांचा तपास करण्यासाठीं आपणच जावें असें मला वाटत आहे.

हें ऐकतांच यशोदाबाईस वाटलें कीं, ज्या अर्थीं आनंदीबाईचे मनाची अशी स्थिति झाली आहे, त्या अर्थीं त्या बहुशा लवकरच जातील. ही गोष्ट मनांत येऊन तीस धसका बसल्यासारखें झालें. तीस वाटावयास लागलें कीं, आनंदीबाईच्या जाण्यानें आपला मोठा आधार नाहींसा होईल, व सर्व भार आपणावर पडेल. आपलें कसें होईल या विचारांत ती आहे, तों आनंदीबाई ह्मणाली यशोदाबाई, तुम्ही कांहीं विचारांत आहां असें दिसतें. यशोदाबाईनें उत्तर केलें, विचार कशाचा ? तुम्हीं जाण्याचा विचार मनांत आणिला हें मुलांस समजलें, तर त्यांस चैन पडणार नाहीं. तुमच्याप्रमाणें मजकडून त्यांची व्यवस्था होईल, असें मला वाटत नाहीं. तुम्ही

होतां, हणून मला कोणत्याही गोष्टीची काळजी वाटत नव्हती. माझे घरीं कांहीं झालें असतां पुष्कळ मैत्रिणी जमा होतील; माझ्या तोंडापुरतें चांगलें हणण्यास पुष्कळ निघतील; परंतु मजविषयीं खरी कळकळ वाळगणारी व माझे खरें हित सांगणारी तुमच्या-सारखी मिळणें कठीण. तुम्ही माझे घरीं येऊन राहिलां, यामुळें मी वेळेवर शुद्धीवर आलें. तुम्ही आलां नसतां, तर मी लोकांच्या नादीं लागून पैसां घालवून बसलें असतें; व कदाचित् मला व मुलांस भीक मागण्याचा प्रसंग आला असता. हा प्रसंग तुमच्या योगानें टळला असें मला वाटतें. अलीकडे मुलांपासून मला फक्त आनंद होत आहे इतकेंच नाहीं, तर त्यांपासून कर्मणूक व उपयोग होत आहे. हिशेबठिसेव ठेवण्याचे वगैरे हर-एक गृहकृत्यांत काशीपासून मला बराच उपयोग होत आहे. बाळ्या, पूर्वीं मनस्वी हूड व तिरसट होता. तो आतां पुष्कळ निवळला आहे. माझी मर्जी संपादन करणें व जी गोष्ट मला अप्रिय आहे ती न करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें त्यास समजू लागलें आहे. हें सर्व तुमच्या श्रमाचें फल आहे. तुम्हास जाऊं द्यावें, तर माझे कसें होईल, व जाऊं नका हणवावें, तर तेंही गैर दिसेल, हणून काय उत्तर द्यावें या विचारांत मी आहे.

आनंदीवाई.—यशोदावाई, मीं काय केलें असेल तें असो. त्याविषयीं आतां कांहीं बोलण्याचें कारण नाहीं. ज्याप्रमाणें तुम्हास वाईट वाटत आहे, त्याप्रमाणें मलाही वाटत आहे. परंतु ज्यास मीं जन्म दिलें त्या मुलाचा, व ज्यांनीं मला शिक्षण दिलें व सर्वप्रकारें माझा सांभाळ केला त्यांचा शोध करण्यासाठीं न जाणें, हें मनास दुःख देण्यास कारण नाहीं काय ? जावें, तर ज्यांस आपण पोटच्या पोरान्प्रमाणें समजून शिक्षण दिलें त्यांस, व प्रसंगीं जी आपल्या उपयोगास आली तिच्या ऋणांतून आपण

मुक्त न होतां तीस सोडून जावें लागत आहे, ह्मणून माझें मन द्विधा होतें. एकटी वसलें ह्मणजे पुरुषोत्तमाकडे मन धांव घेतें, व मुलें दृष्टीस पडलीं ह्मणजे त्यांजकडे मन ओढवतें, अशी सध्यां माझी स्थिति झाली आहे. परंतु पुनः विचार मनांत येतो कीं, तुमच्या येथें किती दिवस रहावें. तुझ्यास मी नकोशी नाही, हें खरें आहे; परंतु माझा मी विचार करणें योग्य आहे. माझें कारण पराकाष्ठा वर्षभर किंवा दोन वर्षे आहे. परंतु इतके दिवस आतां माझ्यानें काढवतील असें मला वाटत नाही. मुलें सज्जन होत चाललीं आहेत; व तुमचें हिताहित तुझ्यास कळूं लागलें आहे. एकटीवर भार पडला असें वाटून तुझ्यास प्रथम अवघड वाटेल, परंतु संवयीच्या योग्यानें यांत विशेष कांहीं नाही असें दिसून येईल. मुलांचे संगोपनाचें काम तुमचें तुझीं करणें हेंच योग्य आहे.

यशोदाबाई.—तुझ्यास काय उत्तर द्यावें, हें मला कांहीं सुचत नाही. तथापि, तुमच्या मुलाविषयी व तुमच्या पतीविषयी आणखी शोध करून पाहूं व नंतर तुझ्यास काय करावयाचें असेल तें करा, हें मला बरें वाटतें.

हें ऐकून हो ह्मणणें आनंदीबाईस भाग पडलें. आपण इतके दिवस राहिलों व थोड्यासाठीं यशोदाबाईचें मन मोडणें हें योग्य नाही, असें तीस वाटलें. परंतु तिचें लक्ष मुलाकडे व पतीकडे होतें.

यशोदाबाईनें विनायकराव डाक्टर यांस सांगून अनेक ठिकाणीं शोध करविला. महिना झाला, दोन महिने झाले, चार महिने झाले, तथापि कांहींच शोध लागेना. यशोदाबाई फार खिन्न झाली. शोध लागत नाही, हें आनंदीबाईस सांगण्याचें तिचे जिवावर आलें. तिच्या मनाची अशी स्थिति असतां काय करावें हें तीस मुचेना. कांहीं दिवस लोटल्यावर एके दिवशीं विनायक-

राव अमेरिकेंतील एक वर्तमानपत्र वाचीत असतां जना-
 र्दनपंत हे हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय संस्थानें या विषयावर,
 व त्यांचे चिरंजीव फरदापूरचीं लेणीं या विषयावर व्याख्यान
 देणार आहेत, अशी जाहिरात त्यांचे वाचण्यांत आली.
 प्रथम त्यांस त्याचें विशेष वाटलें नाहीं. बाप व मुलगा असे
 दोघे अमेरिकेंत कोण गेले असावेत याविषयीं बराच वेळ त्यांनीं
 विचार केला; परंतु त्यांस असें वाचल्याचें व ऐकल्याचें स्मरलें
 नाहीं. पुढील आठवड्यास या व्याख्यानांचा गोपवारा त्यांनीं
 वाचला. तेव्हां त्यांस वाटूं लागलें कीं, ज्यांच्या शोधांत
 यशोदाबाई आहे, ते तर हे नसतील ना ? असें ह्मणून त्यांनीं
 तो गोपवारा पुनः पुनः वाचिला; व त्या वेळेस त्यांस वाटावयास
 लागलें कीं, हे तेच असावेत. वर्तमानपत्र घेऊन ते लागलींच
 यशोदाबाईकडे आले. यशोदाबाई आनंदीबाईचे खोलींत होती.
 विनायकराव आल्याचें वर्तमान समजतांच ती लागलींच खालीं
 आली. विनायकरावांनीं सांगितलेला मजकूर ऐकून प्रथम तीस
 फार आनंद झाला; परंतु पुनः तीस कांहीं शंका आली. आनं-
 दीबाईस खुद्द विचारल्याशिवाय या शंकेचें निवारण व्हावयाचें
 नाहीं असें समजून ती उदास झाली. कारण चांगला शोध लाग-
 ल्याशिवाय गोष्ट काढून आनंदीबाईस त्रास द्यावयाचा नाहीं,
 असा तिचा हेतु होता. परंतु आनंदीबाईस विचारल्याशिवाय
 सोय नाहीं, असें समजून ती व विनायकराव आनंदीबा-
 ईचे खोलींत गेले. आनंदीबाई, ब्लाकीज सेल्फकल्पर हा
 ग्रंथ वाचीत होती. यशोदाबाई व विनायकराव हे उभयतां
 आलेले पाहून तिनें पुस्तक एकीकडे ठेविलें. विनायकरावांचे
 येण्याचें कारण न समजून तीस आश्चर्य वाटलें. ती य-
 शोदाबाईस ह्मणाली, आज आपल्या येथें कोणी आजारी आहे

का ? आज डाक्टरसाहेब या वेळीं येथें कसे आले ? हें ऐकून विनायकराव ह्मणाले, मी आज कोणाची प्रकृति पाहण्यासाठीं आलों नाहीं. मला तुह्मास कांहीं माहिती विचारावयाची आहे, ह्मणून मी मुद्दाम या वेळीं आलों आहे. विनायकरावांचे तोंडचे हे शब्द ऐकतांच आनंदीबाई स्वस्थ बसली. तिचें चित्त गोंधळून गेलें; तिचे मनांत भलभलते विचार येऊं लागले. विनायकराव जी माहिती विचारणार, ती आपले मुलाचे संबंधानें तर नसेल ना ? परंतु हें कसें होईल ? त्यांस या माहितीचें या वेळीं काय कारण आहे ? अशा विचारांत ती असतां विनायकरावांनीं तीस सर्व माहिती विचारली. तिनें ती इत्थंभूत सांगितली. तेव्हां त्यांच्या मनाची खात्री झाली कीं, यशोदाबाई आज चार महिने ज्यांचा तपास करीत आहे, ते जीवंत असून अमेरिकेंत आहेत. असें समजून त्यांनीं खिशांतून वर्तमानपत्र काढिलें व तें आनंदीबाईपुढें ठेविलें. आनंदीबाईनें तें हातांत घेतलें; तिच्या हाताला कांप सुटला; तिचे पोटांत धडधड करूं लागलें; तोंडावरचा तजेला नाहींसा झाला; व सर्वांगाला घाम सुटला. हें पत्र आपणास काय सांगणार ? विनायकरावांनीं खोदखोदून प्रश्न केले, त्यावरून त्यांस मुलाविषयीं कांहीं तरी विलक्षण तर कळलें नसेल ना ? परंतु त्यांस कांहीं वाईट कळलें असावें असें दिसत नव्हतें; मग माझे मनांत हुरहुर कां वाटते ? बरें पण, चांगलें वर्तमान असतें, तर तें अगोदर बोलून दाखविते; पत्र हातीं देण्याचें त्यांस कारण नव्हतें. असे विचार येऊन आनंदीबाईचें मन गोंधळून गेलें व तिचे डोळ्यांला अंधेरी आली. तिचे मनांत काय चाललें होतें हें यशोदाबाई व विनायकराव ह्यांस माहित नव्हतें. परंतु आनंदीबाई खिन्न झाली आहे हें त्यांचे लक्षांत आलें. दोघांपैकीं कोणी कांहींच बोलला नाहीं. व्याख्यानाचा गोपवारा वाचून

आनंदीबाईंचे तोंडावर टवटवी दिसू लागली. परंतु पुनः तीस शंका येऊन ती निस्तेज दिसू लागली. आपलें एवढें भाग्य कोठचें ? आपणास स्वप्न तर पडलें नाहीं ना ? आपण जागे आहों, तेव्हां ही कल्पना मनांत आणण्याचें कारण नाहीं. आपण जें वाचिलें तें खरें असेल, तर आपला पती व आपला मुलगा हे जीवंत आहेत यांत शंका नाहीं. असें वाटून तीस फार आनंद झाला. परंतु त्यांची व आपली गांठ कशी पडावी ? आपण बायको माणूस; आपल्याच्यानें इतका लांबचा प्रवास कसा होईल ? वरें आपण गेलों, तर ते एके ठिकाणीं राहतील, हें फारच थोडें. ते एके ठिकाणाहून दुसरे ठिकाणीं फिरत असतील. ज्याप्रमाणें त्यांविषयीं आपण शोध करून दमलों व शेवटीं निराश झालों, त्याप्रमाणें त्यांचीही स्थिति झाली असेल. त्यांची भेट घेण्याचें मनांत आणिलें, तरी महिना दीड महिना पाहिजे. दिवसेंदिवस आपली प्रकृती क्षीण होत चालली आहे, तेव्हां समुद्र लागून जास्ती क्षीण होईल, व आपला हेतु सिद्धीस जाईल किंवा नाहीं, ही शंका मनांत येऊन तीस फार वाईट वाटलें. तिनें पुनः पत्र वाचिलें. तेव्हां सर्व खुणा पटल्या व तिचे मनाची खात्री झाली. फरदापूर येथील लेणीं पाहणें झाल्यावर पुरुषोत्तमानें जे उद्गार काढिले होते त्यांची, व एतद्देशीय संस्थानांचे संबंधानें जो अभिप्राय आपले पतीचा होता त्यांची तीस आठवण झाली. “या संस्थानांत ज्यांनीं पूर्वी कारभार पाहिला अथवा हल्लीं जे पाहतात त्यांपैकीं बहुतेक आपणांस मुत्सदी ह्मणवून घेतात; परंतु ह्यांनीं मुत्सदी या नांवास शोभण्यासारखें काय केलें आहे ? दहा वीस शाळा घातल्या, पांच सहा कोडतें स्थापन केलीं, तीन चार लायब्रर्या स्थापन केल्या, पांच सहा इमारती बांधल्या व वार्षिक रपोट चांगला

लिहिला, ह्मणजे मुत्सदी बनला हें मानणें चूक आहे." हे शब्द वाचून आपले पतीचे उद्धारांची तीस आठवण झाली व आपला पती व मुलगा हे अमेरिकेंत जिवंत आहेत व त्यांची स्थितीही बरी आहे, हें समजून तीस हुशारी वाटली. तिनें पत्र एकीकडे ठेविलें व ती विनायकरावास ह्मणाली, डाक्टरसाहेब, तुमचे आभार मी मघाशींच मानावयाचे असून आतां मानितें, याबद्दल मला माफी करा. माझे मनांत नानाप्रकारचे विचार येऊन मन गोंधळून गेलें होतें. यशोदाबाईनें चार महिने शोध लावण्याविषयीं उद्योग चालविला, याबद्दल त्यांची तर सर्वांशीं मी ऋणी आहेच; परंतु तुझीही त्यांस मदत केली व ही आनंदाची खबर आणिली, याबद्दल तुमचेही मजवर फार उपकार आहेत.

विनायकराव.—उपकाराचें नांव घेऊं नका. मी कांहींच केलें नाहीं, किंवा मला कांहीं श्रमही पडले नाहींत. ज्यांच्याबद्दल तुह्यांस काळजी वाटत होती ते खुशाल आहेत हें ऐकून मला संतोष झाला आहे; व यशोदाबाईसही त्याप्रमाणें झाला असेल.

यशोदाबाई.—डाक्टरसाहेब, मला संतोष झाला आहे हें काय विचारावें. आनंदीबाई पत्र वाचून स्तब्ध बसल्या, तेव्हां माझ्या जिवांत जीव नव्हता; त्या काय ह्मणतात याकडे माझे लक्ष होतें. जेव्हां त्यांच्या तोंडावर हुशारी दिसली तेव्हां मला आनंद झाला.

आनंदीबाई.—यशोदाबाई, तुह्यांस मजकरितां फार श्रम पडले याबद्दल मला फार वाईट वाटतें.

यशोदाबाई.—मला कांहीं श्रम पडले नाहींत. आतां ज्याप्रमाणें ही आनंदाची खबर ऐकिली, त्याप्रमाणें तुमची व तु

मच्या माणसांची हरिसत्तेनें गांठ पडून तुझीं सर्वांनीं माझे येथे कांहीं दिवस रहावें व मग जावें, एवढी माझी इच्छा आहे.

हे शब्द ऐकून आनंदीबाईचे डोळे पाण्यानें भरून आले; व असा योग ज्या दिवशीं घडून येईल तो सुदीन, असें तीस वाटलें. विनायकराव ह्यास बराच वेळ झाला होता, ह्मणून त्यांनीं आनंदीबाई व यशोदाबाई ह्यांचा निरोप घेतला व ते आपल्या घरीं गेले. यशोदाबाईला कोणी भेटावयास आले होते ह्मणून तीही खालीं गेली. आनंदीबाई एकटीच खोलींत होती. ती पुनः पत्र वाची व काय करावें याबद्दल विचार करी. शेवटीं, यशोदाबाईचा निरोप घेऊन अमेरिकेस जाण्याचा तिनें निश्चय केला. यापुढें आपणास फार दिवस वियोग सहन होणार नाहीं असें तीस वाटून, व आपण करतों हें आपलें कर्तव्य करतों हें समजून, तिनें लांबचा प्रवास करण्याचा हिऱ्या केला; व आपण जो चांगला निश्चय केला तो कदाचित् बदलेल, ह्मणून तिनें यशोदाबाईपशीं लागलींच गोष्ट काढण्याचा विचार मनांत आणिला व ती खालीं आली. परंतु यशोदाबाई आंग धुऊन पूजा करण्यास लागली होती, ह्मणून तिनें गोष्ट काढिली नाहीं. दुपारीं जेवण झाल्यावर तिनें आपला निश्चय यशोदाबाईस कळविला. यशोदाबाईनें पुष्कळ प्रकारें सांगून पाहिलें; परंतु आनंदीबाईनें एकच गोष्ट सांगितली कीं, मीं सर्व गोष्टींचा विचार करून शेवटचा निश्चय केला आहे. आतां मला जाण्याविषयीं तुझीं परवानगी द्यावी एवढेंच पदर पसरून माझे मागणें आहे. माझेबरोबर जो ब्राह्मण आला होता तो येण्यास तयार आहे; खर्चापुरतें मजजवळ साधन आहे; कोठें कसें राहावयाचें काय काय गोष्टी करावयाच्या हें मला माहित आहे; व ज्या मेश्वरानें आज हा सुदीन दाखविला, तो मला अडचणीचे

वेळीं सहाय्य करील, अशी माझी खात्री आहे. पुष्कळ ठिकाणीं प्रवास करण्याचे व अनेक अडचणी सोसण्याचे प्रसंग मला आल्यामुळे तुह्यास या प्रवासाचें जितकें भय वाटतें, तितकें मला वाटत नाहीं. मला जें वाईट वाटत आहे, तें हें कीं, मुलांचे शिक्षणाचें काम अर्धवट सोडून मला जावें लागत आहे. तुमच्या मुलांस तुहीं शिक्षण देणें हें कर्तव्य प्रथम तुमचें आहे, तुमचे पश्चात् माझें आहे. परंतु ज्या अर्थीं तुह्मी आतां काळजी घेऊं लागलां आहां, त्या अर्थीं मजवरची जबाबदारी कमी झाली आहे. या सर्व गोष्टी मनांत आणून माझा जाण्याचा विचार झाला आहे.

आनंदीवाईचें हें निश्चयाचें भाषण ऐकून यशोदावाईचा इलाज चालला नाहीं. पती व मुलगा ह्यांचे संबंधानें आनंदीवाईचे मनाची जी स्थिति झाली होती, त्या स्थितींत तिला रहा ह्मणून ह्मणणें अगदीं अप्रशस्त आहे, असें तीस वाटलें; व आनंदीवाईनें विचारपूर्वक जो संकल्प केला आहे, तो कालत्रयीं फिरावयाचा नाहीं, हें तीस तीन वर्षांचे सहवासानें माहीत होतें, ह्मणून ती ह्मणाली, वरें तर तुमची मर्जी.

आनंदीवाई लवकरच जाणार हें वर्तमान मुलांस समजल्यावर, त्यांस फार वाईट वाटलें. वाळ्या ह्मणाला, आई, मावशीवाई आतां कधीं यावयाच्या नाहीत का ? तुझी हरकत नसेल, तर मी त्यांबरोबर जातो. काशी ह्मणाली, आई, तूं त्यांस रहा ह्मणून नाहीं का ह्मटलेंस ? तूं जर त्यांस आग्रह केला असतास, तर त्या राहिल्या असत्या. त्यांस एकाएकीं भीड तुटत नाहीं. यावर यशोदावाईनें उत्तर केलें कीं, मीं जेवढी पराकाष्ठा होती तेवढी केली; आतां त्यांस राहण्याविषयीं आग्रह करण्यांत अर्थ नाहीं नंतर वाळ्या ह्मणाला, मावशीवाई माझें ऐकतील, मीच त्या

कडे जाऊन त्यांस ठेवून घेतों; माझे ह्मणणे त्या कबूल करतील. असें बोलून तो आनंदीबाईचे खोलींत गेला. ती पत्र लिहित होती, ह्मणून तो उभा राहिला. बाळ्यास पाहिल्याबरोबर आनंदीबाईनें हातची लेखणी एकीकडे ठेविली व ती त्यास ह्मणाली, बाळ, तुझा धडा झाला का ?

हें ऐकून बाळ्या उगाच राहिला. त्यानें कांहीं एक उत्तर केलें नाहीं, ह्मणून आनंदीबाई ह्मणाली बाळ, तुला कोणी बोललें का ? तुझा धडा तयार झाला नाहीं का ?

बाळ्या.—मावशीबाई, मला कोणी बोललें नाहीं; परंतु आज घड्याकडे माझे लक्ष लागत नाहीं.

आनंदीबाई.—कां बरें ?

बाळ्या.—आई ह्मणाली, तुम्ही लांब कोटें जाणार आहां, व तारी ह्मणते, तुम्ही पुनः परत येणार नाहीं. मावशीबाई, तुम्ही गेल्यावर आम्हांला कोण शिकविणार ? तुम्ही कधींच परत येणार नाहीं का ? जर तुम्ही रहात नसलां, तर मी तुमचेबरोबर येतों. तारी व माई आईपार्शीं राहतील.

बाळ्याचें हें भाषण ऐकून आनंदीबाईस गहिंवर आला. तिचे डोळ्यांला पाणी आलें. तें पाहून बाळ्यासही रडूं कोसळलें. बाळ्याची समजूत कशी घालावी या विचारांत आनंदीबाई होती. शेवटीं, तिनें आपल्या पदरानें बाळ्याचे डोळे पुसले, व त्याचे तोंडावरून हात फिरवून त्यास जवळ बसविलें. त्याजकडे पाहत असतां तिच्या मनांत कांहीं चमत्कारिक कल्पना आल्या. आपले ठिकाणीं ज्या मुलाचें अशा प्रकारें प्रेम आहे, व ज्यावर पोटच्या पोरामाणें आपली ममता जडली आहे, त्याचा वियोग लवकरच होणार, व त्याची आपली पुनः गांठ

पडेल किंवा नाही याविषयी संशय आहे, ही गोष्ट मनांत येऊन तीस फार वाईट वाटलें. तिनें आपलें दुःख आवरून धरून वाळ्यास उगी केलें. ती हणाली, वाळ, तुला टाकून मी गेलें नसतें, परंतु जाण्याची मला जरूरी आहे, वगैरे गोष्टी सांगून तिनें वाळ्याची समजूत घातली.

चार पांच दिवस लोटल्यावर आनंदीवाईनें जाण्याची तयारी केली. तिचे प्रयाणाचा दिवस जों जों जवळ येत चालला, तों तों मुलांस व यशोदावाईस फार वाईट वाटूं लागलें. कोणास काम करण्याचें सुचेना. ज्या दिवशीं जावयाचें तो दिवस आला. जेवण खाण आटोपलें. बोचकीं बांधून आनंदीवाई गाडीची वाट पाहत बसली. गाडीचा शब्द ऐकूं आला. गाडी दारापाशीं येऊन ठेपली. त्यामुळें घरांत एकच धांदल झाली. ज्या बायका रोज आनंदीवाईकडे येत, त्यांचा निरोप घेतल्यावर आनंदीवाईनें यशोदावाईचा निरोप घेतला. मी आतां येतें, मुलांना सांभाळा, हे शब्द उच्चारतांच तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले. यशोदावाईनें धीर धरून रडणें आवरून धरिलें. ती हणाली, मी सांभाळणार कोण ? त्यांचा सांभाळ करणार ईश्वर आहे. अन्नोदकाचा तुमचा ऋणानुबंध आज संपला. ह्यावर तुमच्या आमच्या गांठी पडतील तेव्हां खरें; पण आतां गांठी कशाच्या पडतात. तुम्ही कांहीं कारणांनीं येथें आलां होतां; तुमची मी उतराई झालें नाही; तुम्हांस मजपासून जें मुख व्हावें तें झालें नाही, याबद्दल मला राहून राहून दुःख होतें; परंतु उपयोग काय ? असो. मुलांची तुम्हांस आठवण असूं द्या. तुम्ही लांबच्या प्रवासास जात आहां; परंतु वरचेवर पत्र पाठवून समाचार घेत जा. मनुष्य प्रवासास जाऊं लागला हणजे रडूं नये, अशा सम-

जुतीनें आनंदीबाईनें पुष्कळ वेळां रडें आवरून धरण्याचा यत्न केला; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें ती बोलत असतां रडें कोसळलें. मुलेंही रडूं लागलीं. आनंदीबाईसही कांहीं बोलवेना. शेवटीं तिनें बाळ्याला पोटाशीं धरिलें; व आपल्या पदरानें काशी व माई ह्यांचे डोळे पुसले व धीर धरून ती ह्मणाली:—

यशोदाबाई, आतां वारंवार तुमचे उपकाराविषयीं बोलण्यांत अर्थ नाही. प्रसंग पडला असतां आपलीं माणसें आपणास विचारीत नाहीत. पाव्हणा झाला, तर एक दोन दिवसांचा, असें ह्मणतात. परंतु तुम्ही तर सख्या बहिणीपेक्षां माझा जास्त समाचार घेतला; व तो एक दिवस, दोन दिवस नाही, तर सतत तीन वर्षे एकसारखा घेतला. तेव्हां तुमचे उपकार किती ह्मणून सांगावे ? देहांत देह आहे, तोंपर्यंत तुमच्या उपकाराची आठवण वारंवार झाल्यावांचून राहणार नाही. आतां जास्त बोलण्याचें हें स्थळ नाही किंवा काळ नाही. तुमची माझी पुनः भेट होईल किंवा नाही, हें आतां सांगतां येत नाही; कारण, मी कांहीं अंशीं पराधीन आहे. जरी मी लांब जात आहे, तरी माझे मन या ठिकाणीं आहे, असें तुम्ही समजा. आठचार रोजांनीं तुमची माझी भेट होत जाईल. यांत अंतर पडणार नाही. मी जातें याबद्दल तुम्हांस वाईट वाटणें साहजिक आहे. परंतु तुम्ही आपलें कर्तव्य करित गेलां, तर दिवसेंदिवस तुम्हास व मुलांस सुख होईल. सांप्रतच्या कालाविषयीं विचार केला, तर पुरुषांपेक्षां स्त्रियांवर मोठी जबाबदारी आहे. मुलांचें व त्यामुळे देशाचें हिताहित पुष्कळ अंशीं स्त्रियांचे आचरणावर अवलंबून आहे. सुधारणा एकदेशीय असून उपयोगीं नाही. नुसती पुरुषांची सुधारणा होऊन उपयोगीं नाही. स्त्रियांचीही झाली पाहिजे. आपल्या स्त्रियांस अज्ञानानें

ग्रासून टाकिलें आहे. हें अज्ञान घालविणें हें मोठें काम उ तुह्मी आपल्याच मुलांस शिक्षण देऊन काम होणार नाहीं. प्रमाणें तुमच्यामध्ये जागृति उत्पन्न झाली आहे, त्याप्रमाणें जाण्यापाजाण्या स्त्रियांमध्ये जागृति उत्पन्न झाली पाहिजे. तुमचे कळकळ त्यांमध्ये उत्पन्न झाली पाहिजे. तुमचे आचरण त्यांनीं अनुकरण केलें पाहिजे. परंतु अनुकरण करण्यास तुमचे वर्तन शुद्ध व सरळ पाहिजे. ही गोष्ट सुलभ नाहीं; तथापि, स्थिरपणें, शहाणपणानें व निश्चयानें तुह्मी काम कराल, व त्याचप्रमाणें मुलांस करावयास लावाल, तर तुह्मास कठीण वाटणार नाहीं. उलट तुह्मास आनंद वाटेल. आतां मी येतें.

असें बोलून आनंदीवाईनें यशोदावाईचा निरोप घेतला. परंतु जेव्हां ती मुलांकडे वळली, तेव्हां तिचा गळा दाटून आला व तीस कांहींच बोलवेना. इतक्यांत गाडीवाला आंत येऊन हाणाला, बाईसाहेब, टेम भरत आलें. हें ऐकून आनंदीवाईनें सर्वास पुनः विचारून चोहोंकडे नजर फेंकिली, व हातीं घेतलेलें काम अर्धवट सोडून जाण्याचें आपणास कारण उत्पन्न झालें, याविषयी तीस वाईट वाटलें. या विचारामुळें तिचा पाय घरांतून लवकर निघेना. जेव्हां गाडीवाला पुनः दृष्टीस पडला, तेव्हां ती गाडींत बसावयास गेली. गाडी चालती झाली. ती दिसेनाशी होईपर्यंत मुलें तिजकडे पाहत होती व नंतर घरांत आलीं. आनंदीवाई मुंबईस जाऊन तेथून विलायतेस कशी गेली; वाटेंत तिची व एका युरोपिअन सभ्य स्त्रीची कशी गांठ पडली; तिचा उपयोग तिला किती झाला; विलायतेहून ती अमेरिकेंत कशी गेली; तेथें गेल्यावर तिला किती शोध करावा लागला; किती वेळां तिची निराशा झाली; तीस किती हाल सोसावे लागले; व शेवटीं मुलांची व पतीची ब्रेझिल देशांत

जुतीने गांठ पडली; साडेतीन वर्षांनीं प्रिय माणसांची गांठ पड-
केलावर तीस किती आनंद झाला; अमेरिका सोडून ती, आपला
सवः व मुलगा ह्यांसह जपान, चीन, ब्रह्मदेश पाहत पाहत पुनः
शेहेंदुस्थानास परत कशी आली; व कलकत्ता येथें कांहीं दिवस
क. हिल्यावर तिचे पतीची, व ज्या संस्थानिकानें त्यास पूर्वी का-
मावरून दूर केलें होतें त्याची गांठ पडून त्यानेंच पुनः त्यास
बोलावून आपले संस्थानीं कसें नेलें; त्यास पूर्वीचें काम कसें
दिलें; व तेथें तो, आनंदीवाई व पुरुषोत्तम हीं आनंदानें राहून
मरेपर्यंत त्यांनीं कसा कालक्षेप केला, हें येथें सांगणें जरूर नाहीं.
तथापि, हें सांगणें अवश्य आहे कीं, तीं स्वस्थ बसलीं नाहींत.
सामाजिक सुधारणा व राज्यव्यवहार या बाबतींत साधारण रीतीनें
थोडीबहुत तरी चळवळ सुरू आहे, परंतु गृहशिक्षणाचे बाबतींत
लोकांची फारच अनास्था आहे, तेव्हां हा विषय हातीं घेऊन
आपणांकडून जें होण्यासारखें आहे, तें करण्याचा त्यांनीं निश्चय
करून तीं उद्योगास लागलीं, व या विषयाकडे लोकांचें लक्ष
लावण्यासाठीं दृढ निश्चयानें त्यांनीं उद्योग चालविला. असो.

वर सांगितल्याप्रमाणें आनंदीवाई गेल्यावर यशोदावाईस व
तिचे मुलांस आठचार दिवस चैन पडलें नाहीं. आनंदीवाई-
वांचून सर्व घर उदासीन दिसूं लागलें. सर्व वस्तु जेथल्या
तेथें अगून चालक शक्ति नसल्यामुळें निर्जाव दिसूं लागल्या. प-
रंतु हळू हळू विसर पडून यशोदावाईस वाटूं लागलें कीं, आपण
असेंच स्वस्थ बसलों, तर कांहींच व्हावयाचें नाहीं. मुलांची
व्यवस्था पाहणें हें आपलें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य आपणासच
केलें पाहिजे. आनंदीवाईनें कित्ता घालून दिला आहे; आपणा-
सही त्यांच्या सहवासानें थोडी माहिती झाली आहे; व मुलांस
शिक्षणाची गोडी लागली आहे; तेव्हां आपणास तें काम कर-

ण्यास फार अडचण पडेल असें नाहीं. दुसरें असें कीं, व
 कामास मोठी बुद्धि लागते असें नाहीं. कोणतेंही महत्त्वाचें का
 नुसत्या बुद्धीनें शेवट्यास जात नसून दृढ निश्चयानें तें शेवटा
 जातें, असें आनंदीबाईंचे सहवासानें तीस कळून आलें होतें
 आपण दृढ निश्चयानें व शांतपणें आपलें कर्तव्य करूं, तर कालें
 करून आपलें व मुलांचें हित झाल्यावांचून राहणार नाहीं. हा
 विचार यशोदाबाईंचे व तिचे मुलांचे हितास कारण झाला
 ज्या स्त्रिया समजूतदार असतात, व मुलांना शिक्षण देण्याची
 ज्यांमध्ये इच्छा उत्पन्न होऊन ज्या, उल्हासानें या कामाकडे ला
 गल्या असतात, त्यांचें मन मुलांचे हिताच्या गोष्टी कोणत्या आ
 हेत याचे शोधांत असतें; व ज्या ज्या उपयुक्त गोष्टी त्यांचे पा
 हण्यांत येतात त्या त्यांपासून त्या उपयोग करून घेतात. हाच
 प्रकार यशोदाबाईंचे संबधानें होता. प्रथम तीस अवघड वा
 टलें; परंतु जसजशी तीस संवय होत चालली, तसतसा तिला
 अधिक अधिक उत्साह वाटूं लागला.

